

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORTA SINIFLAŞMANIN KÜLTÜREL YENİDEN
ÜRETİMİ: DENİZLİ ÖRNEĞİ

Nazlı BADAĞ
2501150665

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin BALCI

İSTANBUL – 2020

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : Nezi BADAK Numarası : 2501150066
Anabilim Dalı / Anasanaat Dalı / Programı : Sosyoloji Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin BALCI
Tez Savunma Tarihi : 08.01.2020 Saati : 14.00
Tez Başlığı : 'Orta Sınıflaşmanın Kültürel Yeniden Üretimi: Denizli Örneği'

TEZ SAVUNMA SINAVI, İU Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE CYBİRLİĞİ / OYÇOKLUGUYLA karar verilmiştir.

JÜRI ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Prof. Dr. Yusuf ADIGÜZEL		Kabul
2- Dr. Öğr. Üyesi Seda GÜVEN		Kabul
3- Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Güven AVCI		Kabul
4- Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali AKYURT		Kabul
5- Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin BALCI		Kabul

YEDEK JÜRI ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Dr. Öğr. Üyesi Metin TUNÇ		Beşerile
2- Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk OCAKOĞLU		

ÖZ

Orta Sınıflaşmanın Kültürel Yeniden Üretimi: Denizli Örneği

NAZLI BADAK

Bu çalışmada sınıf tartışmalarının en önemli odağını oluşturan orta sınıflaşma durumu ele alınmıştır. Sınıfın nesnel varoluşu üzerinden temellenen sınıf tartışmaları, üretim ilişkilerinin değişime uğramasıyla yeni bir ivme kazanmıştır. Farklı bakış açılarıyla yorumlanmaya muhtaç hale gelen sınıf ve sınıfsal konum araştırmaları orta sınıf katmanlarına yoğunlaşmıştır. Orta sınıf katmanlarının dayandığı kaynakları açığa çıkarma girişimi, bildiğimiz anlamdaki sınıf algılayışlarına farklı bir boyut kazandırmıştır. Sınıfın, nesnellik barındıran konumundan, algılanış biçimlerine yani yorumlanış biçimlerine odaklanan bu yeni perspektifler, dikotomik anlayışlara getirdikleri eleştirilerle gündeme gelmiştir. Bu eleştiriler, sınıfsal konumların ekonomiye indirgenemeyeceğini, çatışma temelindeki iki sınıfın haricinde sınıflar ve sınıfsal pratiklerin olduğu yönündedir. Sınıfsal konumun ilişkiselliği içerdiği ve statü gruplarının da sınıfsal boyutu olduğunu ifade eden Weber'den hareketle sınıf kuramını oluşturan Bourdieu, sınıfları anlaşılır kılmak adına ekonomik, kültürel, sosyal ve sembolik sermaye kavramsallaştırmasını ön plana çıkarmıştır. Bourdieu'nün inşacı sınıf anlayışına göre bu sermaye tiplerinin hacmi, niteliği ve aktarımı sınıfsal konumu tayin etmektedir. Dolayısıyla sermaye tiplerinin ne ölçüde gerçekleştiğine odaklanmayı önermektedir. Biz de Bourdieu'dan hareketle, Denizli'de yaşayan, toplumsal hareketlilik yoluyla işçilikten işverenliğe geçen bireyleri konu edindiğimiz saha çalışmamız aracılığıyla orta sınıf konumunu elde eden bireylerin gündelik hayatlarındaki pratiklerin sınıfsal açıdan anlamlandırılmasını ele aldık. Katılımcıların sınıf geçmişleri ve gündelik hayat pratiklerini bir araya getirerek yorumladığımız saha çalışmamız, sınıfın günümüz toplumlarında ihtiva ettiği anlam üzerine bir yorumlama denemesi sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sınıf tartışmaları, orta sınıf, Bourdieu, gündelik hayat

ABSTRACT

Cultural Reproduction of Being Middle Class: The Case of the Denizli

NAZLI BADAĞ

In this study, the middle-class situation which is the most important focus of class discussions is discussed. Class discussions based on the objective existence of the class have gained new impetus with the change of production relations. Class and class position research, which is in need of interpretation from different perspectives, focuses on middle class layers. The attempt to uncover the sources on which the middle-class layers are based has given a different dimension to the perceptions of the class in the sense we know. These new perspectives, which focus on the forms of perception, that is, the forms of interpretation, have come to the agenda with their critiques of dichotomical approaches. These criticisms suggest that class positions cannot be reduced to the economy, except that there are classes and class practices apart from the two classes based on conflict. Bourdieu, who states that class position includes relationalism and class groups are class dimensions, emphasizes the conceptualization of economic, cultural, social and symbolic capital in order to make classes understandable. According to Bourdieu's constructivist class understanding, the volume, quality and transference of these types of capital determine the class position. Therefore, it proposes to focus on the extent to which capital types are realized. Based on Bourdieu, we discussed the class meaning of the practices in the daily lives of the individuals who live in Denizli and who have gained the status of middle class through the field study, which focuses on individuals who switch from labor to employing through social mobility. Our fieldwork, which we interpret by bringing together the participants' class backgrounds and daily life practices, presents an attempt to interpret the meaning of the class in today's societies.

Keywords: Class discussions, middle class, Bourdieu, everyday life

ÖNSÖZ

Sınıf tartışmalarını başlangıç noktası olarak kabul eden bu çalışma, günümüzdeki sınıfsal konumları anlamlandırabilmek için bir perspektif inşa etme denemesini içermektedir. Sınıf tartışmalarının hangi teorik düzlemlerde kurgulandığını açıkladıktan sonra Türkiye bağlamında sınıf tartışmalarının tarihsel-toplumsal süreçte nereye tekabül ettiğini ortaya koyduğumuz bu çalışmadaki esas odaklandığımız nokta, orta sınıflık deneyimi üzerinden sınıfların ilişkisel ve geçişli yapısını gündeme getirmektedir. Sınıf tartışmalarının üzerine inşa edildiği nesnelci boyutu aşan öznel bir konumun olduğuna işaret ederek sınıflara günümüz toplumsal koşullarından bir yorum getirmeyi amaçlamaktayız. Bu yorumlama girişimini, orta sınıf görünümlerinden biri olan toplumsal hareketlilik aracılığıyla orta sınıf konumunu elde etme deneyimi üzerinden gerçekleştireceğiz. Çalışmamızın pratik kısmını oluşturan Denizli kentinde yapmış olduğumuz saha araştırması, sınıfsal hareketliliği deneyimlemiş bireylerin gündelik hayatlarına dair anlatılarından kültürel bir örüntü yakalamamıza olanak tanımıştır. Öyle ki, sınıf çatışmalarının büyük önemde olduğu ilk dönem sınıf araştırmaları yerine ilişkisel ve akışkan sınıf tanımlamaları tam da orta sınıfa yükselme arzusundaki bireylerin sınıfsal durumlarını anlamlı kılacak teorik araçları sunmaktadır. Sınıf atlayan bireylerin hem sanayileşme sürecinin zirve yaptığı dönemlerde görülen yatkınlıkları hem de geç modern toplumlardaki orta sınıfa ait yatkınlıkları barındırmaları sınıf atlama macerasının zaman kırılması içerisinde yaşandığını göstermektedir. Dolayısıyla orta sınıf katmanlaşmasının bu kesitini diğer orta sınıflardan ayıran en belirgin özelliği de yaşanan bu zaman kırılmasıdır. İki döneme ilişkin alışkanlıkların tek bedende toplanması, çelişkili bir hayatın yaşanmasına neden olduğu kadar kimi zaman da şartların bireylerin lehine çevrilmesine neden olmaktadır.

Bu metni oluşturmaya karar verdiğimiz zaman diliminden sonuç bölümünün yazıldığı zamana gelene kadar yaşananlar metne karakterini vermiştir. Yazarından ziyade yazarının etkilendiği çevrenin izlerini bulabileceğiniz bu metin bu bağlamda birçok ortaklığın ürünüdür. Gündelik hayat sosyolojisini içeren metinlerin bilimsel bir metin kimliği kazanamama ihtimalinden dolayı her geçen gün daha da endişeyle yaklaştığımız çalışmamızın yazım aşaması, düşünme ve tasarlama süreçlerinden çok daha ağır ve sancılı geçmiştir. Ayrıca çalışmamızı kişisel sınıf hikayemizden yola çıkarak oluşturduğumuz için fazla samimi, biyografik ve edebi bir biçime yneltmemesi için zen göstermeye çalıştık. Tüm dikkat ve çabaya rağmen çalışmamızın tamamlanmadığını bildiğimizi ve bu tamamlanmamışlık hissinin doğurduğu açlığa şükran duyduğumuzu belirtmeliyiz. Ancak tamamlanmamışlık hissinin yarattığı güvensizlik ortamının olumsuz etkilerinden de kaçınmak gerekmektedir. Çalışma süreci boyunca tamamlanmamışlık hissinin yol açtığı güvensizlik ortamından beni uzaklaştıran önemli insanlara minnettarım.

Öncelikle lisans öğrenimim boyunca alışılmışın dışındaki hoca duruşuyla beni sıradan ğrenci sorumluluklarından başka yerlere sürükleyen değerli hocam Prof. Dr. Yücel Bulut’a ve onun aracılığıyla tanışmış olduğum, beni içinde bulunduğum kafa karışıklığından kurtaran, tezimdaki duraksamalara yönelik ne sürdüğüm hayat şartlarına yönelik iten tavsiyeleri ve anlayışlı yaklaşımlarıyla yarı yolda bırakma isteğimin savaşma istencine dönüşmesine vesile olan benim için hoca-ağabey arasında bir konum işgal eden Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin Balcı hocama,

Toplumsal olayların cazibesinin çabuk tükenebileceği için dikkatli olmam gerektiğini, esas olanın geleceğe kimin ne taşıyacağı olduğu konusundaki nasihatiyle kendisine bir kez daha neden saygı duymam gerektiğini idrak ettiğim değerli hocam Prof. Dr. İsmail Coşkun’a ve İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nün kıymetli hocalarına,

Tez sürecinde maddi endişeler taşıdığım sırada çalışmamı sağlayacak alan açan ve çalışma konuma olan ilgisini her fırsatta dile getiren, tanışmaktan onur

duyduğum Dr. Öğr. Üyesi Cihad Özsöz hocama, bu süreçte aile olduğumuzu bir kez daha hatırlatan, sevgilerini daima üzerimde hissettiğim aileme, saha araştırmam için yürütmüş olduğum mülakatlara gönüllü katılım sağlayan tüm katılımcılara,

En az bir doğum süreci kadar ağır ve sancılı geçen tez yazım aşamasında yitirdiğim motivasyonu yaşama ve kadere evet diyerek yeniden bulmamı sağlayan, imkanların tükendiğini düşündüğüm anlarda maddi ve manevi imkanları önüme seren Ahmet Özcan'a gönül borcum baki kalacaktır.

Nazlı Badak
İstanbul-2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iv
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİZM VE TOPLUMSAL SINIFLARIN DÖNÜŞÜMÜ

1.1 Sınıf Kavramına Kapitalist Gelişme Bağlamında Bakış	8
1.2. Modern Dönem Öncesi Toplumsal Sınıflar	24
1.2.2. Toprağın İhaneti: Köleci Toplamlar	26
1.2.3. Gaspın Meşru Hali: Feodal Toplamlar	29
1.3. Modern Kapitalist Toplumlarda Sınıfsal İlişkiler ve Protestan Ahlak Anlayışı.	34
1.4. Geç Modern Toplumlarda Sınıfsal İlişkiler.....	48
1.4.1. Püritenizmden Hedonizme: Geç Modern Toplumlarda Protestan Ahlakının Değişen Yüzü.....	53
1.5. Orta Sınıf Muamması.....	60
1.5.1. Yapısal Pozisyonun Oluşturduğu Orta Sınıf Kesitleri	61
1.5.2. Tüketim Faaliyetlerinin Oluşturduğu Orta Sınıf Kesitleri	63
1.5.3. Toplumsal Hareketliliğin Oluşturduğu Orta Sınıf Kesitleri.....	64

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL SINIFLARIN DÖNÜŞÜMÜ

2.1. “Reaya ve Ülke Sultanındır!”: Klasik Osmanlı Dönemi’nde Toplumsal Sınıflar	71
2.2. 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Toplumsal Sınıflar	78
2.3. “Milyoner Yetiştireceğiz!”: 20. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Toplumsal Sınıflar	80
2.4. 2000’li yıllar Türkiye’sinin Birleştirici Unsuru Olarak Tüketim Kültürü	110
2.5. Türkiye’nin Orta’sı Neresi?: Türkiye’de Orta Sınıf Tartışmaları	114

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DENİZLİ'DE BİR ORTA SINIFLAŞMA HİKAYESİ

3.1. Çalışmanın Amacı ve Temel İddiası	121
3.2. Saha Araştırmasının Tasarlanma Süreci	125
3.2.1. Yöntemin Belirlenmesi ve Verilerin Toplanması	121
3.2.2. Katılımcıların Sınıf Geçmişleri	136
3.2.2.1. Ailelerinin Eğitim ve Mesleki Durumları	136
3.2.2.2. İş Tecrübeleri ve Göç Güzergahları	139
3.3. Devralınan Miras: Sınıf Atlamadan Önce	144
3.3.1. Aile: Hikâyenin Başladığı Yer	145
3.3.2. Babayı Öldür(eme)mek	147
3.3.3. Hayat Okulu	150
3.3.4. Gurbet Kuşları	153
3.4. Talih Dönüyor: Sınıf Atlama Anı	156
3.4.1. Mekânın Dönüştürücü Etkisi	156
3.4.2. Kerameti Kendinden Menkul Bir Söylem: Yabancı	160
3.4.3. Robinson Crusoe'nun İzinde	165
3.4.4. Melez Gerçeklik: İşçiden İşverene	168
3.4.5. Arbeit Macht Frei!	178
3.5. Peki Ya Şimdi Nereye?: Sınıf Atladıktan Sonra	184
3.5.1. Mış Gibi Yapmak	184
3.5.2. Para Bizi Akraba Yapar	188
3.5.3. Ne Oralı Ne Buralı	193
3.5.4. Tüm Orta Sınıf Çocukları Tüketimde Birleşin	196
SONUÇ	200
KAYNAKÇA	201
EKLER	225
EK 1. Mülakatlarda Kullanılan Soru Kağıdı	226

TABLÖLAR LİSTESİ

Sayfa

Tablo 1. Görüşmecilerin yaş, memleket, meslek, çalıştıkları sektör ve aylık kazanç bilgileri	129
Tablo 2. Görüşmecilerin kardeş ve çocuk sayısına, eğitim ve medeni durumlarına anadillerine ilişkin bilgiler	131
Tablo 3. Görüşmecilerin evden ayrılma yaşlarına, çalışma ve işverenlik sürelerine, Denizli’de yaşadıkları zamana ve memleketlerine gitme sıklıklarına ilişkin bilgiler	138

GİRİŞ

Erdem, bir ortadır (...) o halde en iyi yaşam orta yoldur.

Erdem iki aşırının ortasıdır.

Orta sınıf, en istikrarlı, değişime en az istekli unsurdur.¹

Sınıf tartışmaları, sosyoloji literatüründe farklı şekillerde ele alınan güncelliğini henüz yitirmemiş bir alandır. Zaman içerisinde sınıf kavramının ilişkili olduğu diğer olaylar ve olgulardan bağımsız bir kavrayışla anlaşılamayacağı ortaya çıkmıştır. Zira, sınıf kavramının gelişim seyrine bakıldığında farklı bağlamlarda ele alındığı görülecektir. Başka bir ifadeyle, tarihin akışı içinde sınıf kavramı da belli bir akış göstermiştir. İlk başlarda salt ekonomik temelli açıklanmaya çalışılan sınıf ve sınıfsal konumlar daha sonra çok boyutlu ele alınmıştır. Çünkü insanın iktisadi boyutun dışında da geliştirdiği ilişkilerin varlığı fark edilmiştir. Midesiyle düşünen insanın kalbi keşfedildikten sonra sınıf kavramına dair farklı bakış açıları geliştirilmeye başlandı. Toplumdaki tabakalı yapının kesin sınıflar tarafından belirlenmediği modern toplumlarda sınıfsal çeşitliliği ve bu çeşitliliğin kaynaklarını gündeme getirmek elzem olmuştur. Geline nokta, sınıfsal konumların toplumdaki yansımaları ayrıntılı bir biçimde incelenmeye başlanmıştır. Sınıfın geçişli ve ilişkisel yapısı nedeniyle bir sınıfa ait olmaktan çok birçok sınıfsal pratiğin birleşimi olan çoklu sınıf örüntüleri ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım, disiplinler arası olmayı gerektirdiği kadar araştırmacının nesneleştiği durumlara da işaret etmektedir. Öyle ki sınıf üzerine çalışma yürüten araştırmacıların kendi sınıfsal konumlarını bir kenara bırakma zorunluluğu veya sınıfsal konumlarının avantajını kullanarak araştırmalarına dahil olmaları sıklıkla rastlanan bir durumdur. Sınıfsal konumların inşacı yapısını temel alan bu yaklaşımlar, gündelik hayatın çözümlemesini temel almaktadırlar. Sınıfsal konumların izlerini sürerek anlamlandırdıkları gündelik hayat pratikleri bu konuda vazgeçilmez bir veri sağlamaktadır.

¹ Aristotle, *The Politics*, Çev.: T. Sinclair, Middlesex: Penguin Classics, 1964.

Sınıf kavramının en ince ayrıntısına kadar incelendiği tabakalaşma kuramlarından bildiğimiz üzere sınıf, bireylerin eylemlerini zaman ve mekâna dayalı biçimde belirli örüntüler halinde açıklayan, toplumsal yapının en önemli unsurudur. Toplumsal yapıda meydana gelen, gelmesi beklenen dönüşümlerin sınıflar aracılığıyla açıklanması kavramın ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Sınıf tartışmalarındaki ilk izlek, insanların üretim ilişkilerindeki yerine göre belirlenmiştir. Daha çok erken modern toplumlarına ilişkin olan bu yaklaşım, üretim ilişkilerine belirleyici bir rol yüklemiştir. Üretim ilişkilerinin toplumdaki tabi ve egemen sınıfları belirlediği görüşüne, modern toplumların belirmesiyle birlikte farklı yaklaşımlar eklenmiştir. Zira, egemen ve tabi sınıfların dayandıkları ekonomik yapı dönüşüme uğradıkça insanların davranışları üretim ilişkileri bağlamında incelenemeyecek boyuta ulaşmıştır. Üretimin belirlediği toplumsal ilişkilerin yerini alan tüketim ilişkileri zorunlu olarak sınıf kavramına bakışları değiştirmiştir. Geç modern toplumların neredeyse temel açıklama aracı haline gelen tüketim ilişkileri sınıf kavramının sınırlarına dahil olduğunda iş biraz karmaşık hal alsa da daha öngörülebilir yorumlarda bulunulmasını sağlamıştır.

Toplumsal düşünce tarihinde toplumsal düzen ve değişimin çözülmesi ve açıklanmasında sınıflara ve sınıf çatışmasına öncelik veren Marx, sanayileşmeyi modernleştirici bir güç olarak kabul etmiştir. Sanayileşme sürecini ise kapitalist bir süreç olarak ele almak gerektiğini ifade eden Marx'a göre, toplumsal sınıflar üretim ve mübadele ilişkileri bağlamında tanımlanırlar ve bireylerin sınıfsal konumları üretim sistemindeki yerlerine göre belirlenir. Marx, bireylerin eylemleri ile ilgilenmemekle birlikte dikkatini ekonomiden ya da politikadan yola çıkarak oluşturulmuş toplumsal gruplaşmalar olan sınıflara yöneltir. Toplumsal sınıfların varlığının nesnelliğinin belirlenmesi, Marx'ın toplumsal tabakaları incelemede kendine özgü yerini belirtir. Marx, üretim araçlarıyla farklı ilişkileri olan kişilerin çıkarlarının doğal olarak birbirine karşıt olduğunu düşünmekte ve kapitalist burjuva toplumunda üretim araçlarını ellerinde bulunduranların kazançlarını en yükseğe çıkararak işçilerin ürettikleri artık değerden en fazla payı almayı kendilerine uygun gördüklerini belirtmektedir. Marx'ın sınıf kavrayışı bağlamında sınıfların varlığı,

aynı yaşam tarzına sahip insanların birlikteliğinin yanı sıra bu insanların karşılıklı ilişkilerinin bulunmasına ve çatışmaların yaşanmasına bağlıdır.

Sınıf yaklaşımlarını erken dönem modern toplumlar üzerine kuran Weber ise toplumsal sınıfların ekonomik farklılaşmalara dayandığı noktasına Marx'la aynı görüşleri paylaşmaktadır. Fakat Marx'ın aksine Weber, toplumsal sınıfların belirlenmesinde iktidar ve saygınlık boyutlarının da bulunduğunu vurgulamıştır. Nitekim, erken modern toplumlarda sanayileşme süreciyle birlikte toplumsal sınıflar, statü gruplarının gündeme gelmesiyle karmaşık bir hal almıştır. Toplumsal sınıfların statü grupları ile karmaşık bir görüntü elde ettiğini ilk göre Weber olmuştur. Weber'in yaklaşımına göre, statü grupları yaşam tarzlarının temsil ettiği tüketim biçimlerine göre belirlenmektedir. Weber, sınıf analizlerinde Marx'ın sınıfın nesnelliğini dayandığı ekonomik belirlenimcilikten daha fazlasını sunmaktadır. Bu bağlamda özellikle insanların elde edebildikleri işlerin türünü belirleyen becerileri, referansları ve niteliklerine vurgu yapmaktadır.

Sınıf kuramını Weber ve Marx'tan esinlenerek oluşturan Fransız sosyolog Bourdieu ise temelde toplumsal hayatın incelenmesinde öznelci ve nesnelci yaklaşımlar arasındaki çatışmayı aşma ve toplumsal gerçekliğe dair tözcü kavramların yerine ilişkisel kavramları geçirmeyi hedeflemiştir. Başka bir ifadeyle, Bourdieu'nün tabakalaşma yaklaşımı, toplumsal sınıf sorununa yönelik çeşitli yaklaşımlardaki çatışmanın temsil ettiği biçimleri aşma çabası olarak anlamak gerekmektedir. Toplumsal sınıf kavramı, tözcü düşüncenin ve özcü ideolojinin en mükemmel örneklerinin görüldüğü bir kavram olduğundan sınıf ilişkilerine dair alternatif bir ilişkisel yaklaşım önermektedir. Bourdieu, toplumsal sınıf durumunu, çeşitli sermaye biçimlerinin büyüklüğüne bağlı olarak yapısının zaman içerisinde nasıl değiştikleri çerçevesinde tanımlar. En temel sermaye biçimleri ekonomik, kültürel, sosyal ve simgesel sermayedir. Bunların birbirleriyle ilişkileri toplumdan topluma değişse de temel maddi hayat koşullarıyla en dolaysız ilişki içinde olan sermaye biçimleri her zaman en önemli etkenleri oluşturur.

Toplumsal sınıflara yönelik ele aldığımız bu üç isim akıl yürütmelerini yaşadıkları dönemin toplumsal koşulları içinden oluşturmuşlardır. Bu durum da toplumsal sınıf meselesi üzerine düşünenlerin kendi toplumsal ilişkilerinden yola çıktıklarını, konunun nesnesi olma haline geldiklerini göstermektedir. Marksist sınıf analizlerini temele alarak başladığımız çalışmamızda sınıfsal konumların ekonomik düzeyi aştığını fark ettiğimizde Weber ve Bourdieu tarafından geliştirilen yaklaşımlardan faydalanmaya karar verdik. Sınıfsal hareketliliği incelemek üzere tasarladığımız saha çalışmamızda orta sınıflaşma eğilimi gösteren işçi kökenli bireylerin anlatıları tam da Bourdieu sosyolojisinin araçları kullanılarak anlamlandırılabilirdi. Sahadaki gözlemlerimiz doğrultusunda işçi sınıfı pratikleriyle orta sınıf pratiklerinin birbiriyle mücadele ettiği bir sınıf alanı keşfettik. Bu durum da sınıflar arası sınırların, geçişliliğin mümkün olup olmayacağı sorusuna yanıtlar aramaya sevk etmiştir. Sınıf tartışmalarından yola çıkarak orta sınıfın tekabül ettiği toplumsal gerçekliği anlamaya çalıştığımız bu çalışmada saha verilerimiz aracılığıyla orta sınıfın homojen olmayan yapısıyla karşılaştık. Orta sınıfın kendi içindeki tabakalı yapısında işçi sınıfına yakın mesafede konumlanan bu kesitin gündelik hayat pratiklerini ele aldığımız çalışmamızdaki temel iddiamız, orta sınıf konumunun sınıf geçmişleriyle birlikte okunması gerektiğidir. Başka bir ifadeyle, sınıfsal hareketlilik yoluyla orta sınıf konumuna erişen bireylerin Bourdieu'nün belirtmiş olduğu sermaye tiplerini elde etme süreçlerinin gündelik hayattaki yansımaları sınıfı bir mücadele alanına dönüştürmektedir. Sınıfın başlı başına bir mücadele alanı olduğu bu durumda Marksist anlamda çatışma yerine bireyin kendisiyle olan yarışına tanıklık etmekteyiz.

Üç ana bölümden oluşan çalışmamızın ilk bölümünde, toplumsal sınıf kavramını kapitalizmin gelişme aşaması eşliğinde açıklayan görüşlere yer vereceğiz. Kapitalizmin sınıfları dönüştürücü etkisine değineceğimiz bu bölümde Marksist tarih çizgisi takip edilerek ilkel, köleci, feodal, sanayi ve sanayi sonrası toplumların dönüşümü ele alınacaktır. Nitekim, çalışmanın Marksist temeli buradan kaynaklanmaktadır. Ekonomik gelişmelerin alt yapıyı etkilediği tarihsel duraklardan bahsedeceğimiz ilk bölümün Batı Avrupa'da ortaya çıkan kapitalizm anlatısını içereceğini ifade etmekte fayda var. Toplumsal sınıfların sanayileşme süreciyle

olgunluk aşamasına geçtiğini ifade edeceğimiz bu tarihsel anlatıda modern öncesi ve sonrasında toplumsal sınıfların birbirinden farklı dinamiklere sahip olmalarının nedenlerini tartışacağız. Modern toplum aşamasına gelene kadar geçen sürede çalışmanın ihtiyacı giderecek biçimde organize edilmesi, artı değerın ortaya çıkmamasına ve dolayısıyla toplumsal sınıfların keskin biçimde görünürlük kazanmamasına yol açmıştır. Modern toplumlarda ise üretimin kitleler düzeyinde yapılması, farklı iş kollarını ve çalışma alanlarını ortaya çıkarmıştır. Burada özellikle vurgulayacağımız konu, Protestan çalışma etiğidir. Modern toplumların ilk aşamalarında sanayileşmenin etkisiyle çalışmaya atfedilen yüce anlam, Protestan etiği olarak kavramsallaştırılmıştır. Birikime, haz ve tüketim karşıtlığına dayanan Protestan etiğinin temelinde kazancın arttırılması yatmaktadır. Öte yandan geç modern toplumlarda üretim bombardımanına yönelik getirilen çözüm bağlamında tüketim ön plana çıkmıştır. Artan üretim mallarını dengelemek için tüketim alışkanlıklarının yerleşmeye başlaması geç modern toplumlarda görülmektedir. Artık Protestan çalışma etiği eski anlamını kaybederek hazzı anlayış üzerine temellenmiştir. İşte tam bu noktada en kalabalık toplumsal sınıfı oluşturan işçi sınıfında ve işçilik deneyimlerinde de dönüşümler yaşanmıştır. İşçiliğe dair göstergelerin başka biçimlere evrilmesinin ilk işaretlerinden biri “sınıf atlama” meselesidir. Sınıf atlayan işçi sınıfı, orta sınıf habituslarını edinmek için sermayelerini biriktirme amacını taşımaktadırlar. Bu bağlamda birinci bölümün son kısmını oluşturan “Orta Sınıf Muamması” adlı bölümde orta sınıflık hallerine odaklanarak orta sınıf imgesini açmaya çalışacağız.

Çalışmamızın “Türkiye’de Toplumsal Sınıfların Dönüşümü” adlı ikinci bölümünü birinci bölüme paralel biçimde tarihsel bir sıralamayı izleyerek oluşturacağız. Türkiye tarihinde sınıf dönüşümünü incelerken ekonomik yapıyı, ekonomik yapının temel aktörlerinden olan devleti, toplumu ve toplumu meydana getiren sosyal sınıfları ele alacağız. Savaşlar ve devrimler nedeniyle 20. yüzyıl başlarında derinden sarsılan, erken Cumhuriyet döneminde devletin tek aktör haline geldiği Türkiye, 1950’li yıllarla birlikte yeni sosyal gruplar ve ekonomik sınıfların devletle ilişkileriyle şekillenmiştir. 19. yüzyıla gelene kadar istikrar ve sürekliliğin temel unsurlar olduğu, 19. yüzyılla birlikte iktisadi büyüme ve sanayileşme temel

amaç haline gelmiş ve değişimin hızlı yaşandığı yeni bir döneme geçilmiştir. Zira, 19. yüzyıldan 1980’li yıllara kadar geçen süreçte olduğu gibi, 1980’li yıllar sonrasında da ekonomik düzenin aktörleri arasında yaşanan gelişmeler iktisadi gelişmenin amacına hangi aktörler aracılığıyla ulaşılacağı, iktisadi büyümenin kazançlarının nasıl paylaşılacağına ilişkin mücadeleler görülmüştür. Türkiye’deki sosyal ve ekonomik sınıfların gelişimini tarihsel bir perspektiften ele almayı amaçladığımız bu bölümde toplumsal sınıflar ve bu sınıflar ile devlet arasında gelişen ilişkilerin ekonomik temeline eğilmek amaçlanmaktadır. Türkiye’de sınıfların gelişimi, zayıf ve güçlü yanlarının açığa çıkarılması bu sürecin tarihsel kökenlerine inilerek uzun dönemli bir bakış açısı ile ele alınabilir. Çünkü Türkiye’de sınıfların oluşması ve şekillenışı tarihsel devamlılık ilkesi bağlamında gerçekleşmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun tarım sektörüne ve küçük üreticiliğe dayanan ekonomik yapısı devlet merkezli sistemin uzunca bir süre işlemesine imkân tanımıştır. Fakat sanayi devrimi ile birlikte dünyanın değişen ekonomisi, ülkeler arası ekonomik ilişkilerin artması Osmanlı’yı yeni bir iktisadi düzen ile karşı karşıya bırakmıştır. Daha önce ayanlar, mültezimler, büyük toprak sahipleri ile devlet ve devletin temsilcileri konumundaki bürokrasi arasında yaşanan siyasi ve ekonomik temelli çatışmalara ekonomide yaşanan büyüme ve dışa açılmayla gayrimüslimlerin oluşturduğu ticaret-fınans burjuvazisi eklenmiştir. Başka bir ifadeyle, 17. ve 18. yüzyıllarda merkezi devlet ile yerel ekonomik kesimler olan ayanlar arasında toprak sahipliği ve tarımsal artığa el koymaktan kaynaklanan çatışmaya 19. yüzyılda iç ve dış ticarete artış yaşanmasıyla tüccarların, sarrafların ve bankerlerin oluşturduğu yeni bir burjuvazi kesimi daha eklenmiştir. 1910’lu yıllarda İttihat ve Terakki ile başlayan erken Cumhuriyet dönemindeki tek parti iktidarına dek devam edecek olan uluslaşma süreci devlet ve sınıflar arasındaki ilişkilerin iktisat temelli olmadığını göstermektedir. Politik gücün tek sahibi olan devleti ekonomik hayatın da merkezine oturtan politikaların etki alanı büyüktü. Milli burjuvazi yaratılma amacı, Cumhuriyet dönemi boyunca iktidarların değişmesine rağmen değişmeyen bir amaç olarak devleti zenginlik ve ayrıcalık dağıtan bir konuma yerleştirmiştir. Bu bölümde klasik Osmanlı döneminden başlayıp Cumhuriyet döneminde neoliberal politikaların

gündeme geldiği yapısal dönüşümün hızlandığı 1980'lere kadar geçen süreci ele almayı amaçlamaktayız. Ayrıca tüketimin birleştirici unsur olduğu 1980 sonrası dönemini muhafazakâr kesimin dahil olma süreci bağlamında ele alacağız. Zira, çalışmamıza konu edindiğimiz muhafazakâr orta sınıf kesitin tüketim ilişkilerine uyum sağlama sürecinin kırılma noktasını taşıyan gelişmeler bu dönemde yaşanmaktadır.

Türkiye’de gelişen sınıfsal dönüşümler, orta sınıfa olan ilgiyi arttırmıştır. Nitekim, Türkiye’de toplumsal sınıfların varlığına ilişkin tartışmaların yerini orta sınıf katmanlarına yönelik farklı yaklaşımlar almıştır. Orta sınıfın farklı yollardan elde edilen bir toplumsal konum olduğunu belirteceğimiz “Türkiye’nin Orta’sı Neresi?: Türkiye’de Orta Sınıf Tartışmaları” adlı bölümde Türkiye’ye özgü orta sınıf katmanlaşmaların sınırlılıkları ve imkanları üzerine düşünmeye çalışacağız. Çalışmamızın temel amacını, çalışmaya başlama motivasyonumuzu ve çalışmada izlediğimiz yöntemin aktarılacağı son bölümde toplumsal sınıf tartışmalarında önemli bir yeri işgal ettiğini düşündüğümüz orta sınıflaşma durumunu sınıf atlama pratiği üzerinden okumaya çalışacağız. Belirli orta sınıf tanımlamalarının ardından toplumsal hareketlilik yoluyla orta sınıf konumunu elde etmiş bireylerin bulundukları mekan olan Denizli kenti ile ilişkilerini göz önünde bulundurarak yapacağımız analizlerimizde orta sınıflaşmanın bu biçiminin ortaya çıkaracağı kültürel örüntünün izlerini süreceğiz. Katılımcıların gündelik hayat pratiklerinde gizlenen sınıfsal ilişkiler aracılığıyla sınıfın mücadele alanı olarak tanımlanmasına katkıda bulunacağını düşündüğümüz bu bölümü, sınıf atlamadan önce, sınıf atlama anı, sınıf atladıktan sonra şeklinde olmak üzere üç zaman dilimi üzerinden kurgulayacağız. İlk dilimde, katılımcıların anlattıkları ışığında derlediğimiz temalar aracılığıyla sınıf geçmişlerine dair yorumlamalarda bulunacağız. İkinci dilimde, sınıf atlama anında hangi yollardan geçildiğine odaklanacağız. Üçüncü dilimde ise temel sermaye birikimlerinin sembolik sermayeye dönüşmesini ele alacağız.

Sonuç bölümünde ise çalışmamızın özgün değerinden bahsettikten sonra araştırmamızdan elde ettiğimiz bulguları tartışmaya açmaya çalışacağız. Çalışmamızı temellendirdiğimiz teorik ve pratik birikimin birbirine ne derece uyum sağladığını

veya birlikte okunduğunda nasıl bir tartışma zemini doğuracağını yorumladığımız sonuç bölümünü, çalışmanın literatüre yapacağını düşündüğümüz katkıya dair temennilerimizi belirterek sonlandıracağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİZM VE TOPLUMSAL SINIFLARIN DÖNÜŞÜMÜ

1.1. Sınıf Kavramına Kapitalist Gelişme Bağlamında Bakış

Sınıf kavramı, 18. yüzyılın sonlarına doğru önce İngiltere’de daha sonra ise 19. yüzyılda Avrupa’daki diğer ülkelerde toplumsal ilişkiler üzerine düşünmenin bir aracı haline gelmiştir. Toplumsal olguları açıklamaya yönelik fikirler içerisinde bir kavram olarak gelişmeye ve dönüşmeye başlayan sınıf kavramı, sosyal bilimler alanında önemli bir yere sahiptir. (Beneton, 1991: 11). Toplumun güç ve etki sıralamasına göre sınıflara veya tabakalara ayrılması, toplumsal düşünce tarihindeki en önemli meselelerden birini oluşturmaktadır. Toplumsal sınıflar, bireylerin elde etmiş oldukları toplumsal konumlar ve ayrıcalıklar aracılığıyla düzenlenen saygınlık, otorite ve baskınlık düzeylerine göre süreklilik arz eden eşitsizliğin kristalize olduğu tabakalaşma sürecinin en önemli unsurudur. Toplumsal sınıflar her ne kadar ekonomik göstergelerle belirlenmiş olsalar da sınırları ve nitelikleri katı kurallarla, yaptırımlarla tanımlanamayan, ekonomik grup olma özelliğini aşabilmiş açık gruplardır. Bu nedenle, toplumsal sınıfların sayılarının tespit edilmeye çalışılması veya herhangi bir sınıfın üyesinin karakteristik özelliklerinin tanımlanma çabası belli zorlukları beraberinde getirmektedir. Ancak yine de sosyal bilimciler arasında toplumdaki ekonomik kaynakların büyük bir kısmını elinde tutan üst sınıfın, sanayi alanlarında çalışan emekçi sınıfın, beyaz yakalıları ve serbest meslek sahiplerini içeren orta sınıfların tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesi konusunda belli bir anlaşma sağlandığı görülmektedir. Bu bağlamda Giddens, toplumsal sınıfların karakteristik özelliklerini şu şekilde açıklamaktadır:

- Toplumsal sınıflar, yasal ve dinsel zorunluluk içermemelerinin yanı sıra yasal veya geleneksel yollarla belirlenmiş, kalıtım aracılığıyla elde edilen konumlardan oluşmamaktadır.

- Bireylerin mensubu oldukları toplumsal sınıf konumları doğuştan verili değil, elde edilmiş niteliktedirler. Toplumsal sınıf yapısı içinde aşağı ve yukarı doğru gerçekleşen sınıfsal hareketliliklere olanak tanınmaktadır.
- Toplumsal sınıflar, bireyler arasındaki ekonomik farklılıklara, maddi kaynaklara sahipliğe ve bu maddi kaynakların dağılımındaki eşitsizliklere bağlıdır.
- Toplumsal sınıflar, kişisel olmayan bağlantılar aracılığıyla kuruldukları için sınıf farklılıkları da kişisel ilişkilerin dışında gerçekleşmektedir.
- Toplumsal sınıflar arasındaki farklılıklar, çalışma koşulları ve ücret konusunda yaşanan eşitsizliklerden neşet ettiği için belli meslekleri ifa eden herkes bu farklılıklardan etkilenmektedir. (Giddens, 2000: 259).

Giddens'tan hareketle toplumsal sınıfları, *benimsenen yaşam biçimlerini etkileyen ortak ekonomik kaynakları paylaşan insanların oluşturdukları toplumsal gruplar* şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu tanımdan yola çıkarak sınıfsal farklılıkların temelinde servet sahipliğinin ve mesleklerin olduğu ifade edilebilir. Batı toplumlarında klasik toplumsal sınıfların görünümüleri varlıklı sanayiciler, işverenler, üst düzey yöneticiler, üretim kaynaklarına sahip olanlar ve onları denetleyenlerin oluşturduğu üst sınıf; beyaz yakalı işçileri içeren orta sınıf; mavi yakalı veya el emeğine dayalı işlerde çalışan alt sınıf biçimindedir. (Giddens, 2000: 259, Kurtkan, 1976: 152, Edgell, 1998: 63-92). Toplumsal yapıda meydana gelen eşitsizlikler, insanlık tarihinin büyük bir kısmında değiştirilmesi mümkün olmayan bir olgu olarak kabul edilmiştir. İnsanların tarih boyunca toplumsal bir hiyerarşi kapsamında sıralanmalarının temelinde iktidar, servet ve başarı biriktirme arzusu yatmaktadır. Tarihin farklı dönemlerinde bu arzuların kazandığı öncelik, o dönemin toplumsal yapısına göre değişkenlik göstermiştir. Örneğin, feodal toplumda asla değişmeyeceğine inanılan, insanların doğuştan ve kan bağı ile kazandıkları özellikler geçerliyken kapitalist toplumsal örgütlenmelerde ise asıl belirleyici olan üretim ve

mülkiyet ilişkilerine dayanan iktisadi güç olgusudur. Düşünce tarihi kapsamında toplumların iktidar yapısı ve güç ilişkilerini özellikle eşitsizlik bağlamında anlamak için sınıf kavramına başvurulmuştur.

Bireylerin toplumda teşkil ettikleri sınıfsal konumları, her birinin sahip oldukları mal, yaşam koşulları ve elde ettikleri olanaklar ile ilintilidir. Ancak sınıf kavramını tabakalaşma sistemleri bağlamında açıklayan görüşlere göre toplumlar, toplumsal konumunu tanımlayan kişinin öznel olarak tanımladığı tabaka veya gruplardan oluşmaktadır. Toplumların gelir veya statüye bağlı olarak hiyerarşik bir sıralamasını sunan tabakalaşma sistemine dayalı açıklamalar toplumun yapısal karakterini gözden kaçırabilme riskini içermektedir (Öngen, 1994: 31). Öte yandan, sınıf tartışmalarına olan ilginin tabakalaşma kuramları aracılığıyla toplumdaki otorite ya da iktidar gibi hiyerarşik dereceleri işaret eden statü kavramına yönelmesi toplumsal çözümleme açısından sınırlı bir perspektif sunmaktadır. Statü, her ne kadar sınıf kavramına benzer gibi görünse de insanların kendi konumunu veya başkalarının bu konumu nasıl algıladığıyla ilgili öznel bir noktaya işaret etmektedir. Başka bir deyişle, statü kavramı daha çok insanların yaşam biçimi ve tüketim kalıplarına ilişkin veri sağlaması bakımından sınıf kavramıyla benzerlik taşısa da birbirlerinin yerine kullanılmaları mümkün görünmemektedir (Öngen, 1994: 31).

Sınıf kavramı ve tabakalaşma sistemleri arasında herhangi bir ayrımın bulunmadığını iddia eden görüşlere göre, sınıf kavramı gerçek bir bütünden ziyade bireylerin oluşturduğu bir yığın olarak ifade edilir. Başka bir deyişle, her bireyin içinde bulunduğu konum başkalarının fikrine göre şekillenmektedir. Sınıf kavramı ve tabakalaşma sistemleri arasında ayrım yapılmasının gerekli olduğunu savunanlar ise, sınıfın hem maddi olgulara hem de bireylerin bu olgulara dair oluşturduğu ortak bilinç etrafında gerçekleşen hakiki bir bütünü temsil ettiğini ifade etmektedirler. Bu görüş doğrultusunda sınıf kavramı tabakalaşma sistemini kapsayan bir nitelik taşımaktadır. Başka bir ifadeyle, çeşitli tabakaları barındıran sınıflar ortak bir anlayışa sahip olma zorunluluğu taşımamaktadırlar. Bu yaklaşım, esas olarak sınıfın tarihi bir gerçeklik olduğunu ve ortak bir bilinç etrafında toplanan bireylerden oluştuğunu vurgulamaktadır. Bu iki yaklaşım arasındaki temel farklılık, ilkinin

bireylere ve bireyler arasındaki ilişkilere önem verirken ikincisinin bireylerin ortak bilinç ve hedeflerini temel almasıdır. Sınıf analizleri, genellikle üretim ilişkilerinden kaynaklanan toplumsal konumları referans almaktadır. Üretim ilişkilerine dayanan sınıf çalışmalarının en olgun hali ise toplumsal yapının en köklü dönüşümüne neden olan kapitalizmin gelişim süreci ile birlikte ortaya çıkmaya başlamıştır. Kapitalizm, düşünce tarihi boyunca pek çok düşünür tarafından farklı perspektifler aracılığıyla ele alınmış; tanımı, tarihi ve felsefi arka planı hakkında tartışmalara neden olmuş toplumsal-ekonomik bir süreçtir. Kapitalizm, en basit şekilde, kâr elde etme saikiyle üretilen malların ve hizmetlerin değişimini amaçlayan, özel mülkiyete ve sermaye birikimine dayalı bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak tanımlansa da aslında çok daha karmaşık süreçleri ihtiva eden, toplumsal yaşamın tümüne sirayet edebilmeyi başarmış bir sistemdir.

Kapitalist toplumsal örgütlenme biçimi, 16. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıktığından bu yana her ne kadar bazı değişimler geçirmiş olsa da kendine has belli özelliklerini koruyarak tüm dünyayı etkisi altına almaya devam etmektedir. Kapitalizmin ortaya çıkışını konu edinen ilgili literatür incelendiğinde kapitalizmin gelişimine zemin hazırlayan olayların 11. yüzyıl Avrupa’sında meydana geldiği hususunda fikir birliği sağlandığı görülmektedir. Kapitalizm, Avrupa’da ulus devletin oluşumuna paralel biçimde ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra Avrupa’nın kendi içsel dinamiğiyle zuhur ettiği belirtilen kapitalist gelişmenin temelinde tarım reformunun bulunduğu vurgusu yapılmaktadır. Ancak 1492’de gerçekleşen Amerika’nın Batılı sömürgeci güçler tarafından keşfi, kapitalist sistemin gelişimine tarımdaki teknik ilerlemeden daha fazla katkı yapmıştır. Çünkü tarımdaki verimliliğin ve üretimin artması tek başına piyasa için üretimi sağlayamamaktadır. Amerika’nın keşfiyle birlikte yürütülen sömürgecilik faaliyetleri aracılığıyla değerli madenlerin kâra yönelik kullanılması yaklaşık iki yüz yıl boyunca sürececek olan ticari kapitalizm döneminin başlamasına yol açmıştır. Bu gelişmeyi, 18. yüzyılın sonuna doğru sanayi üretiminin uluslararası ticaretin temel ekonomik etkinlik olarak yaygınlaştığı sanayi kapitalizmi dönemi takip etmiştir. Nihayet günümüz modern toplumlarını da kapsayan, ana ekonomik faaliyetlerini sanayi üretiminin değil, bilgi ve teknolojinin belirlediği, endüstri sonrası toplum olarak adlandırılan aşamaya

geçilmiştir. Kapitalizm, gelişmeye başladığı dönemden günümüze kadar geçen beş yüz yıllık zaman diliminde üretim, dağıtım ve örgütlenme biçimlerinde yaşanan köklü değişikliklerin yanı sıra farklı düşünce yapıları ve teknolojik araçlarla yeniden üretilmesine rağmen özüne ilişkin belli özellikleri muhafaza ettiği için adına halen kapitalizm denilen bir ekonomik sistem olmayı sürdürmektedir. Her dönemde kapitalizmin doğasına ilişkin farklı bakış açılarına sahip teoriler üretildiği için olgunun gerçekliğine dair bilgi üretimi sürekliliğini korumuştur.

Kapitalizm üzerine tanımların çeşitlilik arz etmesine rağmen hemen hepsinin kâr elde etme pratiğinde birleşmesi, kapitalizmin temel ilkesinin büyümek olduğunu göstermektedir. Kapitalist sistemin özü kâra dayandığından ekonomik aktörlerin ayakta kalabilmeleri için daha fazla kâr elde edebilecekleri teknoloji, pazar ve örgütlenme arayışlarına doğru hareket etmeleri onları aynı zamanda toplumsal değişimin faili yapmaktadır. Ayakta kalabilmek için girilen yeni arayışların getirdiği hızlı değişimin yol açtığı kaygan ve belirsiz ortam kapitalizmin temel niteliklerinden birini oluşturmaktadır. Aynı zamanda kapitalizmin oluşum koşulları bu nitelikleri yerine getirebilecek insan kaynağını gerekli kılmaktadır. Başka bir ifadeyle, kapitalizmin durmaksızın yenilenen ihtiyaçlarına uyum sağlayabilecek insan sermayesi gerekmektedir. Kapitalizmin ortaya çıkışı ve gelişim serüveni göz önüne alındığında ekonominin toplumsal hayata nüfuz etmesi, ekonomik yaşamın vazgeçilmez aktörü olan girişimci denilen bir sosyal aktörün ve girişimcilerden müteşekkil yeni bir sınıfın doğmasına yol açmıştır. Üretim faaliyetlerini gerçekleştirme arzusu taşıdığı için üretim için gerekli unsurları bir araya getiren girişimci aktörün temel karakteristik özellikleri kâr peşinde koşarak risk alması ve sürekli kaygan bir zemin sunan ekonomik ortamın üretim faaliyetlerine insan kaynağını sevk etme yeteneğidir. Dolayısıyla kapitalizmin ortaya çıkışından gelişimini sürdürmeye devam ettiği günümüzde dahi emek gücünü harekete geçirme, üretim faaliyetlerine dahil etme eğilimi devam etmektedir. Başka bir ifadeyle, kapitalizm, üretim faaliyetlerinde insan kaynağını kullanmanın yeni yollarını bulmakta zorlanmamaktadır.

Kapitalizmin tarihsel gelişimi ile toplumsal sınıflar arasındaki ilişkinin sınırlılıkları ve imkânlarını aktarmadan önce kapitalizmi, kâr elde etme ve sermaye biriktirme eğilimiyle açıklayan görüşler ile dini ritüellerin kapitalistleşme pratiklerindeki etkisini tartışan görüşler olmak üzere iki grupta inceleyeceğiz. Böylece kapitalizmin yol açtığı sınıfsal dönüşümlerin anlaşılması için gerekli tarihsel- felsefi arka planı oluşturmayı amaçlamaktayız. Kapitalist toplumsal gelişmenin sınıflar üzerindeki etkisini ele alacağımız tarihsel anlatıdan önce sunduğumuz bu düşünsel arka plan, olguya dair kavramsal çerçeveyi oluşturmaktadır. Kapitalizmin gelişimine dair yapacağımız tarihsel anlatının kavranmasına yardımcı olacağını düşündüğümüz kuramsal anlatıya yer vermemizin bir başka nedeni de bilimsel bilgi üretme alanında fikirlerin ve tarihsel anlatıların arasında bir hiyerarşi gözetmememizdir. Diğer bir ifadeyle, tarih ve düşünce birbirinden ayıramadığı gibi aynı zamanda her türden olgu yorumlanmaya muhtaçtır. Kapitalizmin, her şeyden önce tarihsel bir toplumsal sistem olduğunu ifade eden Wallerstein'a göre (2012: 15), kapitalizmin temel unsuru sermaye birikimidir. Kapitalizmin, kendinden önceki toplumsal örgütlenme biçimlerinden ayıran en önemli niteliği sermayeyi arttırmak için mevcut sermayenin yatırım yoluyla kullanılmasını teşvik etmesidir. Dolayısıyla kapitalist ilkeler doğrultusunda sermaye ancak daha fazla sermaye biriktirmek için kullanıldığı takdirde sermaye sayılmaktadır. Kapitalizmin birikim ve yatırım konusundaki bu dayatmacı karakteri, sermaye sahiplerini sermayelerini biriktirmek için başka kişilerle ilişki kurmaya zorlamaktadır.

Kapitalist toplumsal sistemde, üreticiler yalnızca kendi ihtiyaçlarını gidermek veya ilişkide oldukları insanlar için üretim yapmakla yetinmezler, zira Giddens'in da (2010: 91) belirttiği gibi kapitalizm, ulusal ve uluslararası düzeyde bir mübadele piyasasını gerektirmektedir. Tarihsel açıdan bakıldığında bireyler, sermayelerini arttırmak için sermaye yatırma pratiklerini her dönemde gerçekleştirmişlerdir. Ancak kapitalizm öncesi toplumsal sistemlerde sermayenin birikim sürecinin başlangıç koşulları oluşmasına rağmen ilerlemesi çeşitli kesintilerle engellenmiştir. Tarih boyunca görülen her ekonomik eylem akılcı olmayı ve birçok etkinliği gerçekleştirmeyi amaçlamış olsa da dinsel, mitsel ve siyasal güçlerin sınırlamalarıyla

karşılaşmıştır. Kapitalizmin gelişim süreci, sermaye sahiplerinin sermayelerini biriktirmeleri için bazı kişileri çalışmaya zorlayacak şartları yaratarak emeği harekete geçirmelerini gerektirmektedir. Bu ilk koşulu, üretilen malların pazara sunulması takip etmektedir. Son olarak, pazarlanan mallar için bir dağıtım sisteminin oluşturulması ve bu malları satın alabilecek yetkinlikte insanların bulunması kapitalist ilişkilerin oluşması için en temel koşullardır. Kapitalist toplumsal ilişkilerin oluşması için malların satıcıya mâl olan maliyet fiyatlarından daha yüksek fiyatlarda satılması ve bu farkın satıcının kendi geçimini sağlayacak miktarın üstünde olması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, kapitalist toplumsal ilişkilerin temelinde aranması gereken kâr, söz konusu siyasal-ekonomik sistemin temel güdüsüdür.

Wood (2017: 121) kapitalizmi, sahip oldukları üretim araçlarını yatırımlarındaki kârları arttırmak için kullanan, birbirinden bağımsız hareket eden bir azınlık sınıfıyla karakterize etmiştir. Bu kapitalist sınıfın yatırım tercihleri, toplumun teknik imkânları çerçevesinde sunulan seçenekler arasından hangi üretim araçlarının seçileceğini belirlemesinin yanı sıra teknik gelişmelerin gerçekleşme hızı ve yönü konusunda da etkiye sahiptir. Üretim araçlarına ilişkin işleyen süreçler dolaylı bir biçimde bu kapitalist sınıfın piyasada takip ettikleri arzularına bağlıdır. Wood (2017: 121), bu tercihlerin tamamıyla kapitalistin insafına bırakılarak keyfi bir biçimde gerçekleşmediğini, kârı arttırmak için diğer kapitalistlerle girilen rekabetle ilişkili olduğunu belirtir. Bu rekabet, kârı arttıracak tercihlerde bulunan kapitalistlerin hayatta kalarak büyümeye devam etmelerine, farklı tercihleri değerlendirenlerin ise sermayelerini ve sermayelerinin getirdiği toplumsal gücü kaybetmelerine neden olmaktadır. Kapitalizmden önceki toplumsal sistemlerde de sermaye sahibi, iyi bir fırsatla karşılaşınca kadar elde ettiği kârı muhafaza eder ve sermayesini yatıracığı yeni girişimin de sermaye üretim sürecini yeniden üretmesi gerekirdi. Ancak, kapitalist toplumsal örgütlenmelerin öncesinde sermayenin yeniden üretim sürecinin ilerlemesi siyasal otoriteler tarafından engellenmekteydi. Sermayenin yeniden üretim sürecini durdurma gücünü ellerinde bulunduranlar doğrudan müdahalelerde bulunmasalar dahi sermaye birikim süreci, genellikle biriktirilen para, işgücü, dağıtım ağı, tüketici gibi unsurlardan biri ya da birkaçının bulunmayışı ile sekteye uğramaktaydı.

Wallerstein'a göre (2012: 17), kapitalizm öncesi tarihsel-toplumsal sistemlerde sürecin ilerleyememesinin nedeni bu unsurların yeterince metalaştırılamamasıdır. O halde, kapitalizmin piyasa mantığıyla işleyen, daha doğrusu piyasa mantığı doğrultusunda işlemesi gereken bir süreç olduğu ortaya çıkmaktadır. Marx'ın tarihsel açıdan devrimci bir süreç olarak yorumladığı kapitalizm, teknik ve örgütsel değişiklikler aracılığıyla sürekli ekonomik bir artığın oluşmasını sağlamaktadır. Ne ki piyasanın egemenliğini sürdürdüğü toplumsal örgütlenme biçimlerinde sermaye sahiplerinin ellerinde bulunan zenginlik hiçbir zaman eşit olarak bölüşülemez. Kapitalizmi, eşitsizlik bağlamında ele alan Turner (2013:29), modern kapitalizmin zenginlik, mülkiyet ve gelir açısından eşitliğe mesafeli bir toplumsal sistem olduğunu belirtmektedir. Kapitalizm, piyasa dışı kalan değiş-tokuş, üretim, yatırım, dağıtım gibi ekonomik etkinlikleri metalaştırma girişiminde bulunduğu için kapitalistler de daha fazla sermaye biriktirerek ekonomik etkinliklerin toplumsal süreçlerini metalaştırma eğilimi göstermektedirler. Turner (2013: 61), kapitalist toplumdaki bu metalaştırma eğiliminin yansımasını para alışverişlerinin ve ekonomik hesabın konusu haline gelen ilişkilerin egemen olduğu toplumsal ilişkilerde görmektedir. Dolayısıyla parasal ilişkilerin hâkim olduğu toplumsal örgütlenmelerde her şeyin metaya indirgenmesi kaçınılmazdır.

Wallerstein (2012: 17), kapitalizmin her toplumsal süreci metalaştırma yönündeki gücünü onun kendini yeniden üreten bir iç işleyişe sahip olmasıyla açıklamaktadır. Marx (2014: 41), kapitalizm öncesi üretim tarzının olduğu gibi muhafaza edilmesinin sanayi sınıfının varoluş şartı olmasına karşılık kapitalizmin yeniden üretiminin, üretim araçları ve üretim ilişkileri üzerinde neden olduğu dönüşümlerin toplumsal ilişkileri de kaçınılmaz olarak devrimcileştirdiğini belirtmektedir. Engels ile birlikte kaleme aldıkları Komünist Manifesto adlı eserde Marx (2014:41), kapitalist toplumsal örgütlenmenin karakteristik özelliklerini taşıyan modern burjuva toplumunun üretimin paramparça edildiği, toplumsal koşulların sürekli olarak sarsıldığı, belirsiz ve çalkantılı gelişmelerin yaşandığı bir toplum modeli olmasından dolayı önceki toplum biçimlerinden ayrıldığını ifade etmektedir.

Marx, kapitalizmin yeniden üretim sürecinin metalaştırma eğiliminin yol açtığı tahribatı **Komünist Manifesto**'da can alıcı bir şekilde dile getirmektedir:

“Bütün kemikleşmiş, donmuş ilişkiler arkaları sıra gelen eskiden beri saygıdeğer tasavvur ve görüşlerle birlikte silinip gider; yeni oluşanlar ise daha kemikleşmeye fırsat bulamadan eskir. Katı olan her şey buharlaşıyor, kutsal olan her şey ayaklar altına alınıyor ve insanlar nihayet hayattaki konumlarına, karşılıklı ilişkilerine soğukkanlı bir gözle bakmaya zorlanıyorlar.” (Marx, Engels 2014: 41)

Marx ve Engels, yukarıdaki alıntıda burjuvazinin üstlendiği devrimci rol sayesinde zamanı geçmiş her şeyi kendi potasında eriten, kendi ilerlemesini ekonomik yaşam alanı olarak dünyanın her yerinde dayatan kapitalist sistemin şaşırtıcı derecede yoğun olan dinamikliğini vurgulamışlardır. Marx, kapitalist üretim biçiminin toplumu, kültürü ve politikayı etkileyecek güçte olduğunu savunduğu için Adam Smith'in “ticari toplum”, Hegel'in ise “sivil toplum” olarak tanımladığı toplumu “kapitalist toplum biçimi” olarak görmüştür. Marx (2011: 49), kapitalist toplumsal örgütlenmelerin ekonomik temellerini ortaya koymaya çalıştığı Kapital adlı çalışmasının birinci cildinin daha ilk sayfasında kapitalist üretim biçimlerinin görüldüğü toplumsal örgütlenmelerdeki meta birikimine dikkat çekmiştir. Marx'ın ifade ettiği anlamda meta, barındırdığı özellikler bakımından insan ihtiyaçlarını karşılayan, insanın dışında bir nesnedir. Marx'a göre (2011: 50) her meta, “kullanım değeri” ve “değişim değeri” olarak iki görünüme sahiptir. Marx, bir nesnenin kullanım değerinin o nesnenin fiziksel özellikleriyle sınırlı olan yararlılık² durumuyla ölçülmesi gerektiğini belirtirken yararlı olma durumunun da metadan bağımsız düşünülmemeyeceğini işaret etmektedir. Metanın kullanım değeri, o metadan yararlanmak için gerekli olan emek miktarına bağlı olmamakla birlikte kullanım değeri esas itibarıyla metanın kullanımı ya da tüketimi ile oluşmaktadır. Nesneler metalaşmadıkları takdirde de kullanım değerine sahip olabilirler. Ancak, aksi mümkün değildir; yani, nesnelerin kullanım değerinden yoksun oldukları durumlarda metalaşmaları söz konusu değildir.

² Yararlı emek, belirli bir türde ve belirli bir amaca yönelik yapılan üretken faaliyetir.

Giddens (2010: 92), Marx'ın "değişim değeri" ifadesini, bir ürünün başka ürünlerle değiştirilmesi için piyasaya arz edildiğinde sahip olduğu değer olarak özetlemektedir. Marx'ın, kapitalist toplumsal örgütlenmelerdeki sermaye birikiminin temeline yerleştirdiği değişim değeri, kullanım değerinin tersine belirli ekonomik ilişkileri gerektirmektedir. O halde değişim değeri, malların mübadelesinin gerçekleştiği piyasadan bağımsız olarak ele alınamaz. Marx'ın kapitalizm kavrayışında toplumsal yaşam, kullanım değerinden çok değişim değerinin tahakkümü altında olduğu için kapitalist toplumsal sistemde insanlar kendi ihtiyaçları için değil, piyasadaki başka metalarla değiştirmek amacıyla üretim faaliyetlerinde bulunurlar. Giddens (2010: 92) Marx'tan hareketle, meta olup olmamasına bakılmaksızın bir nesnenin üretimi için harcanan emek gücüyle o nesnenin değer kazanabileceğini ifade etmektedir. O halde hem değişim değeri hem de kullanım değeri, bir metanın üzerinde harcanan emekle ilişkilidir. Metaldaki emeğin miktarındaki farklılıklardan dolayı değişim değeri de değişkenlik göstermektedir. Basit bir örnekle açıklamak gerekirse, tahıl üretimi için harcanan emek gücü ile demir üretimi için gerekli emek gücünün farklılaşması metaların değişim değerini etkilemektedir.

Marx (2011: 55), kullanım değerinde yararlı emeğin bulunduğu metaları üreten topluluklarda kendi hesabına çalışan üreticilerin ortaya koyduğu yararlı emekler arasındaki nitelik farkının karmaşık bir sistemi yani, toplumsal iş bölümünü meydana getirecek şekilde geliştiğini belirtmektedir. Marx'ın emeğe atfettiği ikili karakter, tüm üretici toplumlarda ortak olan emek gücü için organizmanın fiziksel enerji harcamasını ve emek gücü için sarf edilen enerjinin yönlendirilebileceği, belirli metaların özel kullanımlar için üretildiği özel bir topluluğu gerekli kılmaktadır. Marx'ın kapitalist toplumsal örgütlenme kavrayışı, burjuva toplumunu insanları feodal toplumsal örgütlenmenin kısıtlamalarından kurtaran özgürleştirici bir siyasal-ekonomik sistem olarak değerlendirirken diğer yandan eşitsiz sınıfsal ilişkiler içindeki işçilerin emek gücünün sömürülmesine dayanan bir sistem olarak yorumlayıp çelişkili bir konuma oturmaktadır. Turner (2013: 29) ise bu çelişkili durumu ifade etmek için kapitalizmin siyasal yapısı için gerekli olan eşitlik ile

ekonomik yapısının temelini oluşturan eşitsizlik arasındaki ilişkinin istikrarsız ve tutarsız bir toplumsal sistem yarattığını belirtmektedir.

Kapitalist sistemde üretimin ve bölüşümün kolektif biçimde değil metaların özel mülkiyetini ellerinde bulunduran bağımsız bireylerin etkileşimleriyle gerçekleştiğini belirten Wood (2017: 124) da bireylerin hem kendileri hem de mülkiyetleri üzerinde tasarrufta bulunduklarını, ancak bu özgürlüğün sonucunda yaratılan ekonomik sistemin krizlere ve insanların kendi kaderlerinin efendisi olamamalarına neden olduğunu belirterek kapitalizmin vadettiği özgürlük anlayışının çelişkili konumuna dikkat çekmiştir. Baechler (1994: 83) ise kapitalizmi üretim, dolaşım ve tüketimdeki kitlesel artış bağlamında kendisinden önceki toplumsal sistemlerden ayrıldığını ifade ederken kapitalizmin özünün ekonomik eylemlerin sınırsızlaştırılması olduğuna dikkat çekmiştir. Baechler'a göre kapitalizm kendi etkinliklerini hiçbir şeyin engellemediği durumda ortaya çıkan bir toplumsal sistemdir. Kapitalist toplumsal örgütlenmelerde üreticiler, kârlarını arttırmak ve hayatta kalabilmek için imkânların izin verdiği sınırlar dahilinde çilekeşliği tercih ettiklerinden dolayı onlar için gereksiz harcamalar, nedeni belli olmayan her ekonomik faaliyet yasaklanmalıdır. Kâr elde etme ve kâr fırsatlarını düzenli bir şekilde arttırma en tipik kapitalist eğilimdir. Baechler (1994: 91), koşulların uygun olmaya başlamasıyla birlikte kapitalist toplumsal örgütlenmenin parçası olan insanların becerilerini göstermeye hazır olacaklarını ifade etmektedir.

Kapitalizmi kâr ve kazanç elde etme tutkusu ekseninde açıklayan hakim görüşlere karşın hikayeyi farklı bakış açısıyla yorumlayan Weber (Kocka, 2018: 18), kapitalizme ilişkin değerlendirmelerini Batı toplumlarının modernleşme hikayesinin içinde kalarak tarihsel, siyasal ve ekonomik bir süreç bağlamında oluşturmuştur. Marx ve takipçilerinin aksine Weber, sanayi toplumunun ortaya çıkışını odak noktası yapmamakla birlikte kapitalizmin kendi yol açtığı krizlerde boğulacağı kehanetlerinde de bulunmamıştır. Kapitalizm hakkında kapsamlı açıklama ve yorumları bulunan Marx ve Weber arasındaki farklardan en önemlisi, Weber'in çağdaş kapitalist toplumun temel özelliğinin, üretim araçlarının sahipliğine bakılmaksızın sürekli bir biçimde bürokratik akılcılığa sahip olduğunu iddia

etmesidir (Aron, 2010: 377). Weber, ekonominin toplumsallaştırılabileceğini düşünmekle birlikte bunu toplumsal değişimin zorunlu bir koşulu olarak görmemektedir. O halde, üretimin uygun bir biçimde yapılmasını sağlayan akılcı örgütlenmenin zorunluluğu, üretim araçlarının mülkiyetinin devlete geçmesi beklenen Marksist anlamdaki devrim durumunda bile varlığını koruyacaktır. Kocka'nın (2018: 18), Weber'in kapitalizmin aşırı organizasyon ve bürokratikleşme neticesinde devingenliğini yitirmesi konusunda temkinli bir eleştiride bulunduğunu ifade etmesi Weber'in kapitalizme dair yaklaşımını özetlemektedir. Weber'e göre kapitalist bir etkinliğin etkili bir şekilde yönetilebilmesi iki temel şarta dayanmaktadır. Birincisi para, kredi ve sermayenin mevcudiyeti iken ikincisi ise belli bir ekonomik amacın bulunmasıdır. Kocka (2018: 19), Weber'in bahsettiği ekonomik amacın sınır ve engel tanımayan bir kâr etme arzusundan kaynaklanmadığına, aksine söz konusu amacın ekonomik girişimi başarıyla sonlandıracak uzun vadeli yatırım ve yeniden yatırım yapmayı hesaplayan bir motivasyonun ürünü olduğuna dikkat çekmektedir. Başka bir ifadeyle, Weber'e göre kapitalizm, akılcılıktan uzak isteklerin ve güdülerin rasyonel bir şekilde dengelenmesini sağlayan, akılcılığın egemen olduğu iktisadi düzen olarak ifade edilebilir. Bu, sosyal teori içinde Weber'i diğer kapitalizm yorumcularından ayıran en önemli noktadır. Weber (Torun, 2002: 90), kapitalizmin gelişim şartları için burjuva sınıfının ortaya çıkışı, kentleşme, teknolojik gelişme ve rasyonel hukuk sisteminin oluşması gibi maddi unsurları belirtirken aynı zamanda kapitalizmin ruhunu oluşturduğunu, ona temel niteliğini verdiğini düşündüğü Protestan Ahlakı'nı da yakından incelemiştir. Weber (Öz, 2013: 149), Protestanlığın³ ve Kalvinciliğin⁴ kapitalizmin gelişmesinde önemli bir yere sahip olan olgular olduğunu belirtmektedir.

³ Protestanlık, 16. yüzyılda Martin Luther öncülüğünde, otoriter düzene ve kilisedeki hiyerarşik yapıya başkaldırıyı içeren reform hareketiyle başlayan, Hristiyanlığın teolojik ve ahlaki açıdan bir yorumunu içeren ve bu yoruma paralel olarak ortaya çıkan kiliseler ve cemaatler topluluğudur.

⁴ Luther'in fikirlerini benimsemesinden dolayı Paris'ten ayrılmak zorunda kalan reform yanlısı din adamı Jean Calvin'in din anlayışı ile inanç ilkeleri doğrultusunda ortaya çıkan, Protestanlığın ikinci ekolü olan Kalvinizm'in temel argümanı, Hristiyanlığın başlangıçtaki haline, özüne dönmesi gerektiği yönündedir.

Kapitalizm ile Protestan etiği arasındaki ilişkiyi tartıştığı **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu** adlı eserinde Weber (2017), Protestanlık ile Kalvinsilik mezheplerinin emir ve yasaklarının kapitalizmin ilkeleriyle uyumlu olduğu için bu mezheplerin yaygın olduğu toplumlarda kapitalizmin uygulama alanı bulunduğunu iddia etmektedir. Weber'e göre (Öz, 2013: 150), Calvinistler kendilerine uzak ama her şeye vakıf, dualara karşılık vermeyen, insanların değişmez kaderlerini elinde tutan, hiçbir şeye müdahale etmeyen bir Tanrı inancına sahiptirler. Weber'in Kalvinsi Tanrı anlayışı analizini bir adım ileri götürerek Protestan ahlakına sahip bireylere bu dünyadaki çileci (*asketik*)⁵ çalışma tavsiyesinin Tanrı tarafından verilmiş tek ve en önemli öğüt olduğunu belirtmeliyiz. Öyle ki Tanrısal karakterdeki bu öğüt, tek tek bireylerin manevi değerlerinin temel dinamiğini oluşturarak içsel; aynı zamanda belli bir mezhebe mensup kişilerce benimsenmesi bakımından da bir toplumsal modele renk vermesi açısından dışsal bir etki yaratmaktadır.

Weber (2017), dünyevi asketikliği içeren Protestanlığın para kazanmayı Tanrının emri olarak kabul ettiğini ifade etmektedir. Hristiyanların bu dini ilke doğrultusunda daha çok kazanmayı arzulayıp aynı zamanda tasarruflu olma eğilimleri, zenginleşmelerinin önünü açmıştır. Protestan etiği lüks tüketime karşı katı kurallar koyduğu için harcanmayan para birikerek sermayeyi oluşturmaktadır. Diğer bir ifade ile dünyevi asketizmin baskısı sermaye birikimine yol açmaktadır. Öz (2013: 150), Protestanlığın kapitalizmin gelişimindeki tek neden değil, bu nedenlerden yalnızca biri olduğunu hatırlatmaktadır. Protestanlar, Hristiyanlık dinini dünyevileştirmelerinin yanı sıra ekonomik bağlamdaki faaliyetleri ve ilişkileri de manevileştiriyorlardı. Bu noktada akla hemen Hristiyanlığın veya özelde Protestanlığın dünyevileştirme girişimlerinin *sui generis* bir olgu mu yoksa tarihsel bir zorunluluk mu olduğu sorusu gelmektedir. Walter Benjamin (Aydın, 2018), kapitalizmi hiçbir dogmaya sahip olmayan saf kült dini olarak tanımladığı **Din**

⁵ Asketizm, Tanrı'yı memnun etmek için dünya işleriyle uğraşmak ve dünyanın sunduğu nimetlerden yararlanmak yerine yine Tanrı'yı memnun etmek için bunlardan vazgeçmek, bunları da katı bir tutumla gerçekleştirmeye denir. Tanrı için çok çalışmayı ilke edinen asketikler dünya mallarından uzak durmaz ancak lüks ve gösterişe mesafelidirler. Weber, daha önceleri, asketizm tanımının Tanrı için bir mesleğe sadakat duyulması gerektiğini içerirken daha sonra mesleğe bağlılığı amaç edinen bir form kazandığını belirtir.

Olarak Kapitalizm adlı kısa yazısında bu sorunun cevabına ilişkin tutumunu belli etmektedir. Benjamin, kapitalizmin Batıda Hristiyanlığın bir paraziti şeklinde zuhur ettiğini ve bu gelişim sürecinde Hristiyanlığın kendi yarattığı parazit içinde eriyeceğini dile getirerek aslında Hristiyanlık tarihinin kapitalizm tarihinden ayrılamayacağını ifade etmektedir. Benjamin, kapitalizmi “suçluluk” üzerinden dinsel bir paradigma olarak yorumlamaktadır:

“Kapitalist dinsel düşünce paradigması Nietzsche’nin felsefesinde müthiş bir formülasyonunu bulmaktadır. Üst-İnsan fikri, vahiysel ‘sıçramayı’ din değiştirmeye, telafiye, arınmaya ve kefarete değil; nihai analizde patlayıcı ve süreksiz olsa da açıkça sabit olan bir yoğunlaşmaya aktarır. Non facit saltum⁶ anlamında bir yoğunlaşma ve gelişimin bağdaşmaz olmasının nedeni budur. Üst-insan, olduğu yere yollarını hiç değiştirmeden gelmiş olan insandır; gökyüzüne doğru büyümüş tarihsel insandır. Dinsel anlamda bir suçluluk duygusuyla karakterize olmuş ve olan bu yoğunlaşmış insanlık (bizzat Nietzsche’nin durumu da böyledir) aracılığıyla göklerin açılmasını öngören Nietzsche olmuştu. Bir benzeri de Marx’tır: Yönünü değiştirmeyi reddeden kapitalizm, Schuld⁷ (bu sözcüğün şeytani çift anlamlılığını da göz önünde bulundurmak gerekiyor) işlevleri durumundaki basit ve birleşik faizler aracılığıyla sosyalizm halini alır.” (Aydın, 2018)

Nietzsche’nin tarihsel felsefesi üzerinden bir köle ahlakı olarak Hristiyanlığı tahlilinin merkezine yerleştiren Benjamin’den farklı olarak Weber, kapitalizmin gelişme aşamasında dinin itici bir güç olduğunu fakat gelişip olgunlaştıktan sonra dine ihtiyacı kalmadığından ilgisini en asgari seviyeye indirdiğini belirtir. Dolayısıyla Weber’in siyasal düşüncesinin, özelde Protestanlığın genelde ise dinin kapitalizmle olan ilişkisini ele aldığı analizlerinden “dünyanın büyüünün bozulması” (*disenchantment of the world*) kavramsallaştırması üzerinden bürokratik akılcılık konusundaki tahlillerine, Weber’in meşhur ifadesiyle “bürokrasinin demir kafesi”ne yöneldiğini görmekteyiz. Kapitalizmi dini temellendirmeler ışığında açıklayan bir diğer

⁶ *Non facit saltum*: “Doğa sıçramayı gerçekleştirmez”

⁷ Almanca bir kelime olan *Schuld*, hem borçluluk hem de suç anlamlarına gelmektedir.

önemli isim olan Sombart da kapitalizmin ruhuna ilişkin arayışlarında Weber’le aynı yöntemi izleyerek felsefi ve dini metinleri dayanak noktası edinmiştir. Ancak Sombart, kapitalizmin ruhuna ilişkin sorgulamasını Weber’in önem atfettiği para kazanma pratiğinin doğrudan Tanrı emri olduğu ilkesini görmezden gelerek kapitalizmin ruhunu daha çok para kazanma ve tasarruf etme alışkanlığı yerine lüks harcama arzusunda aramayı tercih etmiştir. Sombart, 1902 yılında yayınlanan ve “kapitalizm” kavramının bilimsel alana taşınmasına öncülük eden **Modern Kapitalizm** adlı eserinde girişimcilerin ve işletmelerin toplumsal konumlarını kapitalist ruh kavramsallaştırması doğrultusunda açıklamaya çalışmıştır.

Sombart’a göre (2008: 22), her türlü ekonomik etkinliğin başlangıç noktasını insani ve doğal ihtiyaçlar oluşturmaktadır. Kapitalizm öncesi toplumsal örgütlenmelerde tüketim ile üretim arasında doğal bir denge söz konusu olduğu için insanlar ihtiyaçlarını belirlemede yetkili değillerdi. Sombart (2008: 22), insanların ihtiyaçlarını çeşitli toplumsal gruplar tarafından belirlenip yaygınlaştıktan sonra sabit ve değişmez bir hale geldiğini, insanların kendi gereksinimlerini toplumsal konumlarına uygun bir şekilde karşıladıklarını belirtir. Gereksinimlerin toplumsal konuma bağlı olarak belirlenmesi, başka bir ifadeyle insanların gereksinimlerini keyfi bir biçimde belirleyememeleri, toplumda hak ve ahlak konusunda öncülük eden otoritelerin, belli bir grubun başka bir gruba hizmet etmesini sürekli hale getirmesine imkân tanımıştır. Kapitalizm öncesindeki gereksinimlerin ilk belirleyicisi olan gelenekler, Avrupa’da göçebelikten yerleşikliğe geçen halklar arasında geçim düşüncesini⁸ (Sombart, 2008: 24) ortaya çıkarmıştır. Kapitalizmi, işletme ve yönetim işlerini yapan üretim araçları sahipleri ile emeklerinden başka bir şeye sahip olmayan işçi topluluğunun etkin olduğu ekonomik örgütlenme biçimi olarak açıklayan Sombart (2016: 157), kapitalist ruhu, lüks ve harcama şevkinde (Öz, 2013: 153) aramıştır. Sombart,

⁸ Geçim düşüncesine göre her köylü ailesi ihtiyaçlarıyla orantılı biçimde toprak, otlak ve ormanın bir kısmına sahip olabilmekteydi. Bu anlayışa göre ekonominin tek amacı, ihtiyaçların karşılanmasıdır. (Sombart, 2008: 24)

kapitalizmin ruhuna ilişkin sorgulamalarına felsefi ve dini metinleri dayanak olarak göstermiştir. Dinin ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisini detaylı bir şekilde inceleyen Sombart, Yahudiler ve Modern Kapitalizm adlı eserinde modern kapitalizme ilişkin bulgularının Yahudilikte cisimleştiğini göstermeye çalışmıştır. 16. yüzyıldan itibaren modern kapitalist dönemde ticaret ve para piyasalarının geliştiği kentlerde Yahudilerin etkin bir role sahip olduklarını vurgulayan Sombart, Yahudilik ile kapitalist zihniyetin aynı anlama geldiğini ve bu iç içe geçmişliğin bizzat Yahudiliğin kendisinden kaynaklandığını iddia etmektedir.

Yahudilerin Ortadoğu'ya yerleşmelerinden itibaren kol emeğinden ziyade kafa emeğiyle geçimlerini sağladıklarını hatırlatan Sombart (2016), onların genelde kapitalist gelişmeye uygun bir uğraş olan organizatörlükle uğraştıklarının altını çizmektedir. Çünkü Sombart, organizatörlük gibi yönetsel beceri gerektiren uğraşların kapitalist girişimcilerin ortak özelliği olduğunu ve gerekli paranın da desteğiyle kapitalist ruhun önemli bir bileşeni olduğunu düşünmektedir. Yahudilerin ticaret faaliyetlerinden elde ettikleri kârlar ve tefecilik işleriyle uğraşmaları parayla aralarındaki mesafeyi oldukça kapatmıştır. Sombart'a göre (2016), parayla olan ilişkinin bu denli dinamik olmasının en önemli nedeni Yahudilerin dini öğretileridir. Sombart'a göre, Yahudilere buyrulan *“zenginlerin yoksullara egemen olacağı, borç alanın borç verenin kulu olacağı”* yönündeki dini telakkiler sarıh bir şekilde zenginliğe yüksek bir değer atfederken fakirliği yermektedir (Öz, 2013: 154). Kapitalist zihniyeti geliştirdiğini düşündüğü birçok Yahudilik ritüelini mercek altına alan Sombart (2016), Yahudilik dininde Hristiyanlığın vazettiği yoksulluğun, keşşiliğin, çileciliğin aksine zenginliğin ve akılcılığın ön plana çıktığını belirtmektedir. Dolayısıyla kapitalist zihniyeti besleyen eğilimlerin birçoğunun Hristiyanlıkta yasaklanmasına karşın Yahudilikte serbest bırakılması, kapitalizmin Yahudiler arasında yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Kapitalist gelişmeyi farklı veçheleriyle ele aldığımız bu bölümde, kapitalizmin toplumsal ilişkileri zaman içinde sürekli biçimde dönüştürmeye elverişli, güçlü bir konumda olduğunu görmekteyiz. Öyle ki kapitalizmin zaman zaman girdiği

krizleri aşmak adına kendine yeni suç ortakları bulması pek uzun sürmemiştir. Değişen koşullara uyum sağlayarak ayakta kalan insanların geliştirdiği ilişkilerin belirleyici olduğu kapitalizmin kapsayıcı ve ele geçirici eğilimi onu sosyal bilimcilerin açıklama araçlarının vazgeçilmezi haline getirmiştir. Dolayısıyla biz de bir sonraki bölümde çalışmamız kapsamında modern toplumların bel kemiğini oluşturan orta sınıfların ideolojik referanslarını barındırdığını öne sürdüğümüz kapitalist gelişmeyi modern öncesi, modern ve geç modern toplum aşamalarındaki etki derecesini aktarmaya çalışacağız.

1.2. Modern Dönem Öncesi Toplumsal Sınıflar

1.2.1. Sınıfsız Bir Toplum Mümkün Mü?: İlkel Toplamlar

İktisadi faaliyetlerin yapılandırılmadığı toplumların ilk örneğini oluşturan ilkel toplumların doğuşunu, gelişimini ve ortadan kalkmasını içeren süreç, insanlık tarihinin ilk ve en uzun aşamasını oluşturmaktadır. İlkel toplumların sınıf çalışmaları içindeki önemi, sınıfsız ve eşit bir toplumsal yapıya sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Zira daha sonra değineceğimiz gibi modern toplumların temel dinamiğini oluşturan eşitsizlik, tarih boyunca birçok kanlı çatışmaya neden olmuştur. O halde, modern toplumları için adeta bir ütopya olan sınıfsız ve eşitlikçi toplumlarda neler olmuştu? Dahası, üretimin ve dolayısıyla hayatta kalmanın şartları nelerdi, bu şartlar toplumsal ilişkileri nasıl etkilemişti? Benzer sorulara yanıt aramaya çalıştığımız bu bölümde ilkel toplumlara dair kısa bir değerlendirme sunacağız. Sınıflı toplumsal yapıya denk düşen köleci, feodal ve modern kapitalist toplumsal örgütlenme biçimlerinin beş bin yılı aşkın tarihine karşılık, ilkel toplum ilk insan topluluklarının ortaya çıkmasından ilk devletin kuruluşuna kadar geçen uzun bir tarih öncesi süreci kapsamaktadır. İlkel toplumları kapsayan tarihsel süreç birçok bilim insanı tarafından farklı şekillerde aktarılmıştır. Örneğin, Danimarkalı arkeolog Thomsen 19. yüzyıldaki arkeolojik buluntular ışığında ilkel toplumları, üretilen aletlerin yapımı için kullanılan ana maddenin niteliğine göre üç çağ üzerine kurgulamıştır: Taş Çağı, Bronz Çağı ve Demir Çağı. Yine de Morgan'ın **Eski**

Toplum adlı eserinde geliştirdiği dönemlendirme, ilkel toplumlar üzerine olan bilimsel literatürde özellikle ne çıkmaktadır. Morgan, üretilen araçların teknolojik boyutundan bağımsız olarak her dönemin maddi kültürünün özelliklerini temel alarak ilkel toplulukların tarihini ok ve yayın bulunmasıyla başlatırken, mlekiliğin bulunmasıyla başlayan “barbarlık dönemi”ni ise tarım ve hayvancılığın doğuşu ve gelişimiyle geçen süreç olarak tanımlamaktadır.

İlkel toplumlarda temel bir seviyede olan iş bölümü, aile içindeki iş bölümü tarzının biraz gelişmiş halini temsil ettiği için (Marx ve Engels, 2013: 14-15) iktisadi faaliyetler ortak mülkiyet temelinde şekillenmekteydi. İktisadi faaliyetlere ilişkin olarak bu toplumlarda geçim için gerekli ihtiyaçların sağlanması fiziksel gücün yeniden üretim faaliyetlerinde kullanıldığı zaman gayet kısıtlıydı. Zira, doğal ihtiyaçlar sınırlı olduğundan, bunları karşılamak için kısa bir süre ve asgari bir çaba gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, ilkel toplum yeleri ihtiyaçlarından fazlasını üretmek zorunda olmadıkları için belirli bir zaman diliminde enerjilerinin tümünü kullanmadan ihtiyaçlarını karşılayabilmekteydiler. İlkel toplum üyelerinin üretim faaliyetleri çalışmayı teşvik eden bir dürtü barındırmadığından bir arada gerçekleştirilen üretim faaliyetlerinin tek bir kişiye yönelik yapılması söz konusu değildi. Aynı zamanda üretim faaliyetleri toplumsal zorunluluklardan kaynaklanan bir yükümlülüğü temsil ettiğinden dolayı üretilen maddi malların bölüşümü, ekonomik yönelimler doğrultusunda gerekleşmemekteydi (Meda, 2012: 32-35). Doğaya hakim olma amacının söz konusu olduğu ilkel toplumlarda insanın doğayı değiştirebilecek gten yoksun olması onu doğanın tutsağı haline getirmekteydi (ren ve Yüksel, 2012). Avcılık ve toplayıcılık faaliyetleriyle uğraşan insanların hem hayatlarını devam ettirebilmek hem de dışarıdan gelecek tehlikelerden korunabilmek için yaptıkları araçlar emek kullanımının başlangıcı sayıldıklarından insanlık tarihinde önemli bir gelişmeye yol açmıştır. İlkel toplumlarda insanlar yiyecek toplama, savunma ve üreme amacıyla iş birliği ve dayanışma içinde olmak zorundaydılar (Lordoğlu ve zkaplan, 2003: 9). Başka bir ifadeyle, diğer insanların yardımı ve katılımı olmaksızın hayatı devam ettirebilmek çok zor olduğundan tek başına yapılan üretim faaliyetlerinden bahsetmek söz konusu değildir. Doğanın egemenliğine karşı mücadelenin de yine tek başına mümkün olmadığı ilkel toplumlarda, üretim faaliyetleri önceki nesillerden aktarılan deneyim ve teknik

bilgiler yoluyla diğer insanlarla birlikte gerçekleştirilmekteydi (Zubritski ve diğerleri, 1979: 25). Bu haliyle ilkel toplumlar, modern toplumsal ilişkilerin dinamiklerinden ayrılmakta ve rekabet yerine dayanışma temelinde devamlılığını sağlamaktaydı. Toplumsal değişimler, üretim ilişkilerinde yaşanan değişimlere paralel olarak gerçekleştiği için ilkel toplumlarda toplayıcılık olan temel üretim faaliyetlerinden avcılığa geçiş de uzun vadede toplumsal değişimi kaçınılmaz kılmıştır. Bu değişim, köleci toplum olarak adlandırılan cinsiyet, ırk, yaş gibi parametrelerle kurulan toplumsal düzene geçişe yol açmıştır.

1.2.2. Toprağın İhaneti: Köleci Toplumlarda

Toplayıcılık faaliyetlerinden avcılık faaliyetlerine geçişle birlikte ilkel toplumlarda basit düzeyde üretim araçları kullanılmaya başlandığı için toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü ortaya çıkmıştır. Kadınlara göre daha güçlü olan ve analık, gelecek kuşakların bakımı gibi sorumlulukları taşımayan erkekler avcılık aracılığıyla hem besin hem de giyecek yapmak için deri elde ederken, geri kalanlar ise toplayıcılık ve aile düzeninin sağlanması sorumluluğunu üstlenmişlerdir. Doğal bir şekilde gelişen bu iş bölümü emeğin üretkenliğinin artmasını sağlamıştır (Zubitski ve diğerleri, 1979: 34). Nüfusun ve insan gücünün artışı engelleyen bir yapıya sahip olan avcılık faaliyetleri, toprağın üretim kaynağı olarak kullanılmaya başlanması ile değişime uğramıştır. Artık toprak, basit bir toprak parçası değil, değerli ürünler elde edilmesine yol açan ortak mülkiyet aracına dönüşmüştür. Topraktan elde edilen ürünlerin artmasıyla topluluklar arasında ticari faaliyetler yaygınlaşmış ve buna bağlı olarak çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. Söz konusu ticari faaliyetler hayvancılık ve tarım faaliyetleriyle uğraşanlar arasındaki mübadele ile gerçekleşmiştir. Bu gelişmelerle birlikte ilkel toplumlarda artı ürünün elde edilmesiyle mülkiyet anlayışı doğmuştur. Mülkiyetin toplum içinde kalmayıp miras aracılığıyla aktarılmasıyla da ilkel toplumlara özgü eşitlikçi yapı değişime uğramıştır (Lordoğlu, Özkaplan, 2003: 11-13).

Ayrıca yeni aletlerin yapımı ve kullanımına bağlı olarak emeğin üretkenliğinin artması ilkel toplumları daha uzun zaman ve çaba gerektiren bitki ve hayvan yetiştirme faaliyetlerine yönlendirmiştir. Böylece ilkel toplumlarda insanlar artık

kendilerine yetecek olandan daha fazlasını üretmeye başlamışlardır. İnsanlar avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık gibi faaliyetlerin en verimli geçtiği dönemlerde daha sonrası için kaynakların bir kısmını saklayarak aynı coğrafi bölgede daha uzun süre kalmaya başlamışlardır (Zubritski ve diğerleri, 1979: 41). Başlangıçta avcılık ve toplayıcılık faaliyetleriyle geçimlerini sağlayan ilkel toplumlar göçebe hayat tarzını benimsemektedirler ancak toprağın keşfine ve tarımın gelişimine bağlı olarak yerleşik düzene geçişi deneyimlemek zorunda kalmışlardır. Toplumsal gelişmenin önemli aşaması olarak görülen tarım toplumlarının yaşam biçimleri avcı toplayıcı toplumların yaşam biçimleriyle kıyaslandığında avcı toplayıcıların daha sağlıklı bedenlere ve daha fazla boş zamana sahip oldukları görülmektedir. Öyle ki avcı toplayıcıların günde ortalama üç saat çalıştıkları bilinmektedir. Öte yandan tarım toplumları hem daha vasat bir diyetin hem de çok daha fazla işin olduğu toplumlardır. (Lerner ve Meachan, 1993: 13). Göçebe yaşam biçiminin hakim olduğu ilkel toplumlar, toprağın keşfiyle birlikte yerleşik yaşamı benimsemeye başlamışlardır. İlkel toplumsal örgütlenmelerin çözülmesine neden olan dinamikler aynı zamanda köle üretimini ve köle-efendi ilişkisini ortaya çıkarmıştır (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 13). Köleci toplum düzenine geçiş aşamasında emeğin ve üretim araçlarının verimliliğinde yaşanan artış önemli bir rol oynamıştır. Yerleşik hayatın benimsenmesiyle birlikte toprağın işlenmeye başlanması, toprak üstünde çalışan bir üretici sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum aynı zamanda elde edilen ürüne el koyan, üretim faaliyetleri üzerinde mülkiyet hakkına sahip olan başka bir sınıfı daha ortaya çıkarmıştır. Köleler, üretim faaliyetlerinde çalıştırılırken, onların dışında kalanlar ise sanat, spor gibi faaliyetlerle uğraşmaktaydılar. Bu durum, yerleşik düzene geçişle birlikte fiziksel çaba gerektiren faaliyetleri kölelerin üstlendiği, artı ürüne ise efendilerin el koyduğu anlamına gelmekteydi (Ören ve Yüksel, 2012).

Köle emeğinin üretim aracı olarak kullanılması, artı ürünün üretimi ve paylaşılması noktasında eşitlikçi ilkenin terk edildiği toplumların doğmasına yol açmıştır. Emeğin üretkenliğinin artmasıyla tüketilenlerden fazlasının üretilmesi toplumun belli bir kesimi tarafından köleleştirilen insanların ürettikleri artı ürünlere el konulmasına neden olmuştur. Başka bir ifadeyle, verimliliğin artması sonucu

oluşan bolluk ortamı köle elde etme arzusuna neden olmuştur. Köleci toplumların ilk aşamasında kölelerin mülkiyeti topluma veya ataerkil yapıdaki aileye ait olmasına karşın ilerleyen zamanlarda toplumun önde gelenleri hem toplumun mallarını hem de kölelerin mülkiyetlerini ele geçirmeye başlamışlardır. Dolayısıyla köle emeğini ele geçiren belli bir grup güçlenip iktidar sahibi olmuştur (Zubritski ve diğerleri, 1979: 63). Kölelerin üretim faaliyetlerinde kullanılmaya başlanması, köle emeği üzerine inşa edilen aristokratlardan oluşan bir sınıfa ortaya çıkarmıştır. Aristokrasinin sahip olduğu kültürel birikim, hiçbir siyasi hakka sahip olmaksızın yalnızca çalışmakla yükümlü olan kölelerin ürettikleri mal ve hizmetlerin üzerine kurulmuştur (Ayas, 1992). Çünkü sadece çalışmakla yükümlü olan köleler, efendilerinin yapmaları gereken işleri de yaptıklarından dolayı onlara kültürlerini inşa edebilecekleri, fiziksel uğraşlarla değil zihinsel faaliyetlerle uğraştıkları boş zamanı yaratmaktaydılar. Maddi üretim için gerekli işlerin kölelerce yapılması boş zamanın aristokrasi lehine kurumsallaşması anlamına gelmekteydi (Meda, 2012: 41). Köle emeğinin yaygın olarak görüldüğü Antik Yunan'ın fikri temelini oluşturan, insanı insan yapan faaliyetlerin akli geliştirmek, kullanmak, felsefe veya bilim yapmak olduğunu savunan Yunan paradigmasına göre gerçek zaman, boş zaman olarak kabul edilmektedir. Köle sahipleri kendilerine ait bu “gerçek zaman”ı en yüksek değere sahip olan politik etkinliklerde yani topluluk halinde yaşamının amaçlarını belirlemek için kullanmaktaydılar (Meda, 2012: 46).

Köleci toplumlarda zaman kullanımına bağlı olarak üretim ilişkilerinde görülen kafa ve kol emeği ayrışması toplumsal yapıda da bölünmelere yol açarak toplumsal sınıfların oluşması için gerekli koşulları hazırlamıştır. Bu bağlamda Marx, toplumsal sınıfların görüldüğü ilk toplum biçiminin köleci toplum olduğunu ifade etmektedir. Üretim faaliyetlerinin ve araçlarının ortak mülkiyete dayandığı ilkel toplumlardan köleci topluma geçiş, toplumsal yapıda üç tip sınıfın ortaya çıkmasına yol açmıştır. İlki, mülkiyet hakkından yoksun, efendileri için çalışan köleler; ikincisi, kölelerin mülkiyetine sahip efendiler; üçüncüsü ise üretim araçlarının mülkiyetini ellerinde bulunduran, kendilerine üretim yapan özgür köylülerdir. Bu özgür köylüler zamanla köleleşmiş veya zenginleşip köle sahibi konumuna gelmişlerdir (Zubritski ve diğerleri, 1979: 63-64). Bir tüketim merkezinden farksız olan köleci toplumlarda

köleler, kendi ihtiyaçları için değil bağlı oldukları efendilerin tüketimi için üretim faaliyetlerinde bulunduklarından dolayı köle emeğine büyük değer verilirdi (Arendt, 2011: 184). Başka bir ifadeyle, köle sahipleri tüketme özgürlüklerini devam ettirebilmek adına köle çalıştırmaktaydılar. Köle emeğinin yarattığı artı değere efendiler tarafından el konulması ve bu durumun kurumsallaşmasıyla oluşan köle emeğine dayalı üretim sisteminin çözülüşünde birçok neden söz konusudur. Ortak mülkiyetin dağılması sonucu kölelerin üretim faaliyetlerinden elde edilen artı ürünlerin paylaşılmasında yaşanan sorunlar ve fetihlerin yavaşlamasına bağlı olarak köle emeğinin yeniden üretilmemesi üretim sisteminin köle emeği üzerine inşa edildiği köleci toplumların çöküşünü kaçınılmaz bir hale getirmiştir. (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 15-16).

1.2.3. Gaspın Meşru Hali: Feodal Toplamlar

Dokuzuncu yüzyıldan itibaren kendisini göstermeye başlayan, büyük imparatorlukların yıkılıp yerini iktidar gruplarının aldığı, siyasi, ekonomik ve toplumsal bir yapılanma olan feodalizm sanayi toplumlarının gelişimine zemin hazırlayan olaylara tanıklık etmesi açısından son derece önemlidir. Malikane düzeni üzerine kurulu Orta çağ feodal sisteminin politik yapısı, toprak sahipleri ve tebaalar arasındaki bağlantı aracılığıyla malikanelerdeki üretim ilişkilerinin düzenlenmesine dayanmaktaydı. (Yazıcı, 2010: 40). Kırsal alanda şekillenen feodal toplumsal örgütlenmelerin üretim mekanlarını malikaneler oluştururken; üretim araçlarını ise toprak ve serf emeği oluşturmaktaydı. Toplumsal sınıf konumları açısından ise feodal toplumsal örgütlenme, temelde himaye altına alınan vassal ile himaye eden senyör arasındaki ilişkinin bir ürünüydü. (Erdem, 2009: 35-36). Huberman'a göre feodal toplumlarda dua edenler, savaşanlar ve çalışanlar olmak üzere üç toplumsal sınıf bulunmaktaydı. Soyluların ve kiliseye bağlı olan rahiplerin ayrıcalıklı konumlarını belirleyen unsur, toprak sahipliği durumuydu. Özgür köylüler ve serfler ise üretim faaliyetlerinin doğrudan içerisinde olmalarına rağmen hukuki anlamda soylulardan ve rahiplerden oluşan imtiyazlı sınıflardan aşağı konumdaydılar (Tanilli, 2006: 56). Kilise, manevi yardım; askeri sınıf ise güvenliği sağlamakla yükümlüydü.

Huberman'ın tarihçi Boissonade'den aktardığı feodalizm tanımı, feodal toplumsal örgütlenmelerdeki sınıf ilişkilerini özetlemektedir:

“Feodal sistem, son kertede, çok zaman hayali olan bir koruma karşılığında çalışan sınıfları aylak sınıfların insafına bırakan ve toprağı işleyenlere değil, gasp etmeyi becerebilenlere veren bir örgütlenmeye dayanırdı.”
(Huberman, 2009: 25)

Siyasi, hukuki, ekonomik ve toplumsal konularda kendine özgü bir örgütlenmeye sahip olan feodal düzen, birçok beylikten oluşan yapısından dolayı devlet bütünlüğünden yoksundu. Başka bir ifadeyle, feodal toplumsal örgütlenmelerde devlet iktidarı parçalandığı için iktidar, toprak sahiplerinde toplanmıştı (Tanilli, 2006: 53). Devlet iktidarı ve egemenliğinin söz konusu olmadığı feodal toplumsal düzende kişisel hizmet ve sadakat gibi unsurlar ön plandaydı. Toprak sahibi senyörler, siyasi ve idari yetkilerini mal varlıklarına dayanarak elde ettiklerinden dolayı iktidarı belirleyen esas unsur toprak mülkiyetine sahip olma durumuydu (Göze, 2000: 71-72). Dolayısıyla toprak, üretim faaliyetlerinin ve toplumsal ilişkilerin belirlenmesi bağlamında en önemli unsurdur. Antik dönem toplumlarının şehirlerden ve küçük toprak alanlarından genişlemesine benzer şekilde, köylülerin toprak mülkiyetini ellerinde bulunduran beylerin egemenliği altında yaşamlarını sürdürmekte oldukları Orta Çağ feodal toplumu da kırsal alandan genişlemeye başlamıştır. Bu genişleme sürecinde feodal toplumların üretim faaliyetlerinde önemli bir rol üstlenen serfler, birçok açıdan köleci toplumlardaki kölelerden farklı konumdaydılar. Köle, toprak ile birlikte veya topraktan ayrı bir şekilde ailesinden alınıp satılabilirken serflerin ailelerinden koparılmalrı söz konusu değildi. Ayrıca toprak, başka bir senyöre satıldığında serfin kendi toprağında kalabilmesi serflerin kölelere nazaran güvenliklerinin sağlandığını göstermekteydi (Huberman, 2007: 12-15).

Feodal toplumsal örgütlenme biçimi, toprak üzerinde yaşayan serflerin hizmetlerinin sadakat süresiyle paralel olarak ödüllendirilmesi üzerine kurulmuştu (Bloch, 1983: 548). Senyör ve serf arasındaki bağımlılık ilişkisine dayalı, “fief” olarak adlandırılan bu sözleşmeler, para ekonomisinin yaygın olmadığı Orta Çağ

döneminde ana zenginlik kaynağının toprak olmasından dolayı toprak temelli bir sözleşme niteliği taşımaktaydı. Toprak sahibi senyörler, fief sözleşmesi ile topraklarında çalışan serflere hizmet karşılığında topraklarını kiralamaktaydılar. Bu sözleşme, senyörlerin serflere aynı yardımda bulunmalarına, üretim aracı sağlamalarına, serfleri istilalara ve yağmalara karşı korumayı gerektirirken aynı zamanda serflerin de emeklerini ortaya koymalarını gerektirmişti (Göze, 2000: 65). Serfler, kendileri için çalışmalarının yanı sıra aynı zamanda kendi tasarruflarına bırakılmış olan topraktan senyöre aynı olarak pay vermekle yükümlüydüler (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 17). Bloch'a göre (Bloch, 1983: 205), fief sözleşmeleri yiyecek ve barınak elde edip güvenli ortama kavuşmak amacıyla kendilerini teslim edenlerle, serflere egemen olma yoluyla zenginleşmek isteyen senyörler arasında kurulmaktaydı. Toprağa bağlı gelişen toplumsal ilişkiler her iki tarafa da farklı sorumluluklar yüklemekteydi. Feodal toplumsal örgütlenme biçimi, artan istilalara ve ticaret yollarının kesilmesine bağlı olarak ticaretle uğraşan sınıfın faaliyetlerinin azalması sonucu şehir hayatının geri planda kalmasından dolayı kapalı tarım ekonomisine dayalı bir ekonomik düzen niteliği taşımaktaydı. Orta Çağ döneminde emniyet ve güven duygusunun hızla yok olmasından dolayı insanlar kendilerini güvende hissedebilecekleri malikane düzenine yönelmişlerdi. Toprakları senyöre ve toprağı işleyen kiracıya ayrılan iki kısımdan oluşan malikane düzeninde toprak tek üretim kaynağı olmakla birlikte aynı zamanda malikane, kendi kendine yeten bir yapı niteliğindeydi (Erdem, 2009: 35). Malikaneye ait topraklar, bir köy ve onun çevresindeki köy halkının işlediği ekilebilir topraktan oluşmaktaydı. Malikane topraklarının tümünün başında bir bey bulunduğu için feodal toplum, “topraksız bey, beysiz toprak olmaz.” sözü ile ifade edilmekteydi. Malikane düzeni içerisinde yapılan üretim faaliyetleri zamanla lonca sisteminin doğmasına zemin hazırlamıştır (Yazıcı, 2010: 40). Loncalar, aynı meslek veya zanaatla uğraşanları aynı yerde toplayıp o işle alakalı alanlarda tekel oluşturan, fiyat ve kâr oranlarını belirlemeyi amaçlayan mesleki örgütlenmelerdir. Loncaların kuruluş amacı üyeler arasındaki rekabeti değil dayanışmayı sağlamak olduğu için fiyat ve kâr oranlarını kendileri belirlemiş ve aynı zamanda içerden veya dışarıdan gelişecek olan her tür rekabeti önleme misyonu edinmişlerdir. Loncalar rekabeti önleme misyonlarının yanı sıra ekonomik açıdan sıkıntı yaşayan üyelere yardımcı olma, üyelerin hayatını

kaybetmesi durumunda geride kalan aile fertlerine yardımda bulunma gibi toplumsal ve ekonomik anlamda dayanışmanın esas olduğu sosyal güvenlik işlevlerini de yerine getirmekteydiler. (Erdem, 2009: 42).

Avrupa toplumlarında ortaya çıkan zanaat loncaları, üyelerinin istihdamı ve yüksek ücretlerden dolayı oluşan rekabete karşı insanları koruma amacıyla gerçekleştirdikleri düzenlemelerle başarılı olsalar da 16. yüzyıldan itibaren çözümler gündeme gelmişti. Çırakların yükselmelerindeki engeller onların usta yerine işçi olarak kalmalarına neden olmuştu. Zamanla küçük lonca ustaları, büyük lonca ustalarının yanında çalışan ücretli işçiye dönüşmüştür. Çalışan işçilerin sayıca artması bazı ustaların zenginleşmelerine yol açmış ve zenginleşen ustalar da loncalar arasında hiyerarşik bir yapının oluşmasında önemi bir rol oynamıştır. Zayıflayan lonca sistemindeki güçsüz ustalara karşı üretim ilişkilerinde kontrolü ele alan zengin ustalar pazarlara sunmak için daha ucuz ve hızlı üretim yapmaya başlamışlardı. Böylece bazı zanaatkar loncaları çöküşe geçerken bazıları da dışarıdan mal getiren tüccar loncalarına eklemlenerek 16. yüzyılda gelişmeye başlayan ticaret faaliyetlerinin sağlamış olduğu imkânlardan yararlanarak hızlı bir büyüme göstermiştir. (Yazıcı, 2010: 46-48; Erdem, 2009: 42). Loncalar aracılığıyla gelişen ticaret faaliyetleri sayesinde şehirler yeniden canlılık kazanmıştır. Batı Avrupa'daki feodal toplumlarda ekonomik süreç, taşra ve şehir arasında ticareti yapılan ürünler üzerinden gerçekleştiği için şehirler feodal yapı ile bir bütünlük teşkil etmekteydi. Şehirlerdeki feodal üretim ilişkileri, özgür bırakılan ya da beylerinin daha fazla gelir etme isteğinden dolayı kötü şartlar altında uzun süre çalışmaya karşı çıkan serfler aracılığıyla gerçekleşmekteydi. (Yazıcı, 2010: 40-41; Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 18-19). Feodal sistemin baskıcı ortamından kurtulmak isteyen insanlar, Almanların "kent havası insanı özgür kılar" sözünün ifade ettiği gibi özgür bireyler olmak için şehirlere göç ettiklerinden tarımsal alanda yapılan mal ve hizmet üretimi şehirlere aktarılmaya başlanmıştır. Şehirlerdeki nüfusun artması doğal olarak talepleri de arttırdığından malikane düzeninde üretilen ürünler için müşteri bulunmaya başlanmış ve böylece köylüler pazara girerek serbest girişim, kişinin özgürlüğü ve özel mülkiyet gibi haklarla tanışmıştır. Ayrıca serfler, ürettikleri ürünleri satma şansı elde

ederek kazandıkları para ile özgürlüklerini satın alabilecek konuma gelmişlerdi (Göze, 2000: 74-75).

Şehirlere doğru yaşanan göçlerle birlikte tek zenginlik kaynağı olan toprağın mülkiyetini ellerinde bulundurdıkları için zenginleşen eski hakim sınıf yerine toprağı işlemeyen, toprak sahibi olmayan ancak değişim değeri üreterek zenginleşen yeni sınıflar ortaya çıkmıştır. (Erdem, 2009: 40). Ticaret faaliyetleriyle uğraşanların artması ve özgürleşmeleri ile ortaya çıkan ticaret burjuvazisi, feodal toplumsal yapılarda görülen yeni bir toplumsal sınıftır. Bu sınıf ortaya çıkana kadar feodal toplumdaki toplumsal sınıflar, toprak mülkiyetine bağlıydı. Başka bir ifadeyle, insanların bağlı oldukları toplumsal sınıflar toprakla olan ilişkilerine göre belirlenmekteydi. Toprağına bağlı geliştirilen ilişkiler temelinde oluşan toplumsal tabakalaşma düzeninde en üst konumda toprak sahibi olan kralın ailesi bulunmaktaydı. Asker kökenli aristokratlar, ruhbanlar, tüccar ve zanaatkarlar diğer toplumsal sınıfları oluştururken, özgür köylüler ve serfler de alt sınıfları oluşturmaktaydılar. Toplumsal sınıf konumlarının babadan oğula geçtiği feodal toplumda az da olsa sınıflar arası geçişler söz konusuydu (Eröz, 2014: 99). Kalabalık tüccar ve esnaf gruplarından oluşan burjuvazi, kırsal alandan şehirlere doğru yaşanan göç dalgası ve para kullanımının yaygınlaşması sonucunda gelir kaynağını büyük ölçüde ticari faaliyetlerden elde etmiştir. Başka bir ifadeyle, bir malın alış fiyatı ile satış fiyatı arasındaki veya ödünç verilen miktar ile geri ödenen miktar arasında oluşan fark, burjuvazinin gelir kaynağının en basit denklemini oluşturmaktaydı. Burjuvazi, zamanla zenginleşip güçlenerek burjuva-merkez iş birliğini arttırmış ve iktidarı parçalamıştır. Bu durum, feodalizmin çözülmesindeki en önemli sebeplerden biridir (Bloch, 1983: 443-444). Artan ticaret faaliyetleri sonucunda kapalı ekonomik yapının terk edilmesi ve geleneksel üretim faaliyetlerinin yeni boyutlar kazanması feodal toplumlarda zorunlu bir dönüşüm yaşanmasına neden olmuştur. Bu dönüşümlerden en önemlisi, feodal toplumun ilk aşamalarında hakim olan karşılıklı hizmet anlayışı doğrultusunda toprak bahşedilmesinin zamanla serbest bir şekilde göç edebilen serflerin belirli bir ücret karşılığında topraklarını satmaya başlamalarıdır.

Huberman'a göre feodalizmin sonunu getiren esas olay Fransız Devrimi'dir. 1789 Fransız Devrimi sonrasında pazar serbestliği tutkusu, kavgacı yapıya sahip olan orta sınıfın zaferine dönüşmüştür. Dolayısıyla dua edenler, savaşanlar ve çalışanlardan müteşekkil feodal toplumsal yapıda orta sınıf, uzun yıllar boyunca feodalizme karşı savaşlar vererek güçlenmiştir. Orta sınıf temsilcisi olarak adlandırılan burjuvazi, 18. yüzyılın sonunda feodal toplumsal düzeni yıkacak kadar güç kazanmış ve feodal toplumsal ilişkilerin egemen olduğu düzen yerine serbest mübadeleye dayalı, öncelikli amacın kâr elde etmek olduğu yeni bir toplumsal ilişkiler düzeni tesis etmiştir (Huberman, 2007: 174). Bu yeni toplumsal düzende yerel soyluluğa dayalı iktidar ilişkilerinin yerine devlet iktidarı geçmiştir. Zanaat loncalarına özel hakların verildiği mutlak devlet iktidarında feodalizmin sonuna gelinmiş ve pazar kapitalizmi aşamasına geçilmiştir (Grint, 1998: 61). Başka bir ifadeyle, feodal toplumsal ilişkilerin tasfiyesiyle kapitalist toplumsal ilişkilerin esas alındığı sanayi toplumu aşamasına geçilmiştir. Feodal üretim ilişkilerinin yeniden üretim koşullarından yoksun olması, şehirlerde demokratik gelişmelerin yaşanmaya başlaması, toplumsal iş bölümünün önem kazanması, ücretli emeğin yaygınlaşması ve sermaye birikimin hızlı artışı kapitalist üretim ilişkilerine geçiş sürecinde etkili olmuştur. Ayrıca feodal toplumlardaki kullanım amaçlı yapılan üretim faaliyetleri, kapitalist toplumsal örgütlenme biçiminde pazar için yapılmaya başlanmıştır (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003: 20). Feodal toplumsal ilişkilerde aşağıdan yukarı doğru gerçekleşen bağımlılığın, serfleri güçlülere bağlı kılan yardım ve dostluk içeren sadakatin yerini, burjuvazinin eşitleri birleştirme eğilimi almıştır. Avrupa toplumlarında bağlılık sözü karşılığında korumayla ödüllendirilen toplumsal düzen yerine karşılıklı yardımlaşma sözünün esas olduğu düzenin gelişmesiyle feodal ilişkiler bütünüyle çözülmüştür. (Bloch, 1983: 445-446). Feodal toplumun çözülüşünün ardından kapitalist toplumsal ilişkilerin yaşandığı sanayi toplumuna hâkim olan üretim ilişkileri yeni toplumsal düzenin temellerini oluşturmaya başlayacaktır. Feodal toplumlar, tarihin bir sınıf çatışması olduğunun ilk işaretlerini veren ve bu durumun katlanarak devam edeceğini yansıtmaktaydı. Modern toplumların karmaşık sınıf çatışmalarının daha sade halini yaşayan feodal toplumlar, günümüzün sınıf ilişkilerine dair mihenk taşı olma özelliğini taşımaktadırlar.

1.3. Modern Kapitalist Toplumlarda Sınıfsal İlişkiler ve Protestan Ahlak Anlayışı

Feodal toplumun tarih sahnesinden silinmesinin ardından sanayi toplumlarının koşullarını oluşturarak büyük dönüşümlere neden olan, devrim kelimesinin anlamını tamamıyla karşılayan sanayi devrimi, toplumsal kurumların işlevlerinde köklü değişimlere yol açarak onlara yeni işlevler ve çehreler kazandırmıştır. Toplumsal sınıflar bağlamında işçi ve işveren ayrımını ortaya çıkaran sanayi devrimi, eski düzene ait toplumsal özellikleri kökten değişime uğratarak yeni bir toplumsal düzenin sinyallerini vermiştir. Sanayi devriminin bir takım tarihsel tesadüflerle açıklanması söz konusu değildir. Bu bağlamda 15. ve 16. yüzyılda yaşanan denizaşırı keşifler ve 17. yüzyıldaki bilimsel devrim sanayi devriminin tek gerekçesi olarak gösterilemez (Hobsbawm, 2013: 35). Sanayi devriminin gerçekleşmesine zemin hazırlayan, toplumsal ve ekonomik yapıyı etkileyen dönüşümleri birtakım süreçler olarak inceleyebilmek mümkündür. İnsanın doğa karşısındaki güçsüzlüğünün sorgulanması ile başlayan, Rönesans hareketinin doğayı ele geçirme imkânı üzerine yapmış olduğu vurgu ile devam eden düşünsel süreç, sanayi devriminin yıkıcı etkilerinde önemli rol oynamıştır. Bu süreçte ayrıca zenginliğe özendirme ve dindeki reform hareketlerini de dahil etmek mümkündür. Nitekim, sınıfsal açıdan üst konuma erişmenin kalıtım yoluyla değil zenginlikle ilişkili olduğunu varsayan Pürtenizm anlayışının çalışma faaliyetlerini ve maddi başarıyı kutsarken fakirliği ve şükretmeyi reddetmesi bahsedilen etkinin önemli bir göstergesidir. Bu anlayış doğrultusunda zenginleşme, maddi sermaye birikimi ve tasarruf için ahlaki bir meşruiyet zemini oluşturmuştur (Albertini, 1995: 10).

Sanayi devriminin adeta bir patlamaya yol açan dönüştürücü etkisinin şiddetini belirleyen bir diğer süreç de tıp bilminde ve sağlık bilgisinde yaşanan gelişmeler ışığında nüfusun artmasıdır. Daha önce kullanılan nadas yönteminin terk edilerek yeni tekniklerin benimsenmesi ve hayvancılıkta gübre kullanılması şehirdeki artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılayacak üretimi sağlarken kırdan şehre yaşanan göç

hareketleri de sanayi kapitalizminin ihtiyacı olan ucuz iş gücü ve işsizler kalabalığını oluşturmuştur (Albertini, 1995: 11-12). Bilimsel ve düşünsel temellere dayanan sanayi devrimi, buhar gücünün İngiltere’de kullanılmasıyla başlamış ve takip eden teknolojik gelişmelerle geniş bir etki alanı yakalamıştır (Ören, 2013: 13). Ekonomik yapının yanı sıra diğer toplumsal kurumlara da etki eden bir süreç olan sanayileşme, yol açtığı gelişmelerle toplumsal yapının dönüşümünü hızlandırmıştır. Sanayi devrimi, sermayenin ve el emeğinin merkezi önem kazanmasına bağlı olarak sermaye sahipleri ile işçiler arasında daha önce görülmemiş ilişkilerin oluşmasına yol açmıştır. Bu ilişkilerden biri, sermaye sahiplerinin şehirlere yerleşmesiyle şehirlerde sanayi üretiminin, köy ve kasabalarda ise tarımsal üretimin yaygınlaşmasıdır. (Tanilli, 2006: 120).

Sanayileşme süreci, emeğin yerini alan makinenin merkezi konumda olmasından dolayı fabrikaları ortaya çıkarmıştır. Fabrikaların da şehirlerde toplanması sonucunda kırsal kesimden şehirlere kaçınılmaz bir şekilde göç hareketi yaşanmıştır. 19. yüzyılda makineleşmeye dayalı üretimin yaygınlaşmasıyla gelişen kapitalist üretim biçiminin ilk örneklerini tekstil ve demir-çelik sektörleri oluşturmaktadır. Bu alanlarda çalışan eski imalatçı ve zanaatkarlar, yaşanan dönüşümün ve göçün neden olduğu iş gücünü kullanarak fabrika düzenini kurmuşlardır (Beaud, 2003: 106-107). Ev üretimi olarak ifade edilen geleneksel üretim faaliyetleri yerini iktisadi akılcılık ilkelerinin geçerli olduğu fabrika üretimine bırakmıştır. Fabrika düzeninin ihtiyacı olan işgücü miktarı ve çeşitliliği yeni yönetim şekillerini doğurmuştur. Bu yönetim şekilleri aracılığıyla fabrikalar hiyerarşik biçimde yapılandırılmıştır. Sanayi devrimi sonrasında gelişen fabrikalar teknolojik ilerlemelerin bir sonucu olarak değil, büyük sermaye sahiplerinin üretim faaliyetleri üzerinde kontrol sağlama arzularının bir sonucudur. (Grint, 1998: 69). Zira, sanayi toplumları emek yoğun üretim faaliyetlerinden sermayenin yoğun olduğu üretim faaliyetlerine dönüşen toplumu temsil etmektedir. 18. yüzyılın ortalarında yaşanan sanayi devrimi ile birlikte kapalı ekonomik yapıya sahip toplumların yaşadığı büyük dönüşümden tüm toplumsal sınıflar ve tabakalar etkilenmiştir. Daha önce belirttiğimiz feodal toplumsal yapının çözülmesiyle ortaya çıkan yeni toplumsal yapının gerektirdiği durumlara tüm kesimlerin uyum sağlaması söz konusuydu. Bu

durumlardan en önemlisi, kentleşme süreci ile oluşan büyük şehirlerin sanayi işçisine ihtiyaç duymasıdır (Ekin, 1994: 2).

Sanayi devrimi, üretim süreciyle ilişkili olarak ekonomik yapıda etkileri olan bir gelişmedir. Yeni oluşan sanayi toplumları, müdahalecilikten uzak, bireysel girişimciliğe ve rekabete dayalı özellikler taşımaktadır. Bu yeni toplumsal anlayışın arka planında bulunan çalışmanın ve çalıştırmanın özgürce yapılabileceği yarılsamalı özgürlük anlayışı, güçsüz duruma düşen işçilerin karşılarında işverenlerin belirleyici olduğu üretim ilişkilerini üretmektedir (Metin ve Özaydın, 2014: 33). Makineleşme, üretim sürecini hızlandırmış olsa da çalışanlar boş zaman elde edememişlerdir. Çalışma etiği ile üretim olgusunu temel alan Protestan ahlakın en belirgin şekilde uygulandığı bu dönemde tatil günlerinin sayısı azaltılarak işçiler haz yerine kutsallaştırılan çalışma faaliyetlerine yönlendirilmişlerdir. İşçiler, artan çalışma saatlerine rağmen yoksullaşmaya devam ettiklerinden dolayı sanayi devriminin zenginliğe, refaha açılan kapısı işçilere sefalet ve işsizlik getirmiştir. Dolayısıyla sanayi toplumlarının kötü çalışma koşullarını içeren bu ilk dönemler, tam anlamıyla sömürü dönemini yansıtmaktadır (Aydoğan, 2000: 89-90).

Protestan çalışma anlayışı, çalışmaya yönelik aşağılanan anlayışı değiştirerek çalışmanın bir ibadet haline gelmesinde önemli rol oynamıştır. Sombart'ın kapitalizm öncesi olarak tanımladığı dönemde çalışmak, adi ve aşağılık bir faaliyet olarak yansıtıldığı için bolluk içindeki efendiler, kendileri için başkalarını çalıştırmayı uygun görmüşlerdir. Lüks düşkünü efendilerin yaptıkları harcamalar, gelirlerinden fazla olduğu için aradaki farkın kapatılması için köylülerden toplanan vergilerin ve kira ücretlerinin arttırılması yoluna gidilmişti. (Sombart, 1993: 36-37). Çalışma faaliyetinin aşağılık bir faaliyet olarak kodlanması, kapitalist gelişmeyi engelleyen bir durumdu. Sanayi devrimi, üretim ve tüketim faaliyetleri arasındaki dengeyi bozarak üreticiyi ve tüketicuyu birbirinden uzaklaştırmıştır. Sanayi devrimi öncesindeki dönemde üretilen mal ve hizmetler, üretici tarafından kullanıldıktan sonra geri kalan kısmı soylulara ve toplumun ileri gelenlerine verilmekteydi. Oysa sanayi devrimiyle birlikte işçilerin ürettikleri ürünler ve hizmetler satışa ve dolayısıyla değişime açık bir duruma getirilmiştir. Kendi ihtiyaçlarını gidermek

amacıyla üretmeyen üretici, zamanla kendi kendine yeterli olamayacağı bir düzenin içine sürüklenmiştir. (Toffler, 2008: 49-51).

Sanayileşme süreci öncesinde geçimlerini sağlamak için çalışan işçiler sanayileşmeyle birlikte hayata geçen fabrika düzeninde tam gün çalışmayı reddettikleri için fabrikalar ciddi zararlar görmüştür. İşveren konumundaki burjuvazi, işçilerin bu isteksizliklerini tembellik ve uyuşukluk olarak yorumlamışlardır. Bu sorunu çözebilmek adına işverenler işçilere düşük ücretler vermeyi seçtikleri için işçiler geçimlerini sağlamak amacıyla hafta boyunca günde on iki saat çalışmak zorunda kalmışlardır (Gorz, 2007: 37). İlk dönemlerdeki girişimciler, uyuşuk ve tembel olarak gördükleri işçileri, yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gerekli olan gelir düzeyinin sınırında düşük ücretlerle çalıştırmışlardır (Bozkurt, 2000: 20). Çalışmaya yönelik bu politika, çalışma hayatının sürekliliği için zorunluluk haline gelmiş ve işçiler çalışmaya mahkum edilmişlerdir. Sanayileşme süreci ile birlikte çalışma faaliyetleri, toplumsal hayatın tam merkezinde konumlanmıştır. Sanayi toplumlarında yaşanan emek ve sermaye ayrışması, aile üyelerinin tümünün ortaklaşa gerçekleştirdikleri üretim faaliyetlerinden fabrika düzenine geçiş ile bireylerin iş verene bağlı biçimde çalışmaya başlamalarına yol açmıştır.

Tarımsal üretimin egemen olduğu sanayi öncesi dönemde, aralarında kan bağı olan insanlar bir arada yaşamlarının yanı sıra aynı zamanda ekonomik bir üretim birimi olarak da bir arada çalışmaktaydılar. Fakat sanayi devrimi ile birlikte aile kurumunda bireylerin rollerinin değişime uğraması, aile reisinin kontrol sağlamak için giderek otoriterleşmesi aile bireyleri arasında çatışmalar yaşanmasına neden olmuştur. Üretim faaliyetlerinin aileden sermaye sahiplerine geçmesiyle işçilerin özgürce bir işte çalışmalarına imkân tanınması, çocukların eğitimi ve toplumsallaşmalarını okulların üstlenmesi, aile kurumunun geleneksel işlevlerinde değişikliğe neden olmuştur. Sanayi devrimi ile birlikte küçülen geniş aile, standart, toplumsal açıdan onaylanan, modern bir yapı olan çekirdek aile yapısı halini almıştır (Toffler, 2008: 37-38). Toplumsal bir kurum olan ailenin küçülmesiyle geleneksel işlevleri diğer kurumlara aktarılmış ve eski işlevlerini kaybederek sanayi toplumunun gerektirdiği forma kavuşmuştur.

Toplumsal kurumların bir diğeri olan eğitim de sanayi devrimiyle birlikte çocukların üretim faaliyetlerine ve sanayi toplumu yapısına uyumlu hale getirilmeleri amacıyla kitlesel bir boyut kazanarak fabrika düzenine göre yeniden yapılandırılmıştır. Her şeyin zamanında yapılması, itaatkar olmak, verilen görevlerin düşünülmeden tekrarlanması yeni eğitim anlayışının temel niteliklerini oluşturmaktaydı. Benimsenen bu anlayış, işçilerin işlerine zamanında gitmesi, yöneticilerin emirlerinin sorgulamaksızın kabul edilmesi, üretim bandında gerçekleşen tek tip harekete dayalı görevlerin tekrarlanması amacını taşımaktaydı (Toffler, 2008: 39). Başka bir ifadeyle, fabrika sisteminin gerekli gördüğü koşullar, çekirdek aile ve kitlesel eğitim yoluyla çocukların sanayi toplumuna uyum sağlamasıyla oluşturulmaya çalışılmaktaydı (Toffler, 2008: 40). Din alanında da sanayi devrimi ile birlikte eğitim ve aile kurumuna benzer şekilde dönüşümler yaşanmıştır. Protestan devrimi, toplumun içerisine hapsediği düşünülen ideolojik kalıbı yıkarak kapitalizmin benimsendiği toplumlarda daha serbest alanların oluşmasına yol açmıştır. Dini inanç ve dini yaşam pratiğinin ortaya koymuş olduğu, yaşama yön veren, bireyin orada kalmasını sağlayan psikolojik durumu ortaya koymaya çalışan Weber (Weber, 2013: 112), Protestanlık mezhebinin çileciliğin dünyevi biçimini en çok temsil eden mezhep olduğunu ifade etmektedir. Temel öğretisi, kişisel özelliklerin geliştirilmesi için kişinin çıkarlarını, kendine güveninin üzerine oturarak toplumsal bir plan doğrultusunda kişiye aktarmaktır. Nihai olarak kişisel çıkarlar, burjuva ahlakının korunması ve yüceltilmesi için çalışmaktadır (Weber, 2013: 338-339). Dönemin ekonomik koşullarından kaynaklanan ve burjuva ideolojisinde yer alan Protestan ahlaka göre, aylak din adamlarının davranışlarının uygun görülmemesiyle aylak dilencilerin davranışlarının uygun görülmemesi aynı önemde değerlendirilmekteydi. Çalışma faaliyetlerine yüklenen önem ile birlikte bu dönemde yaşanan açlık sorunlarının emek de dahil olmak üzere tüm kaynakların rasyonel bir biçimde kullanılmasıyla çözülmesi gerektiğine dair yaygın görüşler söz konusuydu (Hill, 1993: 64). Başka bir ifadeyle, gelenekselliğin yerini akılcılık almış, ilişkilere formellik kazandırılmıştır. Rasyonel ilkelere uygun bir şekilde düzenlenen çalışma faaliyetlerine bürokratik esaslar ve kurallar hâkim olmuştur. Kısacası, insani

boyuttan uzak ve duygusallıktan arındırılmış olabildiğince mekanik bir düzen tesis edilmiştir (Bozkurt, 2000: 27).

Protestan ahlakın ortaya çıkması ile rasyonelliğin bir sonucu olarak tutumluluğa, çok çalışmaya ve birikime değer verilme eğilimi ortaya çıkmıştır. (Hill, 1993: 69). Sanayileşmenin kamu yararı, kazanç için iyi ve hayırlı bir gelişme olduğu fikri yayılmış, çalışma hayatında ortaya çıkan eksikliklerin insanların mevcut durumlarını kötüleştireceği vurgusu yapılmıştır. Ayrıca bireyler, yeteneklerini Tanrıya ve ülkelerine karşı bir görev olarak görmekteydiler (Hill: 1993: 65). Protestan ahlak anlayışı, boş zaman ve zevklerin peşinde koşmanın günah olduğunu varsaymaktadır. Kapitalizmin yükselişe geçtiği dönemde Protestan ahlakın çilecilik anlayışı, en yoksul varoluş tarzını evrensel ilke olarak kabul etmiştir (Aydoğan, 2000: 72). Weber'e göre kapitalizmin ruhunda gizli olan ahlak anlayışı, haz temelli bakış açılarından yoksundur. Nitekim bu ahlak anlayışı, doğal bir şekilde var olan bütün zevklere mesafeli durarak daha fazla kazanç elde etmeyi gerekli görmektedir. Kazanmak, insanın tek amacını oluşturduğundan çalışmak, maddi yaşamın gerektirdikleri için bir araç olarak görülmemektedir. Weber, çalışmaya yönelik ahlaki bakış açısının bu yönde dönüşüme uğramasını kapitalizmin gelişim ilkesine dayandırmaktadır. Bu ilke, dini kavramları da içeren bir duygular bütünü de içermektedir (Weber, 2013: 54-55).

Sanayi dönemi öncesinde çalışma, insanın geçimini sağlamak için yaptığı bir faaliyetten ibaretti ve toplumsal hayatın bir parçası olmaksızın özel alana hapsedilmişti. Ancak sanayi sonrası dönemde çalışma kamusal alanın konusu haline gelmeye başlamıştır. Sanayi öncesi dönemde, daha önceki kuşaklardan miras kalan bir faaliyet olarak yorumlanan çalışma faaliyetleri insanların hayatlarında daha az zaman almaktaydı (Bozkurt, 2000: 19-20). Sanayileşme süreci ile birlikte kapitalist gelişmeye olanak sağlayacak şekilde çalışma faaliyetlerine yeniden anlam kazandırılmıştır. Bu konuda Weber, Protestan ahlakı ya da Püriten etik kavramsallaştırmalarıyla modern kapitalizmi anlamaya yönelik önemli bir temel oluşturmuştur (Bozkurt, 2000: 25). **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu** adlı eserinde Weber, sermaye sahiplerinin, burjuva sınıfının ve eğitimli kesimin Protestanlık özelliklerini taşıdıklarını ifade etmektedir. Weber'in tabiriyle

kapitalizmin gelişimine yol açan “kapitalizmin ruhu”, Luther ve Calvin’in öğretileri üzerine kuruludur (Aydoğan, 2000: 69). Sanayi devrimi ile birlikte iktisadi anlayış açısından eskilerle anlaşmazlık içinde olan yenilik taraftarları, teknik gelişmelerin girişim faaliyetlerinin özgürce yapılmasına ihtiyaç duyduğunu savunmaktaydılar. Girişimcilerin kendi çıkarlarını takip ederek bir yandan da genel çıkarlara hizmet ettiklerini ifade etmekteydiler. Bu görüş izlendiğinde çalışanların örgütlenmeleri yasaklanmış, üretim faaliyetleriyle ilgili düzenlemeler kaldırılmıştır. Bu gelişmelerin yanı sıra serbest mübadele ve gümrüğe yönelik engeller de ortadan kaldırılmıştır. İktisadi bakış açısının liberal kapitalizm olarak adlandırıldığı bu dönemde “*bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler*” söylemi hakim anlayışı temsil etmekteydi (Albertini, 1995: 16-19). İnsanların sanayi devrimiyle birlikte yeniden yapılandırılan düzene uyum sağlaması din kurumu doğrultusunda yönlendirilmeyle mümkün olmuştur. Orta Çağ döneminde kapitalist ruhun neden olduğu aşırı çalışma tutkusu, nefret edilen bir öğreti olduğu için reddedilmiştir. Dolayısıyla bir ahlak öğretisi görünümü altında yaşam biçimi haline alan kapitalist ruh, her şeyden önce gelenekselliğe karşı savaş açmıştır. Püriten çalışma etiği, geleneksel anlayışın aksine çalışma faaliyetlerini kutsamakta, daha çok üretmeye ve daha az tüketmeye dayanmaktadır. Aynı şekilde meslek edinmek Tanrı buyruğu şeklinde algılanırken çok çalışmak yüceltilir. Başka bir ifadeyle, bu anlayış çerçevesinde ahlaki kurallar pragmatizme dönüştürülmüştür (Bozkurt, 2000: 29).

Sanayi toplumlarında rasyonelliğin ön plana çıkması ile bireyci ve duygusal içerikli ilişkiler göz ardı edilmiştir. Yaşanan bu değişim, sanayi öncesi toplumlardaki lonca düzeninin sağladığı dayanışmanın yerini yeni bir anlayışın almasına neden olmuştur. Bu yeni anlayış, toplumsal yapının çatışma üzerine kurulduğu, çalışanların makinanın birer parçası haline geldiği, insani boyuttan uzak bir düzenin habercisiydi (Bozkurt, 2014: 166-167). İnsani boyuttan uzak bir yerde konumlanan iktisadi anlayış, üretim ilişkilerinde taraf olan devletin işlevlerinde de değişime neden olmuştur. Liberal kapitalizm anlayışı, sermaye sahipleri için özgürlük alanı sağlarken devlete de jandarma rolünü bahşetmiştir. Girişimciler ve girişim özgürlüğü üzerine inşa edilmiş bu iktisadi anlayış doğrultusunda girişimcilerin kâr arayışlarının yarattığı toplumsal muhalefete karşı devlet, mülkiyeti bu girişimci sınıftan gelecek

tehlikelerden korumakla yükümlü hale gelmiştir. Devletin üstlendiği bu sorumluluk, girişimcileri mal üretme konusunda teşvik etmek ve buna yönelik teknik gelişmeleri sağlayarak tüketim toplumuna giden yolu inşa etme amacını taşımaktadır. Sanayi devriminin, aile, din ve ekonomi gibi birbiriyle ilişkili kurumları dönüştürmesi kaçınılmaz olarak toplumsal sınıfları da etkilemiştir. Sanayileşme süreciyle birlikte fabrika düzenine dayanan üretim faaliyetlerinin yaygınlaşması ve geçim koşullarının farklılaşmasıyla birlikte sınıf kavramı günümüzdeki anlamını kazanmıştır (Öngen, 1994: 27-28). Sanayileşme süreci, eski toplumsal sınıfların yerine yeni toplumsal sınıfları yerleştirerek önemli bir değişime neden olmuştur. Burjuvazi, sanayi devrimiyle birlikte artan ticari faaliyetlerin ve sömürünün sonucunda ortaya çıkmıştır. Burjuvazinin etki alanının artmasına ve sanayileşmeye bağlı olarak kurulan fabrikalar hem sermaye hem de girişimci ihtiyacını karşılamaktaydı. Sanayicilerin, tüccarların ve serbest meslekle uğraşanların oluşturduğu burjuvazinin tarihsel amacı, devlet müdahalesinin kabul edilmemesi ve girişim özgürlüğünün savunulduğu liberal politikaların uygulanmasıdır. Bireyciliği temel alan burjuvazinin karşısında sanayi devrimi ile birlikte proletarya konumlanmıştır. Sanayileşme süreci sonrasında küçük zanaatçı ve çiftçiler sanayi işçisine dönüştükleri için sanayi toplumlarında burjuvazi ve proletarya arasında yaşanan çatışmalarda en geniş toplumsal tabakaların yer değiştirmesi deneyimi yaşanmıştır. (Freyer, 2014: 46). O dönem işçi sınıfının büyük bir kısmı, köylülerden ve eski toplumsal konumunu kaybeden zanaatkarlardan oluşmaktaydı.

Batı toplumlarında feodal yapının çökmesi ve sanayi devriminin yaşanması, modern anlamda toplumsal sınıfları doğurmuştur. Modern toplumsal sınıflar, açık bir sınıf sistemi olduklarından kast sistemi ve feodal yapılardan farklıdırlar. Genel anlamda alt, orta ve üst sınıflardan oluşan toplumsal sınıflar çoğu kez tabanı şişkin bir piramit biçiminde resmedilmektedir. Orta sınıflaşmanın yoğun olarak yaşandığı sanayi toplumlarında bu piramidin orta kısmının şişkin olması, olumlu bir gelişme sayılmaktadır (Eröz, 2014: 100). Sürekli gelişme gösteren kentleşme süreci ve kent nüfusunu oluşturan sanayi işçisinin artması orta sınıfın genişliğiyle yakından ilgili olduğundan orta sınıf, giderek azalmak yerine sağlam bir yapı haline gelmiştir (Freyer, 2014: 62). Modern kapitalist toplumlarda insanlar, çalışmaları karşılığında

gelirlerini arttırmaya yönlendirildikleri için (Aron, 1997: 79-80) elde edilen gelir ile içinde bulunulan toplumsal sınıf arasında kuvvetli bir ilişki söz konusudur.

Sanayileşme sürecinin başlaması ile birlikte üretim araçlarının farklı kesimlere geçmesi, diğer bir ifadeyle, üretim araçlarının mülkiyetinin el değiştirmesi sınıfsal temelli bir çatışmaya yol açmıştır. Üretim faaliyetlerinde bulunan işçiler bir tarafta yer alırken sermaye sahibi işverenler diğer tarafta bulunmaktadır. Bu bağlamda işçinin çalışması iş verene bağlı hale gelmiştir. Çünkü kapitalist düzen içinde üretimin işveren tarafından yürütülmesi, işverenlerin sermaye koymalarını ve üretim sürecinde sermayeyi işlemeleri için emeği kiralamalarını gerektirmektedir. Sermaye yatırımlarına bağlı olarak fabrika düzenindeki üretim sürecinde merkezi bir konuma sahip olmaya başlayan makineler, işçileri makinelerle çalışmaya zorlamış, üretim sürecine emeği ve sermayesi ile katılanlar biçiminde bir ayrımın doğmasına neden olmuştur. Bu bölünme, işçiler ile onları yönetenler arasında bir hiyerarşiye yol açmıştır (Koray, 1992: 21-22; Şenkal, 1999: 27; Talas, 1992: 21). Bireylerin çalışmaya zorlanması, tutumluluk, çilecilik, aylaklığa karşı durmak ve kendi yaşamını üstün bir amaç için araç yapmak gibi özellikler kapitalist işleyişin ekonomik ve toplumsal gelişimini sürdürebilmesine yönelik oldukça elverişli koşullar yaratmaktadır (Aydoğan, 2000: 75). Protestan ahlakın bireysel taşıyıcıları olarak kabul edilen kapitalist işverenler ve bu grupların işçiler tarafından bilinçli bir şekilde kabul edilmeleri, kapitalizmin kök salması için gerekli koşul olarak görülmektedir. Kapitalist iktisadi sistem, bireylerin içine doğduğu bir evren olarak görüldüğü için bireylerin birbirleriyle kurdukları ticari ilişkiler, onları bu ilişkilerin kurallarına uymaya zorlamıştır. Kurallara uymayan işçiler ve işverenler ise iktisadi yaşamın dışına itilmişlerdir (Weber, 2013: 36).

Kapitalist toplumsal gelişmeye yönelik en önemli gelişmeler, 18. yüzyılın ikinci yarısında yaşanmıştır (Aktan, 1995: 9). Bu bağlamda, işçi örgütlenmeleri ile sağlanacak dayanışmaların ekonomik dengeyi sarsacağı iddia edilerek işçi örgütlenmelerine bir süre muhalefet edilmiştir. Sanayileşme sürecinin başladığı, ekonomik ve toplumsal sorunların arttığı ilk dönemlerde liberal anlayış, sorunların çözülmesine dair müdahalelerde bulunulmaması taraftarıydı. Kötü çalışma

koşullarına mahkum edilen işçi sınıfının içinde bulunduğu sefalet, bazı düşünürler tarafından çeşitli nedenlerle ilişkilendirilerek meşru görülmüştür. Bu doğrultuda, en iyi uyum sağlayanın hayatta kalabileceğini ifade eden Herbert Spencer, özel veya kamusal kuruluşlar aracılığıyla yoksullara yardım etmenin insanlığın gelişimi için kötü bir müdahale olacağını ifade etmektedir (Galbraith, 2011: 43-45). 1850’lerde ilk önce Fransa’nın daha sonra ise Avrupa’nın düşünce sisteminde sosyalist eğilimli fikirler yaygınlaşmaya başlamıştır. Sosyalist teorilerin yaygınlaşmasıyla sanayi işçileri, örgütlenerek sınıf mücadelelerini başlatmışlardı (Tuna ve Yalçıntaş, 2011: 27). Kapitalist üretim ilişkileri bağlamında işçi sınıfının üstlendiği çalışma faaliyetlerinin sadece gelir elde etmeye yönelik sömürü aracı olarak görülmesinin terk edilmesi açısından 1848 Devrimi son derece önemlidir. Zira, 1848 Devrimi’yle çalışma faaliyetinin insanın kendisini gerçekleştirmesinin bir aracı olduğunu, çalışmanın sadece gelir elde etmek için bir araç olarak görülmesine karşı çıkmıştır. Devrim aynı zamanda sanayi toplumlarında gelirin emek aracılığıyla elde edildiğinden dolayı temel sorunların emek kaynaklı olarak ortaya çıktığının anlaşılması açısından da önemlidir. (Meda, 2012: 120-121). 1848 Devrimi, kapitalist üretim ilişkileri kapsamında çalışmanın bir hak olduğunu kısa vadede ortaya koyamamış olsa da uzun vadede işçi hareketlerinin tarihsel konumuna katkıda bulunmuştur (Güler, 2014: 173).

Feodal toplumların malikane düzeni üzerine kurulması gibi sanayi toplumları da temelde fordist üretim modeli üzerine inşa edilmiştir. Fordizm, 20. yüzyılda yaygın biçimde kullanılan bir üretim modeli olmakla birlikte aynı zamanda sermaye birikiminin oluşumunda da önemli bir role sahiptir. 20. yüzyılın başında Henry Ford tarafından geliştirilen ve ilk kez Ford otomobil fabrikasında uygulanan bir üretim modeli olan fordizm, iş bölümüne, seri üretime ve sürekliliğe dayanmaktadır. ABD’de ortaya çıkan bu üretim modelinin başarısı, kitle üretimi sonucunda elde edilen ürünlerin tüketilmesi için büyük pazarların varlığına gereksinim duyulmasını sağlamasıdır (Ansal, 1996a: 429). Dolayısıyla fordist düzenlemeler, ihtiyaçlar, zevkler ve tatminlerin maddi karşılığının olduğu bir düzeni getirmiştir (Gorz, 2007: 66). Üretim ve tüketimin birbirini tamamladığı bir etkinlik olan fordist anlayış, üç temel ilke üzerinden şekillenmiştir. İlki, bireysel işçiliğin olmadığı, üretime dair işlemlerin makineler tarafından yapılmasından dolayı standartlaşmış ürünlerin

üretilmesi. İkincisi, az vasıflı işçilerin üretim sürecinde kullanabilmesi için tek ve özel amaçlı makinelerin kullanılması. Son olarak ise işçilerin üretim süreci sonunda üretilen ürünleri satın alabilmesine imkân sağlayacak olan ücretlerdir (Metin ve Özaydın, 2014: 19-20). Kısacası fordist üretim modeli, işçilerin hem üretimin artmasında hem de tüketim sürecinde yer almalarını gerektirmiştir.

Illich'e göre benzer makinelerin ve fabrikaların üretim faaliyetleri sonucunda piyasaya sürülen sanayi ürünleri, tüketicilerin bağımlılıklarını oluşturarak kendi kültürlerini yaratmaktadır. Bu bağımlılığın tatmin edilebilmesi için tüketicilere bir ihtiyaçmış gibi sunulan ürünlerin tüketiciler için daha fazla üretilmesi zorunlu hale getirilmiştir (Illich, 2010: 29). Başka bir ifadeyle, bireyler önce üretime ardından da tüketime doğru yönlendirilmektedirler. Fordizm, üretimin artmasıyla birlikte yeterli sayıda işçi bulunamaması sorununu emek tasarrufunda bulunarak ve vasıflı emek ihtiyacını ortadan kaldırarak üretkenlikte artış sağladığı için 2. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da yaygınlaşmaya başlamıştır (Ansal, 1996a: 429). Maliyetleri düşürmesinden dolayı dünya çapında hızla benimsenmeye başlayan fordist kitle üretimi sayesinde geleneksel üretim biçimlerinin terk edilerek fabrika düzeni içerisinde yapılan üretim faaliyetleri daha ileri bir aşamaya taşınmıştır (Bozkurt, 2014: 123). Fordist üretim modeli, üretim faaliyetlerindeki verimliliği yeni teknolojilerin ve iş bölümünün artması ve uzmanlaşma sayesinde sağlayarak insanlık tarihi boyunca daha önce görülmemiş bir üretim artışına yol açmıştır (Aydınlı, 2004). Fordist çalışma anlayışına göre, üretim faaliyetlerindeki verimliliğin artması için iş gücünün tıpkı bir makine gibi çalışması gerekmektedir. Yani, görevlerin parçalara ayrılarak her bir ürün için aynı anda çalışılması gerekmekteydi. Ayrıca hesaplanabilirlik ilkesi benimsendiğinden dolayı işçilerin bağımsız davranışlardan kaçınmaları beklenmekteydi (Gorz, 2007: 85-86). Fordist çalışma prensibi, fabrikalarda dakik biçimde düzenlenmiş olan rutinlerden dolayı başarılı olmuştur. Fabrika içinde her şeyin yerinin belirli olması, çalışanların hepsinin görevlerini bilmesi, fabrika düzeninde başarıyı sağlamıştır. İş gücü zaman ve hareket açısından yönetim tarafından verilen kararlarla sınırlandırıldığı için işçi, iş bölümü ve standartlaşmalardan dolayı işe ve karar alma süreçlerine mesafeli bir konumdadır. Bu durum da işçinin emeğe yabancılaşması hadisesini ortaya çıkarmaktadır. Bu sorun,

ücret politikaları aracılığıyla giderilmeye çalışılsa da işçilerin motivasyonlarının düşmesinin önüne geçilememiştir (Aydınlı, 2004).

Sanayi toplumlarının karakteristik birey tipi, kendini hedonist hayat tarzıyla ilgili zevklerden mahrum bırakmış, akılcı düşünen, doğaya karşı egemenlik kurmaya çalışan, bedensel arzularını kontrol altına almış ve çalışmayı bir ibadet biçiminde gören Püriten birey tipidir (Bozkurt, 2000: 30). Protestanlık temelde Tanrı ile kulu yalnız bırakan, tüm aracı kurumların devre dışı kaldığı bir anlayışa sahip olduğundan, sanayileşme süreci ve sermaye birikimi önündeki geleneksel engellerin kaldırılmasının önünü açmıştır. Bu bağlamda Protestan etiğin hedonist eğilimleri içeren anlayış ve gösteriş amaçlı tüketime karşı çıktığını ifade edebiliriz. Din anlayışında gelişen bu kapsamlı ve etkileyici reformist eğilimlerin yaratmış olduğu geleneksellikten uzak, kendini çalışmaya adanmış, akılcı ve Püriten eğilimlere sahip birey, kapitalizmin gelişiminde önemli rol üstlenmiştir (Bozkurt, 2000: 29). Kapitalizmden önceki dönemlerde çalışma faaliyetleri, insanlara anlaşılabilir, gizemli ve anlamsız gelmekteydi. Ancak kapitalist ekonomik sistem, insanların para kazanma arzusu ile hareket etmelerine bağlı olduğundan kapitalist gelişmenin sağlanması için işçi, işi ahlaki bir görev olarak görmelidir. Kapitalist ekonomik düzen, işin kendi içinde bir amaç olduğuna yönelik bir anlayışa sahiptir. (Weber, 2013: 68-78). Fordist üretim modelinin iş örgütlenmesinde, 1880-1890 yılları arasında ABD’de ortaya çıkan, iş bölümü ve uzmanlaşmaya dayalı bir yönetim anlayışı olan taylorizm etkin olmuştur (Bozkurt, 2014: 116). Taylor’un geliştirmiş olduğu bilimsel yöntem teorisinin temel amacı, çalışanların bireysel refahlarının en üst seviyeye çıkarılması yoluyla işverenin de refahını üst seviyeye çıkarmaktır (Taylor, 2014: 15). Taylorizmin temel politikaları bağlamında iş küçük parçalara ayrılır, üretim sürecindeki işlerin nasıl ve ne kadar süre içinde yapılacağı hesaplanır, işçilerin verimli çalışabilmesi için parça başı ücret ödeme politikası izlenir. İşin örgütlenmesinde uygulanan bu politikalar işin tasarımına, yapılış sürecinin kontrol ediliş biçimine, istihdam ve ücret kriterlerine dayalıdır (Ansal, 1996b: 9). Temel alınan bu ilkeler, iş bölümünün ve standartlaşmanın son derece katı bir şekilde uygulandığı üretim sürecinde verimlilik artışı sağlamaktaydı (Bozkurt, 2014: 120). Fordist üretim modelinin taylorizmle birlikte uygulanması onun etkisini arttırmıştır.

Taylorizm, Smith'in geliştirmiş olduğu teorisinin bir uzantısı olmakla birlikte aynı zamanda kapitalist üretim sürecinin düzenlenmesi bağlamında varılan bir noktadır. Taylorizm, üretim bandında tekrara dayalı işlemleri yeniden düzenleyen, bu işlemleri takip edip sınıflandıran, çalışmayı zaman dilimlerine ayıran, her işlemi tanımlayarak gereksiz hareketleri inceler. Büyük çaptaki üretim faaliyetlerinin yapıldığı mekanlarda zaman dakik bir şekilde ölçülmektedir. Zira, bu yöntem sayesinde yöneticiler, işçilerin çalışma zamanlarında ne yaptıklarını rahatça tespit edebilmekteydiler (Sennet, 2014: 45).

Taylorizm ile birlikte düşünülen bir olgu olan iş gücü, sanayileşme dönemi öncesindeki tarımsal üretim faaliyetlerini ve ilk fabrikaların ortaya çıktığı dönemi de kapsayacak şekilde tek üreticinin zanaatkar veya vasıflı bireyin olduğu durumdan çok daha farklı bir konumdadır (Ansal, 1996b: 9). Taylor, bilimsel yönetim teorisini geliştirdiğı dönemde bu yöntemin sanayi toplumlarındaki işçilerin verimliliğini arttıracak için işçilerin hayat standartlarında bir yükseliş, çalışma saatlerinde azalmaya, eğitim, kültür ve boş zaman fırsatlarında artışa neden olacağını savunmuştur (Taylor, 2014: 118). Fakat taylorizm uygulandıktan sonra üretim sürecindeki işçi beceriden, üretim bilgisinden ve zihinsel faaliyetlerden uzaklaştırılarak vasıfsız bir konuma itilmiştir. İşin parçalarını yapan vasıfsız işçi zamanla değersizleşmiştir (Ansal, 1996b: 10). Başka bir ifadeyle, işgücü, iş bölümüne dayanan üretim süreçlerinde çalışarak tek tip hareketlerde uzmanlaşmıştır. Üretim sürecindeki uzmanlaşma, iş bölümü aracılığıyla görevlerin basit birkaç işleme indirilerek sağlanmasının ardından (Gorz, 2007: 65), piyasadaki para arzının ve mal miktarının artmasına bağlı olarak da artış göstermektedir. (Sennet, 2014: 37). Kitlesel üretim faaliyetlerine dayalı fordist üretim modeli, verimliliğin artması sonucu artan gelirlerde olduğu gibi aynı zamanda sosyal açıdan yaşanan gelişmelerde de etkili olmuş, “Altın Çağ” olarak ifade edilen dönemin yaşanmasını sağlamıştır. Ancak bu dönemde Petrol Krizi'nin yaşanması ve 1980'li yıllara gelindiğinde neoliberal politikaların uygulanmaya başlanması, ekonomik ve toplumsal yapıda değişimlere yol açmıştır. Üretilen ürünlerin tüketimi aşamasında Keynesyen ekonomi politikalarının uygulandığı fordist üretim biçiminin sona ermesiyle piyasalarda talepler yetersiz kalmış ve işsizlik sorunu ortaya çıkmıştır (Metin ve

Özaydın, 2014: 63-64). Bu durumun sonucu olarak da “Altın Çağ” olarak ifade edilen dönemde istikrarlı biçimde devam eden piyasa koşulları değişmeye başlamıştır. Sanayi toplumunun ve aynı zamanda fordist üretim modeli anlayışının temel niteliklerinden biri olan, vasıfsız ve yarı vasıflı iş gücüne dayalı kitle üretiminin yerini yeni teknolojilere dayanan, hızla değişen piyasa koşullarına uyum sağlayan esnek üretim biçimlerine bırakmıştır (Bozkurt, 2014: 170). Sonuç itibariyle, fordizmin esnekliğe engel olan yapısı istikrarsızlıklar gösteren piyasa koşullarında işletmelerin hayatta kalabilmelerini sağlayamadığından üretim sürecinin yeniden düzenlenmesi ve esneklik arayışları söz konusu olmuştur. Özetlemek gerekirse, sanayileşmenin yaygınlaşmasıyla kırsal alandan kentlere doğru yaşanan göç, kentli nüfusu oluşturmuştur. Bu kentli sınıf, durmaksızın çalışarak kendi değerlerini oluşturmuştur. Başka bir ifadeyle çalışmanın değer haline geldiğine tanıklık etmekteyiz. O halde, çalışmanın vazgeçilmez bir unsur olduğu bu dönemde çalışmanın herkesi eşit kıldığı söylenebilir mi? Yukarıda da bahsettiğimiz üzere çalışmanın ibadet halini alması ortaya sermaye sahiplerine özenen, elde ettikleri birikimi asketik bir anlayışla kapitalizmin kâr mantığına uygun biçimde değerlendiren bir sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tarihsel konumu en belirgin şekilde görülmeye başlanan bu sınıf, orta sınıftan başkası değildi. Orta sınıf canlı kanlı biçimde, asketizmin sadık bekçisi olarak orada durmakta ve kaderini yazmaktaydı. Bir sosyal bilimci için henüz bitmemiş bu kaderi etraflıca tartışmak, tarih ve şimdi arasında ya da teori ile pratik arasında kurulması elzem olan bağa işaret etmektedir. Dolayısıyla biz de tarihsel çıkış noktasını belirlediğimiz bu sınıfın geç modern toplumlarda yakalamış olduğu ivmeyi de aktararak ona karakter kazandırmayı amaçlamaktayız.

1.4. Geç Modern Toplumlarda Sınıfsal İlişkiler

Sanayi toplumları günümüzde varlıklarını korumuş olsalar dahi Batılı ülkelerin çoğunun sanayi sonrası toplumlara geçişi, bu toplumsal yapının araştırılmasını gerekli kılmaktadır. Sanayi sonrası toplum teorisi, ilk olarak Daniel Bell ve Alain Touraine tarafından kullanılan ve daha sonra yaygınlaşan, sanayi

odaklı gelişmeleri içeren toplumların ötesini ifade etmektedir. (Giddens, 2000: 556; Parlak, 2006). Sanayi sonrası topluma yönelik en geniş kapsamlı tanımı **Sanayi Sonrası Toplumun Gelişi (The Coming of the Post- Industrial Society)** adlı çalışmasıyla Bell yapmıştır. 1973 yılında yayımlanan bu eserde sanayi sonrası toplumların toplumsal yapısı ve politik sonuçlarıyla ilgilenen Bell, temelde sanayi sonrası toplumlarda sanayi ürünlerinin üretilmesine rağmen hizmet kullanımları noktasında önceki toplum türlerinden farklılaştığını ifade etmektedir. (Giddens, 2000: 556). İleri kapitalist toplumların 1950’li yıllardan itibaren yaşadığı ekonomik ve toplumsal değişimler sanayi sonrası topluma geçişin en önemli unsurlarından biridir. Bilindiği üzere her toplumsal aşamada gücü ellerinde bulunduranlar aynı zamanda bu kaynaklara sahip olanlardır. Üretkenliği ve gücü bilginin belirlemesi, sanayi sonrası toplumları sanayi toplumlarından ayıran en önemli niteliktir. Bell’in toplum teorisi her toplumsal düzeni diğerinden ayıranın, Marx’ın da savunduğu gibi, üretici güçlerde ortaya çıkan değişimlerdir. Bu açıdan bakıldığında, geleneksel toplumlar tarım faaliyetlerine, sanayi toplumları enerjiye dayalı modern sanayiye, sanayi sonrası toplumlar ise bilgiye dayanmaktadır (Callinicos, 2001: 188). Bell, sanayi sonrası toplumun temel özelliklerinden birinin de mesleklerin dağılımında yaşanan dönüşüm olduğunu ifade etmektedir. Zira, geç modern toplumlarda insanların nerede çalıştıklarının yanı sıra aynı zamanda hangi tür işlerde çalıştıkları da önemli hale gelmiştir. Meslekler bu açıdan toplumsal sınıfların ve tabakalaşmanın en güçlü belirleyicisi konumuna yerleşmiştir (Bell, 1973: 15). Toplumsal sınıfları belirleyen unsurun mülkiyetten mesleklere geçişi toplumsal sınıflar arasındaki hareketliliği mümkün kılmıştır.

Daha önce belirttiğimiz üzere sanayi devriminin toplumsal bir kurum olan aileyi dönüştürmesine benzer şekilde geç modern dönemde de aile kurumu belli açılardan işlev kayıplarına maruz kalarak dönüşmüştür. Aile kurumunun kaybedilen işlevlerinin yerinin dolması için yeni piyasalar oluşturulmuştur. Hizmet sektörünün genişlemesi, kendilerine ve aile üyelerine karşı olan görevleri yerine getiremeyecek duruma gelen çalışanların ihtiyaçlarını karşılamak için piyasalara yönelerek hizmet satın almaya başlamalarına yol açmıştır. Sanayi sonrası toplum tezi bağlamında belli bir uzmanlığa sahip işçi, önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Bu durum, insanın geç modern toplumlarda sermaye, mal ve emek olarak kullanılması anlamına

gelmektedir (Gorz, 2014: 17). Geç modern topluma geçişle birlikte bir takım fiziki nesneleri işlemekten başka bir iş yapmayan sanayi işçilerinin sayısı azalırken zihin işçilerine olan ihtiyaç arttığı için (Aydın, 1996: 215) bilgiyi etkili biçimde kullananlar toplumsal sınıfların üst tabakalarında yer almaktadır. Giddens, Weber'in bürokrasi anlayışından yola çıkarak sanayide beyaz yakalı olarak tabir edilen bilgi işçilerinin oluşturduğu özel bürokrasinin mavi yakalı işçilerinkine göre giderek arttığını ifade etmektedir. Böylece iş bölümünün bürokratikleşmesiyle işçi, maddi üretim araçlarından, yönetimden, akademik araştırmadan ve modern devletin siyasi, kültürel ve askeri alanlarından, kapitalist sistemin temeli olan finansmandan git gide uzaklaşarak toplumsal sınıf tabakalaşmasında en alt seviyede yer almaktadır (Giddens, 1996: 27). Batı toplumlarının tabakalaşma örüntülerinde mülkün ve bilginin iki temel belirleyici olduğunu savunan Bell'e göre refah, güç ve statü artık sınıfsal yapının bir boyutunu yansıtmamakla birlikte bunlar sınıfların kazandığı değerler olarak görülmektedir (Bell, 1973: 43). Dolayısıyla toplumsal tabakalaşmaların belirlenmesinde bilgi önemli bir rol üstlenmekte ve statüye erişim noktasında bilgi birikimi yüksek olan kişilerin daha avantajlı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Geç modern toplum aşamasına geçişte dünya ekonomisinin yeniden yapılanmaya girmesiyle hayata geçirilen neoliberal politikalar, devletin ekonomiye olan müdahalesini sınırlandırma üzerine kurulmuştur. Neoliberal dönem öncesi 1970 ile 1980 yılları arasında merkez ve çevre ülkelerde yaşanan Keynesyen dönemde sağlık ve emeklilik başta olmak üzere refah anlayışının gelişmesi, işsizlik oranlarının düşmesi, teknolojik gelişmeler, büyük büyüme oranları ve alım gücünde artışın yaşanması gibi (Dumenil ve Levy, 2007: 25) kapitalizmin tarihinde deneyimleyemediği uzun dönemli iktisadi patlamalar, iş gücü bolluğu, kitlesel üretimin gelişmesi ve teknolojik ilerlemelere bağlı olarak ortaya çıkan uygun koşulların yaratılması sonucunda gerçekleşmiştir. Döviz kurlarını sabitleyen Bretton Woods sistemi, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi kurumlar vasıtasıyla işleyen ABD hegemonyası bu iktisadi patlamaların temelini oluşturmaktadır. Keynesyen ekonomi politikaları, 1970'li yılların sonunda büyüme oranlarının düşmesi, işsizliğin ve enflasyonun artması karşısında ekonomik ve toplumsal

ilerlemeyi devam ettirememiştir (Dumenil ve Levy, 2007: 25). Ayrıca keynesyen ekonomi politikalarının uygulandığı refah devletlerinde 2. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan ekonomik patlamaların sonra ermesi, 1970’li yılların başında ABD’nin öncülüğünde gerçekleşen Vietnam Savaşı’nın yol açtığı yüksek maliyetler krizlere neden olmuştur. Kriz, ilk olarak küresel kapitalist birikimin hızını kaybetmesiyle kendini göstermiştir. Daha sonra birikimin yavaşlaması, kısıtlayıcı para politikalarının uygulanması ile devlet harcamalarında yapılan kesintiler ve enflasyonun hızlanması krize eşlik etmiştir. Keynesyen politikaların 1980’lerde kazandığı bu görünüm liberal anlayışın tartışılmasına neden olmuş ve neoliberalizm tam da bu krize çözüm bulabilmek için yeni bir ideoloji olarak gündeme gelmiştir.

Küresel sermayenin yeniden yapılanması için piyasaların serbestleşmesini şart koşan neoliberalizm, ideolojik açıdan çekiciliği sayesinde güç kazanmış ve 1980 sonrası dönemde hakim anlayış olmuştur (Clarke, 2007: 104). Feodalizm ve kapitalizmin aksine neoliberalizm bir üretim biçimini yansıtmamaktadır. Neoliberalizm teorik açıdan özel mülkiyet haklarına, hukukun üstünlüğüne, serbest işleyen piyasa kurumlarına ve serbest ticarete özen gösteren bir anlayışı içermektedir. Bireysel özgürlüğü garanti altına alan başlıca kurumsal düzenlemeleri kapsayan neoliberalizm, bireylerin özgür eylem, ifade ve seçme haklarına verilen kutsallığın korunması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu kutsallığın korunması neoliberal ilkelere göre devletin sorumluluğundadır (Harvey, 2005: 64) ve devlet, neoliberalizmin benimsenmesi için onun ideoloji boyutuyla ilgilenmek zorundadır. Nitekim, ulusal bağlamda piyasaların gerektirdiklerini dayatmak için devlet gücünün sistemli bir şekilde kullanılması neoliberalizmin temel niteliğidir. Bu durumun uluslararası bağlamda yeniden üretilmesi ise küreselleşme vasıtasıyla sağlanmaktadır. Neoliberalizm, sermayeyi ve kapitalizmi korumak, emeğin gücünü azaltmak amacıyla gelişen ve kapitalizme özgü bir örgütlenme tarzıdır. Doğal kaynakların az maliyetle ucuza elde edilmesi, kötü çalışma koşullarına bağlı olan iş gücünün çok uluslu şirketlerce işletilmesi ve çevre ülkelerin biriken faizlerinin merkez ülkelere aktarılması, neoliberalizmin merkez ülkelere fayda sağladığını göstermektedir (Dumenil ve Levy, 2007: 40). İşletmeler açısından kârlı yatırımların önündeki engellerin aşılmasıyla ilgili politikalar üreten neoliberalizmin temel

karakteristiğini tam istihdam amacıyla piyasalara yapılan müdahalenin terk edilmesi gerektiğine ilişkin anlayış oluşturmaktadır. Dolayısıyla müdahale yapılmamasından kaynaklanan işsizlik, kapitalist ekonomilerin istikrara ulaşması için ödenen bir bedel olarak görülmektedir. Neoliberal politikaların uygulama alanı bulmasının sonuçları olarak iş gücü piyasalarının esneklik kazanması, refah uygulamalarının gerilemesi, devletin üretken faaliyetleri terk edip özelleştirmeye gitmesi, devletin piyasalara müdahalesini eleştiren ideolojilerin yaygınlık kazanması gibi gelişmeler yaşanmıştır (Lapavitsas, 2007: 65). Küreselleşme ile birlikte neoliberalizmin neden olduğu gelişmeler merkez ve çevre ülkeler açısından farklı sonuçlara yol açmış olsa da bu gelişmeler merkez ve çevre ülkeler arasındaki ilişkiyi etkilemekte ve kapitalizmin işleyişine yönelik yeni kurallar ortaya koymaktadır. Borç verenlerin ve bunların hissedarlarının lehine olacak şekilde yeni bir emek ve yönetim disiplininin geliştirilmesi, devletin küçülerek kalkınma ve refah alanlarındaki müdahalelerinin azaltılması, finansal kurumların büyümesi, çevre ülke kaynaklarının merkez ülkelere aktarılması konusunda kesin kararlılık bu yeni kuralların en önemlileridir (Dumenil ve Levy, 2007: 27). Bu hali ile kapitalist sistemin 1973 yılı sonrasında girdiği krize bir tepki olarak gelişen neoliberalizm, küreselleşmeye hükmetmektedir.

Köklerini iktisadi kuramdan alan neoliberal anlayışa göre piyasalar kendi kendilerini düzenleyen toplumsal yapılar olarak ele alınmaktadır. Müdahaleden uzak piyasalarda tüm ihtiyaçların karşılanabileceği, iş isteyen herkesin iş bulabileceği, iktisadi kaynakların etkin bir şekilde kullanılabileceği anlayışı üzerine kurulu olan neoliberalizm, bu faydaları tüm dünyaya yaymanın en iyi yolu olarak piyasaların küreselleşmesini görmektedir. Kurumsal çerçeveye uygun olan bu uygulamaların yaratılması ve korunması görevini devlete yükleyen neoliberal anlayışa göre devlet, bireysel mülkiyet haklarını korumak ve serbest işleyen piyasaları desteklemek için polis gücüyle hukuki yapıları ve orduyu düzenlemeyle ilgilenmelidir. Çevre kirliliği, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi alanlarda mevcut piyasaların olmadığı durumlarda ise devlet eliyle piyasa yaratılmalıdır. Devlet bu görevlerin dışında girişimde bulunmamalı ve piyasalara olabildiğince az müdahalede bulunmalıdır (Harvey, 2007: 22-23). Kısacası, neoliberalizm devletin istihdam ve müdahale bağlamında küçültülmesi gerektiği savı üzerine kuruludur. Altın Çağ olarak kabul

edilen ve 1945-1970 arasındaki yılları kapsayan dönemin sona ermesiyle gündeme gelen neoliberal politikalar, işçi sınıfının esnek, kuralsız ve küresel piyasalarda istihdam edilmesi ile sonuçlanmıştır.

Sanayi toplumlarının sermaye biriktirme sürecinin genelde ulusal sınırlar içinde gerçekleşmesi ülkelerin dış dünya ile olan bağlarının görece kapalı olmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak bu durum, yaygın bir şekilde 1980 sonrası dönemde küreselleşme olgusu ile aşılmaya başlanmıştır. Ülkelerin birbirleriyle olan bağlarını kuvvetlendiren küreselleşme süreci, mekânsal ve zamansal sınırlamaların aşılmasında etkili olmuştur. Küreselleşme, tanımı, içeriği, bileşenleri ve başlangıcı bakımından farklı açılardan ele alınan bir olgu olduğu için farklı tanımlamaları gerekli kılmıştır. Dolayısıyla küreselleşmenin tanımı, teknoloji, bilgi, siyaset, ekonomi ve sömürgecilik gibi diğer olgular ekseninde yapılmaktadır (Erdoğan, 2004). Fakat yaygın kaniya göre küreselleşme tanımları, siyasal alanda demokrasi, ekonomik alanda piyasa ekonomisi, kültürel alanda da farklı kültür ve inançların kaynaşması kurgusu üzerinden yapılandırılmıştır (Aktel, 2001). Küreselleşme, tüm dünyayı toplumsal ilişkilerin, insani eylem ve deneyimlerin gerçekleştiği bir mekân olarak görmektedir. Küresellik, dünyanın tek bir yerleşim yeri olduğu düşüncesinden hareketle insanların yalnızca yerel ya da aynı il veya bölge sınırları içinde sınırlı kalmayarak bölgesel sınırların ötesinde de yaşayabileceği görüşü üzerine kuruludur.

İçinde bulunulan coğrafya, toplumsal ilişkilerin değeri yeterince görülmemiş boyutunu oluşturmamasından dolayı küreselleşme oldukça önemli bir gelişme olarak kabul edilmektedir. Mekân, kendi içinde önemli olmasının yanı sıra kültür, ekonomi, politika, psikoloji ve çevrebilim ile de ilgilidir. Dolayısıyla küreselleşme toplumsal mekânı yeniden şekillendiren bilgi, üretim, devlet, kimlik örüntülerinde ve insanların doğa ile ilişkilerinde etkili olan değişimlerle ilişkilidir. Örneğin, küreselleşmenin artan etkisi ekonomik yapı içindeki farklı sektörlerin ağırlıkları ve özellikleri üzerinde belli birtakım sonuçları vardır. Bunun yanında küreselleşme, devletin güç ve faaliyetlerini de etkilemektedir (Scholte, 2005: 3). Devlet, toplum ve birey ilişkisi küreselleşme ile birlikte yeniden tanımlanmış, ulus-devlet anlayışı sarsılarak devletin etkin ve sınırlı bir yapıya bürünmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur (Aktel, 2001).

Geç modern toplumlarda teknolojik gelişmeler zamanı ve mekanı fiilen ortadan kaldırmakta ve mekan, kısa sürede soyulup yoksullaşmaktadır. Artık dünyada coğrafi sınır fikrini savunmak giderek zorlaşmakta ve mesafeler önemini kaybederek sorun olmaktan çıkmaktadır. Sennet, bu bağlamda küresel çağda hayat bulan yeni eğilimin yerleşmek değil hareket etmek olduğunu düşünmektedir (Sennet, 2011: 10). Ulaşımın ıkkelliğinden ve seyahat etmenin zorluğundan kaynaklanan sınırlı hareketlilik günümüzde teknoloji sayesinde ortadan kalkmıştır. 1980 sonrası dönemde yaşanan dönüşümün bir sonucu olarak ortaya çıkan ve yeni dünya düzeni olarak ifade edilen küreselleşme süreci, hammaddelerin ya da tüketime hazır ürünlerin bir ülkeden diğerine aktarılmasının ötesinde üretim süreçlerinin de uluslararası hareketliliğini sağlayarak kapitalizmin tüm dünyada egemen hale gelmesinde rol oynamıştır. (Toffler, 2008: 399).

1.4.1. Püritenizmden Hedonizme: Geç Modern Toplumlarda Protestan Ahlakının Değişen Yüzü

Daha önce belirttiğimiz gibi çalışma olgusuna yön veren çalışma etiği, sanayi devrimi sonrasında feodal topluma hâkim üretim sisteminden koparak fabrika düzenine adapte edilmeye çalışan işçiler üzerinde kendisini Püriten çalışma etiği olarak göstermiştir. Başka bir ifadeyle, çalışma olgusu din üzerinden yorumlanmıştır. Sanayi toplumlarının gelişmesi ve yerini yeni bir toplumsal aşamaya bırakması üzerine kimi görüşlere göre Püriten çalışma etiği eksenini kaybetmiş, kimi görüşlere göre ise etkisini devam ettirmesinin yanı sıra hedonist çalışma etiği ile desteklenmektedir. Hedonist çalışma etiği, Veblen'in aylak sınıfına ve kölecı toplumların hâkim olduğu dönemdeki efendilere uygun düşen hazcı anlayışı simgelemektedir. Modern ve geç modern toplumlar bir çalışma toplumu olduğundan dolayı insanların uzun süre çalışması gerekmektedir. İnsanların bu gerekliliği nasıl, niçin ve hangi etkiler sonucunda kabul ettiğinin ardında çalışma etiği yatmaktadır. Dolayısıyla çalışma etiği, çalışma olgusuna yüklenen anlam açısından son derece belirleyici olmaktadır. Modern kapitalist toplumların ilk aşamalarında reform

hareketinin dolaylı bir sonucu olan Protestan çalışma etiği çalışma olgusuna yeni ve güçlü bir rol yüklemiştir.

Sanayi devrimi ile birlikte ortaya çıkan kapitalist modern toplumlar enformasyon sürecini deneyimleyerek geç modern toplum aşamasına geçmişlerdir. Konuyla ilgili literatür incelendiğinde çok fazla teorinin ortaya atıldığı görülecektir. Bu durum, toplumların sanayileşme sürecini farklı şekillerde deneyimlemelerinden kaynaklanmaktadır. Bu teorilerden ilki ve bize göre en önemlisi sanayi sonrası toplumları açıklama amacı taşıyan tüketim toplumu teorisidir. Geç modern toplumlar, üreticiler toplumundan tüketiciler toplumuna geçişi temsil ettiğinden dolayı tüketim toplumu olarak nitelendirilmektedirler. Diğer bir ifadeyle, üreticiler toplumunun tersine günümüz toplumlarının üyeleri tüketici konumundadırlar. Bauman, toplum üyelerinin birer tüketiciye dönüşmesi konusunu insanın yaşamak için mi tükettiği yoksa tüketmek için mi yaşadığı sorusuyla vurgulamaktadır. (Bauman, 2015: 92-93). Bauman'dan hareketle Protestan etiğin son halini yansıtan geç Protestan etiğin, amaçsız bir şekilde modern tüketici ruhunu doğurduğunu ifade edebiliriz. Hedonist bir arka planla ortaya çıkan bu ruh, bireyci ve fantezilerle ilgili olduğundan klasik Protestan etikle çelişkili bir durumdadır. Mal ve hizmetlerin tüketilmesi konusunda bu fanteziler gerçekleştirilemediğinde hayal kırıklıkları yaşanmaktadır. Ayrıca modern tüketim anlayışına göre ihtiyaçlar mevcut tüketim ürünleri ve hizmetler yoluyla doyurulamadığından sürekli yeni ihtiyaçların doğması söz konusu olmaktadır (Ritzer, 2011: 96-97). Başka bir ifadeyle, tüketim toplumlarında yeni ihtiyaçların üretilmesi, bu ihtiyaçların tatmini konusunda insanların uyarılmasını da beraberinde getirmektedir.

Tüketim toplumunun varlığı nesnelere bağlıdır (Baudrillard, 2013: 44). Uzmanlar tarafından halkın ihtiyaçlarıymış gibi dayatılan mal ve hizmetler olmasaydı uzman meslekler tahakküm şansı elde edemezdi. Bu şekilde işleyen bir düzende ihtiyaç haline gelen nesnelerin artışı tüketicileri belirli yönlendirmeler doğrultusunda ihtiyaç duygusuna alıştırmaktadır (Illich, 2011: 56-61). İnsanların tüketebilmelerini sağlamak için mal ve hizmetlere ihtiyaç duymaları, sürekli yeni heyecanlarla manipüle edilmeleri, tüketim piyasaları tarafından baştan çıkarılmaları

gerekmektedir (Bauman, 1999: 43). Bu gerekliliğin sonucunda tüketim malları ve hizmetleri ekonomik düzenin merkezine konularak insani ihtiyaçlar da bu merkezle ilişkilendirilmektedir. (Illich, 2010: 42). Tüketim toplumlarındaki ekonomik işleyiş, icat edilen ihtiyaçların tatmin edilmesini sağlamak üzerine kurulmuş bir yapıya sahiptir. Tüketim toplumunun sorunsuz bir şekilde işleyebilmesi için tüketicinin anlık tatmininin sağlanması gerektiğinden bu anlayışın hâkim olduğu toplumlardaki en önemli sorun zaman alan tüketim faaliyetleridir. Anlık tatminin giderilmesi için tüketim ürünlerinin fazladan çalışmaya gerek duyulmadan, gecikme yaşatmadan tatmin sağlanması ve bu tatminin tüketim faaliyeti sonrasında bitmesi gerekmektedir (Bauman, 1999: 42). Tüketime dayalı ekonomik işleyişler, tüketici doyumunun anlık olmasını gerektirdiği için tüketim ürünleri uzun bir hazırlık süreci gerektirmeden anlık doyum sağlamalı ve malların tüketilmesi için gereken zaman sonlandığında doyum da son bulmalıdır (Bauman, 2015: 94). Günümüz toplumlarında bu ilke gözetilerek üretilen ürünler, kullanım değerlerine göre değil değişim değerlerine göre üretildiklerinden reklamlar da ürünlerin satılma sürecinde nesnelerin kullanım değerini arttırmak için değil moda ve hızlanan değişime uygun bir şekilde nesnelerin değerini azaltmak amacıyla yapılmaktadır.

Illich, ihtiyaçların tatminini sağlayan araçların değiştirilmesini geleneksel ve modern toplumlarda yaşanan değişimler açısından önemli bulmaktadır (Illich, 2011: 33). Baudrillard'a göre günümüzde nesnelerin, hizmetlerin ve maddi ürünlerin artmasıyla ortaya çıkan, insanların hayatlarında dönüşüme yol açmış olan büyük çapta tüketim ve bolluk ortamı bulunmaktadır. Bu bolluk ortamında yaşayanlar daha önceki dönemlerde olduğu gibi insanlar tarafından değil nesneler tarafından kuşatıldıklarından günümüz geç modern toplumlarına içkin toplumsal düzen, nesneler çağı olarak ifade edilmektedir (Baudrillard, 2013: 15-16). Tüketim olgusuna dair görüşler temelde iki bağlam üzerinden inşa edilmiştir. İlki, tüketimin toplumsal hayatın bir ifadesi olduğunu varsayan anlayıştır. Her insanın kendisine ait olduğunu düşündüğü beğeniler, toplumda elde edilen konumlara ve bu konumların aşağı veya yukarı doğru hareketliliğine bağlıdır. Başka bir ifadeyle, tüketime dayalı etkinlikler toplumsal statü tarafından belirlenmektedir (Touraine, 2002: 163). Bu noktada, maddi niteliği artan tüketim faaliyetleri gösterişçi statü ile görünürlük

kazanmaktadır. Üründen statü elde etmeye yönelik güven, ürüne yapılan yatırım sonucunda gösterişçi statünün oluşmasını sağlamaktadır (Miller, 2012: 143). Başka bir ifadeyle, tüketim toplumlarında başlı başına bir ideoloji haline gelen tüketim, üstün olma miti, hiyerarşiyi belirleyen unsur ve sınıfsal bir temsil aracına dönüşmüştür. (Aytaç, 2006).

Tüketim faaliyetlerine dair bir diğer görüş ise, tüketimin beslenme, barınma ve giyinme gibi temel ihtiyaçların yanı sıra aynı zamanda özgür tercihlerle şekillenmesi beklenen ihtiyaçlara ve boş zamanların değerlendirilmesine de etkide bulunduğu (Touraine, 2002: 163). Daha fazla tüketme faaliyeti, boş zamanların meta satın almakla geçirilen bir zaman dilimine dönüşmesini ifade etmektedir. Üretime ayrılan zaman dışındaki boş zamanlar, bireye tüketim faaliyetlerinin pompalanmasıyla değerlendirilmektedir. Dolayısıyla tüketim toplumlarında boş zaman, üretim dışında geçen bir zaman dilimi olarak değil üretimin sürekliliğini sağlamak için tüketimin gerçekleştirildiği zaman dilimini ifade etmektedir. (Omay, 2008). Klasik iktisatçılara göre bireylerin artan ürünleri satın alarak doyumlarını üst seviyeye çıkarmaya çalıştıkları koşullarda üretimin tek amacını tüketim oluşturmaktadır. Geç modern toplumlarda bireyin davranışları kapitalist sistem tarafından manipüle edilerek kendi tüketim davranışları oluşturmaları zorlaştırılmıştır. Başka bir ifadeyle, tüketim toplumunda tüketiciler, tüketme alışkanlıklarına, neyin ne kadar tüketilmesi gerektiğine, tüketim için ne kadar harcama yapılacağına kendileri karar veremezler. Kapitalist üretim biçimi, bu kararları denetlemese de etkileme görevini üstlenerek zaman, enerji ve para gücünü ortaya koymaktadır (Ritzer, 2011: 84-85).

Kapitalist toplumsal sistem, tüketicilere yönelik davranışların gelişmesi adına insanları tüketime teşvik ederken ürünlerin üretimi ve tüketiminin yanı sıra aynı zamanda duyuların ve hazzın üretimini de tüketime kanalize etmektedir. Ürünlerin yeniden üretimi konusunda sınırsız arzu ve haz şartını koşması ürünlerin yanında haz ve arzu üretimini de gerektirmektedir (Aytaç, 2004). Dolayısıyla tüketici, nesneyle olan ilişkisini değiştirerek nesnenin kendisine olan faydasına değil onun bütünsel anlamı bağlamında nesneler kümesine yönelmektedir. Bir zincirin halkaları gibi düşünüldüğünde her nesnenin daha karmaşık olan bir diğer nesneye işaret ettiği bu

durum, tüketiciyi karmaşık tercihlerle karşı karşıya bırakmaktadır (Baudrillard, 2013: 15-16). Tüketim toplumlarında hedonistik etiğin hakim olmaya başlaması ile haz sağlayan tüketim, insanlar açısından var olma amacı haline gelmiştir. Bu bağlamda iktidarların üretim süreçlerinden ziyade artık tüketim ve boş zaman süreçlerinde kendilerini göstermeleri anlaşılır hale gelmektedir. İnsanlar daha fazla mal ve hizmetle karşı karşıya kaldıklarında yeni ihtiyaçlar ve popüler tüketim faaliyetleri artmaktadır. Bu noktada Bauman, tüketim toplumunun hâkim eğiliminin öğrenmeyle değil unutmayla ilgili olduğunu düşünmektedir (Bauman, 2015: 91). Tüketim kültürü bağlamında yerleşen, değersizleştirme anlamına gelen popülerleşme dinamiği, beğenileri ve üslupları piyasaların kaygan zeminine maruz bırakmıştır (Featherstone, 2013: 164). Tatmin sağlayan nesnelerin raf ömrünün kısa oluşunun getirdiği bu değersizleşme tüketime yönelik mal ve hizmet piyasalarını doğurmaktadır. Sonuç itibarıyla tüketim toplumunun ortaya çıkmasında, refah toplumuyla birlikte tüketim arzının artması, gündelik yaşamın adeta bir ideolojisi haline gelen meta fetişizminin yükselmesi ve tüketimin büyüğü, parıltılı bir yaşamın göstergesi haline gelmesi etkili olmuştur (Aytaç, 2006).

Çalışmanın tanrı buyruğu olarak benimsenip ibadet halini aldığı Protestan çalışma etiğinde insanın işine ilahi bir çağrımış gibi sahip çıkması hakimdir (Weeks, 2014: 59-66). Ancak Protestan çalışma etiği, günümüz toplumlarını açıklamak için yetersiz kalmaktadır. Protestan etiğin hakim ve üretimin sınırlı olduğu dönemde kilise ve okullar insanları çok çalışıp az tüketmeye yönlendirirken 1950'li yıllarda çalışma olgusunda gerilemeler yaşanırken boş zaman etkinliklerinde şimdiye dek görülmemiş artışlar yaşandığından bu yönlendirme etkinliğini kaybetmiştir. Fordist üretim modelinin sağladığı kitle üretimini piyasalarda eritmek amacıyla kitle tüketimi ve küresel ölçekte bir tüketim toplumu kültürü oluşturulmaya başlanmıştır (Bozkurt, 2014: 70-71). Dolayısıyla sanayi kapitalizminin fordist aşamasında kitle üretimine cevap verecek düzeyde kitle tüketimi oluşturma çabaları söz konusu olduğu için ekonomik bir uygulama olarak tasarrufun yerini tüketim almıştır (Weeks, 2014: 74). Püriten etiğin buyurduğu sınırlı tüketim, kitle üretimine karşı bir engel teşkil ettiği için revize edilmiştir. Tüketimin ve tüketici merkezli kimliklerin genişlemesi sonucunda Püriten etiğin yerine Mills'e göre boş zaman etiği, Bell'e

göre hedonist tüketim etiği, Bauman'a göre ise tüketimin estetiği kendine yer bulmuştur. Sonuç olarak çalışma, meta kültürünün baştan çıkarıcılığına yenik düşerek belli bir amaç için araç halini almış ve tüketim ile yer değiştirerek ikinci plana düşmüştür. Bauman'ın tezine göre çalışma etiğinin hüküm sürdüğü zamanlar geride kalmıştır ve artık tüketim estetiği hüküm sürmektedir. Ayrıca Bauman, çalışmanın ayrıcalıklı konumunu yitirerek Protestan etiğin buyurduğu günahlardan kurtulma, tövbeye götüren ve tercih edilen bir yol olma boyutunu kaybettiğini savunmaktadır. Başka bir ifadeyle, diğer her şey gibi çalışma faaliyetleri de estetik incelemeye tabi olarak değerini kaybetmiş ve gerçek anlamda tatmin sunmaktan uzaklaşmıştır (Bauman, 1999: 52). Bauman, çalışma faaliyetleri ile ilgili bu tezini Protestan etiğin etkisini kaybetmesi üzerine kurmaktadır. Çalışma faaliyetlerinin tek düze hale gelmesi ve estetik etik anlayışının hâkim olmaya başlamasıyla söz konusu işler etik değerlerini kaybetmiştir. Çalışmaya yönelik yeni estetik etik anlayışı ise tüketim toplumunun oluşturulması ile beraber tercih özgürlüğü ve hareketlilik gibi etkili toplumsal ayırım unsurlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Çalışmaya yönelik değişen anlayış, çalışma zamanını asgari düzeye indirerek boş zaman yaratmayı değil yapılan işi en tatmin edici ve en yüksek eğlence düzeyine yükseltmeyi amaçlamaktadır. Yani, işin taşıdığı nitelikler arasında eğlenceli olması da aranmaktadır (Bauman, 1999: 52-55). Protestan ahlakın deri değiştirdiği geç modern toplumlarda çalışma olgusunun işçiyi tekrar büyülemesinin yolu tatmin etme düzeylerin arttırılmasından geçmektedir. Tatmin düzeyi yüksek işler de genellikle yüksek vasıf gerektiren işleri kapsamaktadır. Çalışma etiğinin daimî sadakat ve çalışmayla özdeşleşme yolundaki eğilimi çalışmanın hayatın merkezi olarak yüceltilmesi ve başlı başına bir amaç olarak görülmesi, yatırım yapılan toplumsal emeğin özel tarzlarına ve birikim rejimine uygun düşen her türlü işçinin ve emek kapasitelerinin üretilmesine yardımcı olmaktadır. Çalışma etiğinde gerçekleşen her yeniden yapılanma sonucunda çalışmadan sürekli kendini gerçekleştirme alanı özelliği katılması ve anlam beklenmektedir (Weeks, 2014: 110). Tüketim toplumu, seri üretim için kitlesel emek gücüne ihtiyaç duymadığı gibi bir dönemin yedek sanayi ordusunu defolu tüketicilere dönüştürmektedir (Bauman, 1999: 10). Yine bir diğer görüşe göre, geç modern dönemde çalışma merkezli toplumlardan boş zaman toplumlarına doğru bir geçiş söz konusudur (Bozkurt, 2014: 67). Yeni toplum

teorilerinin çalışma karşıtı ifadeler içeren isimlendirmelerinden de anlaşılacağı üzere Protestan etiğın gerilediğı söylenebilmektedir. Çalışmaya olan bağılılığın azalmasının ardında yatan en önemli sebeplerden biri de özellikle finans alanlarında yaşanan gelişmeler aracılığıyla bazı kesimlerin çalışmaksızın yüksek kazançlar elde etmesinin çalışmanın gereksiz olduğı yönündeki düşüneyi pekiştirmesidir (Bozkurt, 2014: 82).

Çalışma etiğı içerisinde ahlaki kodların yer değıştirmesiyle oluşan yeni etik, insanların hayranlığını, imrenmesini ve saygısını üzerinde toplamaktadır. Gerçek başarının önemini kaybetmesiyle imajlar ve semboller daha önemli hale gelmektedir. Protestan miras özelinde dinin öğretmiş olduğı çilecilik, çalışkanlık ve tutumluluk “şimdi yaşa, sonra öde” anlayışına sahip tüketim faaliyetlerinin tinsel ve hedonistik fakirliğe uğramasına yol açmaktadır. 1920’li yıllarda reklam sektöründen devralınan tüketim etiğı ilke olarak anı yaşamayı, hedonizmi, toplumsal yükümlölükten bağımsız olmayı benimsemiştir (Featherstone, 2013: 197-198). Geç modern toplumlarda modern toplumlara özgü Püriten kişilik tipi önemini kaybederek yerini hedonist tüketim toplumundaki narsist bireylere bırakmıştır (Bozkurt, 2014: 77-83). Nitekim geç modern toplumlarda bireyler çalışma etiğı bağlamında bireysel davranmaya ve bireyci olmaya yönlendirilmektedir. Her ne kadar Protestan çalışma etiğının eridiğine, çalışmaya olan bağılılığın azaldığına dair görüşler söz konusu olsa da çalışma olgusu hala toplumsal hayatın merkezinde yer almaktadır. Başka bir ifadeyle, Protestan çalışma etiğının eski formunu kaybetmesi gündeme gelse de ücretli çalışmadan soyutlanan bir yaşam oldukça güçtür. Protestan etiğın tamamıyla gerilediğini ve hedonist çalışma etiğının hâkim olduğunu ve tüketimin, çalışmanın dolayısıyla üretimin önüne geçtiğini söylemek belli açılardan tutarsızlık göstermektedir. Çalışma etiğının hedonist çalışma etiğı ile yeniden yoğrulduğunu söylemek daha doğru görünmektedir. Nihayetinde tüketici konumuna erişebilmek için öncelikle belli bir gelire sahip olma şartı devam etmektedir.

Bilindiğı üzere, geç modern toplumlar açısından büyük bir çoğunluk için hala tek gelir elde edici araç çalışmadır. Yani, hazzcı tüketimin söz konusu olduğı günümüz geç modern toplumlarında bir davranış halini alan tüketme eylemi için

öncelikle çalışıyor olma gerekliliği halen devam etmektedir. Ancak son dönemde Protestan çalışma etiğini pekiştiren gelişmeler de söz konusudur. İşçileri emek piyasalarında sıkı ve uzun saatler çalışmaya zorlayan teşvikler, neoliberal yeniden yapılanma politikalarının neden olduğu emek ve sermaye arasındaki güç kayması ile başarılı olmuştur. Emek hareketleri üzerinde kısıtlamaların artmasına karşın sermayenin artan hareketliliği söz konusu olmuştur. Ayrıca sosyal yardımların azalması sonucunda işçiler ücretli çalışmaya daha sıkı bağlanmaya başlamışlardır. Küresel rekabetin neden olduğu baskı sonucunda işsiz kalma tehdidiyle yüzleşen işçiler, savunma mekanizmaları geliştirerek Weber'in tanımladığı Püriten kişilik tipine yeniden yaklaşmaktadır (Weeks, 2014: 100-101). Ekonomik yapıda meydana gelen değişimler insanları tekrar çalışmaya itmektedir. Ancak yine de tüketimin hacmi düşünüldüğünde yalnızca Protestan çalışma etiğinden bahsetmek eksik bir saptama olacaktır.

1.5. Orta Sınıf Muamması

Orta sınıfların oluşumu ve kapitalizmin gelişimiyle kazandığı kimlik, sosyolojik açıdan dikkat çekici bir karaktere sahiptir. Toplamları mevcut sınıfsal yapıları ve içerdikleri eşitsizlik bağlamında anlamaya çalışan, aynı zamanda toplumsal sınıfları da egemenlik ve tabiiyet ilişkisi içinde okuyan Marx ve Engels bu ilişkinin her iki tarafında da bulunmayan grupların geçici bir oluşum olduğunu ifade etmişlerdir (Wright, 2005). Kapitalist üretim biçimine özgü olan bu ikili ilişkinin dışında kalan grup küçük burjuvaziden başkası değildir. Başka bir ifadeyle, bu grup geç modern toplumların hüküm sürdüğü günümüz dünyasında orta sınıf olarak adlandırdığımız sınıfı grubu temsil etmektedir. Marx ve Engels bu sınıfın kapitalist gelişmenin ilerlemesine bağlı olarak tarihten silineceğini öngörmüş ve orta sınıfın kendi içindeki parçalı yapısına değinmemişlerdir (Marx & Engels, 2004: 69). Marx sonrası dönemde ücretli, kalifiye ve yönetsel görevleri olan bu kesimin siyasi pozisyonuna yönelik tartışmalar sınır problemi olarak ortaya çıkmış ve uzun süre marksizmin siyasi gündemini belirlemiştir. Güncel sınıf tartışmalarında çokça referans verilen bir diğer isim olan Weber, farklı ekonomik çıkar gruplarının

mevcudiyetinin kapitalizme özgü bir nitelik olduğunu düşünmüştür (Weber, 1978). Literatürde yaygın olarak orta sınıf olarak ifade edilen beyaz yakalıları kapitalizmle özdeşleştiren Weber'e göre bu sınıf birçok anlamlı statü grubunu içinde taşımaktadır. Çünkü piyasa ilişkilerinden neşet eden sınıf pozisyonu yerine sosyal alanda görülen katmanlaşmanın yol açtığı statüye dayalı konumlar, ortak yaşam ve kimliği örgütlemektedir (Weber, 1958).

Liechty'nin de ifade ettiği gibi Marx ve Weber'in orta sınıfa verdikleri anlamlar arasındaki farkı belirleyebilmek için gözlemlerini oluşturdukları toplumsal dinamikleri hesaba katmak gerekmektedir (Liechty, 2003). Bu bağlamda, 19. yüzyılın ortalarında emek sömürüsü ve çatışmanın artış yaşadığı dönemi gözlemleyen Marx, siyasi perspektifine dayalı olarak sermayedarlara ve çatışmalara odaklanmıştır. Weber ise kitlesel üretimin yaygınlaştığı, tüketime bağlı olarak refahın da artış gösterdiği 20. yüzyılın erken dönemini gözleme imkânı bulmuş ve doğal olarak sınıfların sosyo-kültürel karakterine dikkat çekmiştir. Fakat her ne kadar Marx ve Weber gözlemledikleri toplumlara yönelik farklı perspektifler geliştirmiş olsalar da iki düşünür de temelde bu gruplara tekil olarak hitap edilemeyeceğini aktarır. Orta sınıfların kendi içlerinde farklılaşmalarıyla ilgili literatür yapısal-ideolojik konumlara dayalı farklılaşmalar, kültürel tüketim alanına yönelik farklılaşmalar ve toplumsal hareketlilik dinamiklerine göre farklılaşmalar olarak üç grupta incelenebilir.

1.5.1. Yapısal Pozisyonun Oluşturduğu Orta Sınıf Kesitleri

Orta sınıfı temsil eden mesleklerin yapısal ve ideolojik konumuna yönelik tartışmalar ağırlıklı olarak Marksist ve Weberyen çizgide yoğunlaşmaktadır. Yeni Marksist yaklaşımların temsilcilerinden sayılabilecek Carchedi (1977) ve Wright (1989) orta sınıfın üretim güçlerine yönelik konumuna, Ehrenreichs (1979) ve Poulantzas (1974) ise böylesi bir ara konumun getireceği siyasi ve kültürel profilleri gündeme getirmiştir. Poulantzas, toplumsal sınıfları iktisadi, ideolojik ve siyasi niteliklerin birleşmesinden doğan bir konum olarak gördüğünden orta sınıfları yeni ve eski küçük burjuva şeklinde ikili kategori halinde sunar. Geleneksel küçük

burjuvazinin güçle yakından ilgili olan bireyselci, kapitalizm karşıtı fakat öte yandan statükocu, aileyi ön planda tutan, devlet merkezli siyaseti destekleyen kesim olarak yorumlamaktadır. Beyaz yakalıları ve profesyonel meslekleri icra edenleri dahil ettiği yeni küçük burjuvaziye ise kapitalizm karşıtı ama yenilikçi, sosyal adaleti, demokratikleşmeyi ve hiyerarşiyi destekleyen, paraya olan zaafıyla akılcı tutuma sahip bir kesim olarak konumlandırmaktadır. Fakat Poulantzas, Ortodoks Marksist eğilimlere sahip olduğundan bu iki grubu da sınıf olarak görmemiş ve tahmin edileceği üzere bu iki kategorinin de ilerleyen aşamalarda iki temel sınıftan birine katılmak suretiyle eriyip yok olacaklarını öngörmüştür.

Wright ise siyasal, ideolojik ve iktisadi değerleri arasında fark gözetmeyen bu yaklaşımı eleştirerek ideolojik ve politik unsurların bireylerin ekonomik konumlarından bağımsız biçimde değerlendirilemeyeceğini belirtmiştir. Wright'a göre orta sınıflar hakimiyet ve sömürü temelinde oluşan farklı çelişkili sınıf pozisyonlarına dağılmışlardır. Onların işçilerle mi yoksa burjuvalarla mı hareket edeceklerini konjonktürel unsurlar belirlemektedir. Savage ve arkadaşlarına (1992) göre ise bu grupların devletle girdikleri ilişki ve siyasi konumları sahip oldukları mülk, yönetim ve kültürle ilişkilidir. Kültür temelinde örgütlenen profesyonel orta sınıf, eğitim politikalarına ihtiyaç duyduklarından devleti destekleyen tutum sergilemektedirler. Mülk temelinde örgütlenen geleneksel orta sınıfın sahip olduğu varlık en az müdahale ile güvende olduğundan her zaman daha az devletçidir. Orta sınıf yerine hizmet sınıfı (*service class*) ve ara sınıf (*intermediary class*) kavramsallaştırmalarını kullanan Goldthorpe (1987), orta grupların yapısal pozisyonlarını incelerken farklı meslek gruplarındaki iş güvencesi durumunu, işverenle olan sözleşmeleri göz önüne almıştır. İki gruba ayırdığı hizmet sınıfından ilki, yüksek düzeydeki profesyonel yöneticiler ve büyük mülk sahiplerinden; diğeri ise alt düzey profesyonelleri kapsayan üst düzey teknikerler ve alt düzey yöneticilerden oluşmaktadır. Bu iki hizmet sınıfının ortak özellikleri, sözleşmelerinin güvene dayalı olması, güvenceye sahip olmaları ve yükselmelerine imkân tanınmasıdır. Yönetimde, ticaretle ve satışta kol gücüne dayanmayan çalışanların olduğu orta sınıfların alt kesimleri, hizmet sınıfı ve işçi sınıfı arasında yer alan,

hizmet sektörüne işlevsel açıdan eklemenebilmiş beyaz yakalı iş gücünü oluşturmaktadır.

1.5.2. Tüketim Faaliyetlerinin Oluşturduğu Orta Sınıf Kesitleri

Orta sınıfların kendi içindeki farklılaşmalarına dair ikinci kategori, 1980'lerden sonra gelişmeye başlayan gündelik hayat ve tüketim sosyolojisi ekseninde inşa edilmiştir. Tüketim eksenli farklılaşmalarla ilgili ampirik sonuçları içeren çalışmaların çoğu “orta sınıf” habitusunu ele alan Bourdieucü çalışmaların çıktılarıdır. Bourdieu'ya göre habitus düşünceler, algılar, ifadeler ve edimler gibi ürünleri yaratır; sınırları ise kendisini oluşturan tarihsel ve sosyal koşullar aracılığıyla belirlenir (1990). Habitus soyut bir kavram olmamakla birlikte bireylerin pratikleri, birbirleriyle ve çevreleriyle ilişkileri, konuşma biçimleri, yürüyüş tarzları, şeyleri yapma biçimleri ile var olur. Orta sınıf habitusunu ayrıntılı şekilde açıklayan Bourdieu (1984), bu eğilimleri içeren örüntünün sahip olunan ekonomik ve kültürel sermaye arasındaki dengeye göre değişiklik gösterdiğini ifade etmiştir. Örneğin, küçülen eski küçük burjuvazi kendisini geleneksel değerler üzerinden kurgular ve işiyle aşırı ilgilidir. Konumunu basit, ciddi ve dürüst bir hayat sürmesine borçludur. Sunum, temsil, sembolik ürünler ve pratikler ile ilgili işleri yapan yeni küçük burjuvazi ise iyi yaşamın neyi içerdiği konusunda aile, tüketim, cinsiyetler arası ilişkiler gibi değerlerin icra edilmesinde öncü role sahiptir.

Yeni-eski orta sınıfların tüketim bağlamında farklılaşmalarına referans veren Featherstone'a göre (1991) eski küçük burjuva sığ bir asketizmle ayırma neden olurken yeni küçük burjuvanın tüketim faaliyetleri kendini sergilemenin biçim kazandırılmış bir sunumundan oluşmaktadır (*stylized presentation of the performing self*). Savage ve arkadaşları (1992), orta sınıfların sahip oldukları varlık tipine göre ayrıldıkları yapısal-ideolojik konuma göndermede bulunarak bu konumların tüketimle olan ilişkilerini tespit etmişlerdir. Örnek vermek gerekirse, kültürel sermaye üzerinden oluşan orta sınıfların, mülk ve yönetim varlıkları üzerinden oluşan diğer orta sınıflardan farklı bir beden kültürü ve sağlık algısı geliştirdiklerini göstermişlerdir. Zira, onlara göre tespit edilen sağlıklı ve fit olma algısı ve bu algının

getirdiği tüm tüketim pratikleri temelde kültürel varlığı muhafaza etmeye yönelik bir tavidir. Aynı zamanda egzotik ve yabancı olana duyulan ilginin de bu amaca yönelik olduğunu belirtmişlerdir. Başka bir ifadeyle, yüksek sermaye sahiplerinin egzotik, yabancı mutfaklara ve sofistike tatil mekanlarına olan düşkünlükleri kültürel sermayelerini arttırmaya yönelik eğilimlerini göstermektedir.

1.5.3. Toplumsal Hareketliliğin Oluşturduğu Orta Sınıf Kesitleri

Orta sınıfların kendi içindeki farklılaşmasıyla ilişkili ve tezimizle yakından ilgili olan üçüncü kategori, toplumsal hareketliliğin etkisini vurgulayan görüşleri içermektedir. Weber'den Giddens'a birçok düşünürün de ifade ettiği gibi kuşaklararası ve kuşak içi toplumsal hareketlilik imkanları sınıf oluşumunu etkilemektedir. Yani toplumsal sınıfların oluşumu, söz konusu hareketliliğin azalmasıyla mümkündür. Başka bir ifadeyle, bir toplumsal sınıfın oluşması için o sınıfın kendini yeniden üretmesi ve diğer sınıftan gelenlere kapalı olması gerekmektedir. Goldthorpe, toplumsal hareketliliğin dinamikleri bağlamında kapanmanın bir grubu 'dengeli sosyal topluluk' (**stable social collectivity**) olarak nitelendirebilmemiz için gerekli olduğunu düşündüğünden hizmet sınıfının henüz tam anlamıyla bir orta sınıf olmadığını belirtmiştir (1983). Bu iddiasını desteklemek amacıyla İngiltere'yi temel alan veri setini kullanan Goldthorpe, kol gücüyle çalışan işçilerin %72'sinin babalarının da kol gücüyle çalıştıklarını, hizmet sınıfına ait kişilerin ise yalnızca %37,7'sinin ebeveynlerinin hizmet sektöründen geldiğini göstermiştir.

Savage ve arkadaşları ise (1992), orta sınıfların sosyal açıdan kapanma eğilimi göstermediğine dair oluşturulan teze karşı çıkmış ve orta sınıfların içerdiği farklı kesitlerin kapanma eğilimi gösterebileceklerini iddia etmişlerdir. Goldthorpe ile aynı veri setini kullanarak hareketlilik dinamiklerini orta sınıfları üçe bölerek incelemişlerdir. Bu analize göre profesyonel meslek sahiplerinin üçte birinin çocukları doğrudan profesyonel meslek sahibi olurken yöneticilerin %19'u ve küçük burjuvaziye mensup kişilerin de yalnızca %15'i çocuklarına kendi konumlarını aktarabilmişlerdir. Aynı zamanda yönetici çocuklarının orta sınıflar içinde yatay

hareketliliği deneyimleyerek profesyonel konumlara geçmeleri, farklı alanlara yönelip aynı sınıfın içinde kalabildiklerini göstermektedir. Yani, Goldthorpe'un sınırlarını genişçe belirlediği hizmet kategorisi altında farklı hareketlilik örüntüleri ve farklı kapanma dinamikleri olan bölünmeler bulunabilmektedir. O halde, bu farklı hareketlilik eksenlerinin orta sınıflık hallerine etkisinin olup olmadığı sorusu kaçınılmazdır.

Güncel çalışmaların çoğu, sınıf geçmişinin orta sınıfların bölünmüş yapısıyla ilişkili olduğunu kanıtlamaktadır. Bu bağlamda Lamont'un (1992), Fransız ve Amerika üst orta sınıfına mensup bireylerin gündelik hayat pratiklerinde kendilerini başkalarından ayırtırken ve yine başkalarını konumlandırmak için oluşturdukları kategorilendirmelerde referans aldıkları kriterleri araştırdığı çalışması örnek gösterilebilir. Lamont, çalışmasında bireylerin kültürel kaynakları temel aldığı durumları kültürel sınır; referans olarak dürüstlük ve kişisel uyum gibi değerleri aldığı durumları ahlaki sınır; zenginlik, güç ve profesyonel başarı gibi değerlere gönderme yaptıkları durumları da sosyo-ekonomik sınır çizmek olarak kavramsallaştırmıştır. Bu çalışmayı ilginç kılan, orta sınıfların içinde daha alt sınıftan gelen bireylerin diğerlerine nazaran kültürel açıdan sınır çizme noktasında daha isteksiz olduklarını göstermesidir. İçinde yetiştikleri sosyal çevrenin etkilerini kendilerinde yaşatmaya devam eden yukarı doğru hareketli bu orta sınıf mensubu bireyler, aynı anda iki farklı değer, alışkanlık, beğeniler sisteminin içindedirler. Bu nedenle, sonradan edindikleri kültürel sermayeleri üzerinden diğerlerine ayırım uygulamak (*perform distinction*) istememektedirler.

Hareketlilik unsurunun orta sınıflarda yol açtığı ayrımların detaylı analizleri, Bourdieu'nün sıklıkla referans verilen Fransa bağlamında yaptığı çalışmasında görülebilir. Bourdieu (1984), yukarı doğru hareketlilik yoluyla orta sınıflaşan kesimin diğer kesimlerden ayrıştığı değerleri ve yönelimleri olduğunu tespit etmiştir. *Executant petit bourgeoisie* yani icracı küçük burjuvazi olarak tanımladığı bu grubun habitusunun kültürel sermaye biriktirme hırsıyla biçim aldığını ve dolayısıyla estetik beğenilerden arkadaş çevresi tercihinine kadar çeşitli konulardaki tercihlerin geleneksel küçük burjuvadan ayrıldığını ifade etmektedir. Araştırma sonuçlarına

göre bu grup, bulundukları konuma merdivenleri zar zor tırmanarak geldiklerinden tam anlamıyla gerçekleştiremedikleri bütün hırslarını çocuklarına yansıtmaktadırlar. Bourdieu'dan aktarmak gerekirse, 'oğlu için hayal ettiği gelecek, onun bugününü yiyip bitirmektedir.' Hareketlilik meselesine dair bu gözlemler ve yorumlar doğrultusunda Bourdieu, ekonomik, sosyal, kültürel sermayelerin miktarına ve dağılımına ek olarak sınıfın yönünü habitusu belirleyen değişkenlerle tanımlamıştır. Bu değerlendirmenin ifade ettiği üzere orta sınıfların içindeki farklılaşmalar çeşitli düzeyde tartışılarak daima gündemde kalmıştır. Fakat bu konudaki ilgili yazın genel anlamda Batı ülkelerinde yürütülen saha çalışmaları aracılığıyla oluşturulmuştur. Türkiye'deki orta sınıflar da yaşam tarzı, yapısal konum, siyasi yönelim ve toplumsal hareketlilik gibi konularda sosyolojik açıdan anlamlı örüntüler ile bölünmüştür. Ayrıca Türkiye bağlamında bu bölünmelere ek olarak coğrafyanın kendi ulusal düzeyine has bölünmelerin de mümkün olduğunu, dinin gündelik yaşamdaki etkisi gibi etkileri mümkündür. Bir sonraki bölümde Türkiye'deki orta sınıfların yapısı ve hareketlilik ile olan ilişkisel boyutuna dair ilgili yazın tartışılacak, literatüre katkı sunacağını düşündüğümüz ampirik verilerimizle bağlam kurulacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TOPLUMSAL SINIFLARIN DÖNÜŞÜMÜ

Sosyal ve ekonomik tarih açısından gelişen dönüşümler iktisadi yapıları güçlendirdiği gibi bazı kırılmalara da yol açmaktadır. Değişim yaşayan sosyal ve ekonomik kurumlar iktisadi aktörler ve toplumsal gruplar arasındaki ilişkilerin gelecek kuşaklara aktarılmasında rol oynamaktadırlar. Bu ilişki ve kurumlar Osmanlı İmparatorluğu ve onun devamı sayılabilecek Türkiye Cumhuriyeti ile arasındaki sürekliliği belirlemesinin yanı sıra geç modern döneme ilişkin ekonomik gelişmelerin aydınlatılabilmesi için daha önce oluşmuş yapının kökenini incelemeyi gerekli kılmaktadır. Bu bölümde ele alacağımız ekonomik yapı ve bu yapının temel aktörlerinden olan devlet, toplum ve toplumu meydana getiren sosyal gruplar ile ekonomik sınıflar da böyle bir süreklilik ve geçmişin mirası olarak değerlendirilecek unsurlardır. Osmanlı’nın klasik dönemine kadar götürülebilecek bu miras, yerel güçler ve merkezi devletin çatışmaları arasında kalmasının yanı sıra 19. yüzyılda yaşanan reformlarla dönüşüme de uğramıştır.

Savaşlar ve devrimler nedeniyle 20. yüzyıl başlarında derinden sarsılan, erken Cumhuriyet döneminde devletin tek aktör haline geldiği Türkiye, 1950’li yıllarla birlikte yeni sosyal gruplar ve ekonomik sınıfların devletle ilişkileriyle şekillenmiştir. 19. yüzyıla gelene kadar istikrar ve sürekliliğin temel unsurlar olduğu, 19. yüzyılla birlikte iktisadi büyüme ve sanayileşme temel amaç haline gelmiş ve değişimin hızlı yaşandığı yeni bir döneme geçilmiştir. Zira, 19. yüzyıldan 1980’li yıllara kadar geçen süreçte olduğu gibi, 1980’li yıllar sonrasında da ekonomik düzenin aktörleri arasında yaşanan gelişmeler iktisadi gelişmenin amacına hangi aktörler aracılığıyla ulaşılacağı, iktisadi büyümenin kazançlarının nasıl paylaşılacağına ilişkin mücadeleler görülmüştür. Türkiye’deki sosyal ve ekonomik sınıfların gelişimini tarihsel bir perspektiften ele almayı amaçladığımız bu bölümde toplumsal sınıflar ve bu sınıflar ile devlet arasında gelişen ilişkilerin ekonomik temeline eğilmek amaçlanmaktadır. Türkiye’de sınıfların gelişimi, zayıf ve güçlü yanlarının açığa çıkarılması bu sürecin tarihsel kökenlerine inilerek uzun dönemli bir bakış açısı ile

ele alınabilir. Çünkü Türkiye’de sınıfların oluşması ve şekillenışı tarihsel devamlılık ilkesi bağlamında gerçekleşmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun tarım sektörüne ve küçük üreticiliğe dayanan ekonomik yapısı devlet merkezli sistemin uzunca bir süre işlemesine imkân tanımıştır. Fakat sanayi devrimi ile birlikte dünyanın değişen ekonomisi, ülkeler arası ekonomik ilişkilerin artması Osmanlı’yı yeni bir iktisadi düzen ile karşı karşıya bırakmıştır. Daha önce ayanlar, mültezimler, büyük toprak sahipleri ile devlet ve devletin temsilcileri konumundaki bürokrasi arasında yaşanan siyasi ve ekonomik temelli çatışmalara ekonomide yaşanan büyüme ve dışa açılmayla gayrimüslimlerin oluşturduğu ticaret-fınans burjuvazisi eklenmiştir. Başka bir ifadeyle, 17. ve 18. yüzyıllarda merkezi devlet ile yerel ekonomik kesimler olan ayanlar arasında toprak sahipliği ve tarımsal artığa el koymaktan kaynaklanan çatışmaya 19. yüzyılda iç ve dış ticarete artış yaşanmasıyla tüccarların, sarrafların ve bankerlerin oluşturduğu yeni bir burjuvazi kesimi daha eklenmiştir. 1910’lu yıllarda İttihat ve Terakki ile başlayan erken Cumhuriyet dönemindeki tek parti iktidarına dek devam edecek olan uluslaşma süreci devlet ve sınıflar arasındaki ilişkilerin iktisat temelli olmadığını göstermektedir. Politik gücün tek sahibi olan devleti ekonomik hayatın da merkezine oturtan politikaların etki alanı büyüktü. Milli burjuvazi yaratılma amacı Cumhuriyet dönemi boyunca iktidarların değişmesine rağmen değişmeyen bir amaç olarak devleti zenginlik ve ayrıcalık dağıtan bir konuma yerleştirmiştir. Bu bölümde klasik Osmanlı döneminden başlayıp Cumhuriyet döneminde neoliberal politikaların gündeme geldiği yapısal dönüşümün hızlandığı 1980’lere kadar geçen süreci ele almayı amaçlamaktayız. Bu uzun dönemde yaşanan iktisadi gelişmeler devlet, sosyal gruplar ve ekonomik sınıflar arasındaki ilişkiler bağlamında ele alınacaktır.

2.1. “Reaya ve Ülke Sultanındır!”: Klasik Osmanlı Dönemi’nde Toplumsal Sınıflar

Osmanlı’nın klasik dönemindeki sınıf yapısı, temelde ikili bir ayrıma tekabül etmekteydi. Ticaret veya tarımla uğraşan Müslüman ve gayrimüslimler reaya sayılarak vergi öderlerdi. Sultana hizmet eden askeri gruplar, din adamları, bürokratlar ve aileleri üretim faaliyetleriyle uğraşmaz, yönetici sınıf konumunda olduklarından vergilendirmelerden de muaf tutulmaktaydılar. 15. yüzyılda Osmanlı kanunlarının temelini oluşturan “reaya ve ülke sultanındır” ilkesi doğrultusunda hiç kimse sultandan izinsiz toprak ve köylü üzerinde hak ve yetki iddiasında bulunmazdı. Sultanın imparatorluk içindeki yetkisini garanti altına alan bu durum eyaletlerde yerel beyliklerin oluşumunu ve sömürüyü engelliyordu. Merkezi devletin güçlü olduğu klasik dönemde bu duruma karşı çıkıldığında merkezi ceza uygulanırdı (İnalçık, 2006: 74-81). Yöneten ile yönetilen arasındaki bu ayrım, Osmanlı’nın klasik dönemindeki tabakalaşma sürecinin Avrupa toplumlarına benzer şekilde ekonomik temelli değil, siyasal temelli olmasına neden olmuştur. Koçi Bey, Osmanlı klasik döneminde reaya, ulema ve askeriye’yi üç temel toplumsal sınıf olarak gösterirken Kâtip Çelebi bu sıralamaya toplumsal yapının unsuru olarak esnaf ve tüccarı da eklemekteydi. Çeşitli reform girişimlerine yönelik esnafın gösterdiği tepkiler esnafın Osmanlı toplumundaki konumunun bilincinde olduğunu göstermektedir. Lonca ve devletin esnaf üzerindeki denetimi bu grubun çekirdek halinde bir sosyal sınıf olarak kalmasına yol açmıştır. Başka bir ifadeyle, tam anlamıyla Osmanlı toplumsal sınıfının ortaya çıkmasına engel olmuşlardır (Mardin, 2006: 97-99). Daha önce de belirttiğimiz üzere Osmanlı’da iktisadi yapının temelini tarım faaliyetleri oluşturmaktaydı ancak kentlerde tarımın yanı sıra küçük üreticiliğe dayalı sanayi ve ticaret faaliyetleriyle uğraşan esnaf ve tüccarlar vardı. Ulaşımın ve iletişimin sınırlı olduğu bu dönemlerde kentlerdeki sanayi ve ticaret faaliyetleri loncalar tarafından kontrol edildiği için ham maddelerin sağlanmasından fiyatların belirlenmesine kadar loncalar önemli rol oynardı. Loncalar, hammaddelerin esnaf arasında dağıtılması ve fiyatların belirlenmesi konusundaki kararları almasının yanı sıra aynı zamanda mal ve hizmet üretiminin halka ulaştırılmasını kolaylaştıran

pazarın sınırlı olmasını sağlayarak sermaye birikimini önleyecek bir denetim mekanizması işletmiştir. Öyle ki, üretici sayısının sınırlandırılması aracılığıyla belli bir malın üretilmesi ve hizmetin yerine getirilmesi sınırlı sayıda lonca üyesine mahsus kılınırdı.

Loncaların kısıtlayıcı önlemleri devam ederken 16. yüzyılda lonca içi farklılaşmalar ortaya çıkmıştır. Selanik ve Bursa gibi kentlerde üretim yapabilmek, kâr ve birikim imkanlarından yararlanabilmek için lonca kurallarının dışına çıkmıştır. Lonca üyelerinin bu durumu şikayet etmeleri üzerine merkezi devlet lonca lehine müdahalelerde bulunup hammadde sağlamış, üretici sayısında sınırlandırmaya gitmiştir. Devletin kent halkını fiyatların artmasına ve dalgalanmalara karşı koruyarak ve üreticiler arasında dengesizleşen gelir farklılaşmalarını engelleyerek toplumsal istikrarı sağlamayı amaçlayan bu politikaları özel girişimcilerin sermaye birikimini serbestlikten uzaklaştırıyordu (Özyüksel, 2007: 201-203). Loncalar için geçerli olan genel ilkenin eşitlikçi bir sosyal adalet olduğu söylenebilir (Cohen, 2001: 191). Loncaların eşitlikçi yapısı, toplumun üretici kesimlerinin kâr miktarlarını sınırlayarak sanayi devrimi öncesinde toplumsal ve ekonomik anlamda bir istikrarı temin etmede de başarılı olmuştur. Bu eşitlikçi yapının kurulmasını sağlayan temel de devletti. Zira, emek, sermaye ve toprak gibi üretim unsurları üzerinde devletin kontrolü sayesinde başarılı olunmuştur. Toprak mülkiyetinin devlete ait olmasının amacı kaynak dağılımının eşitlikçi bir şekilde yapılması, teknolojinin değişmediği bir ortamda üretim ve refah seviyesini arttırmaktı. Benzer şekilde, toprağı terk etmenin veya işlememenin cezalandırılması emek üzerinde de devlet kontrolünün sağlanmış olduğunu göstermekteydi. Kaynakların dağılımı bağlamında esnafların birbirlerinden farklı konumlara gelmesini engelleyen lonca içi kurallar, işçi sayısı, hammadde ve tezgâh gibi üretim araçlarının dağılımında etkili olmuştur. Bu kontrol ve denetim sayesinde şehirlerde 19. yüzyıla kadar esnaflar arasında kaynak ve servet açısından önemli derecede farklılıklar yaşanmadığı için ekonomik temelli tabakalaşmanın önüne geçilmiştir.

Devlet kontrolü ticaret sektöründe de geçerliydi. Zira, sermaye miktarını büyütecek birikim imkanlarını sınırlandıran önemli engeller söz konusuydu. Esnaflar

için %5-%15 arasında kabul edilen kâr oranları %10 olarak gerçekleştirdi, sermaye miktarları daha büyük olan sarrafların ise %20-%24 arasındaydı. Bu grupların sermayelerinin büyüklüğüne bakılmaksızın kamusal hizmetlerin dışında gerçekleştirdikleri yatırımları, kapitalist gelişmenin önünü açacak işleri üstlenmeleri, ticarete girmeleri bile sınırlandırılmıştı (Genç, 2012: 73-78). Klasik Osmanlı döneminde kentlerde ortaya çıkan bir diğer ekonomik aktör sarraflardı. 15. ve 16. yüzyıllarda servetin büyük kısmı köylü veya esnaflarda değil büyük devlet memurları ile sarraflardaydı. Köylüler, esnaflar, tüccarlar, devlet adamları ve bazen devletin kendisi bile sarraflardan borç alırdı. Kırsal alanlarda para ekonomisinin ve pazar için üretimin sınırlı olduğu ve 16. yüzyılın ortalarına kadar reyanın vergilerini ürün olarak ödediği ortamda sarraflar için en çekici olan kentlerdeki ticaret ve tarım dışı faaliyetlerdi (Pamuk, 2009: 82-83). Osmanlı klasik döneminde gerçekleşen tarım, sanayi ve ticaret üretimlerinde görülen bu eşitlikçiliği öne süren devlet kontrolü merkantilizmin hâkim olduğu Avrupa'daki gibi Osmanlı kentlerinde de sınıfsal farklılaşmaların önüne geçmekteydi.

Devletin niteliği sınıf yapısını belirlemede, toplumsal yeniden üretimdeki rolü, savunduğu düzeni taşıyan hukuk ve üretim ilişkilerine yansıdığı biçimiyle sınıf yapısı, Avrupa feodalizminden farklılaşmaktaydı. Roma İmparatorluğu'na benzer şekilde Osmanlı sınırları içindeki bölgelerde küçük köylülük ve tarımsal üretim hakimdi. Kölelik veya serflik yerine küçük üreticilik faaliyetleri egemen üretim biçimiydi. Ticaret faaliyetlerindeki merkezi kontrol devam ederken toprak sahibi aristokrasi oluşmamış, bu durumun yerine tarımsal bölgelerdeki üretim fazlalıklarına devlet görevlileri tarafından merkezi yönetim ele koymuştur (Keyder, 2008: 15-16). Feodal toplumlarda merkezi iktidarın parçalanmışlığından yararlanan burjuvazi ön plana çıkabilmişti. Osmanlı'da ise güçlü konumdaki merkezi iktidar bu şekilde bir işleyişe engel olabilmişti. Bu gücün temelinde tımar sistemi denilen toprak sistemi vardı. Tımar sisteminde merkezi devlet ve sultanın eyaletlerdeki ve taşradaki mutlak hakimiyetini devlet görevlileri olan tımarlı sipahiler ve diğer devlet yöneticileri sağlardı. Tımarlı sipahi Avrupa'daki feodal dönemden farklı olarak toprak aristokrasisi değil, tarımsal üretimin istikrarını sağlayan bir devlet görevlisiydi. Toprakta uygulanan bu sistem Osmanlı toplumundaki sınıf ilişkilerini feodal Avrupa

toplumundan farklılaştırmaktaydı. Osmanlı'da köylülerin toprağa bağlandığı koşullar, Avrupa'da toprağın sahibine bağlı olan serfin koşullarından farklı ve devlet sisteminin zorunlu bir sonucuydu. Feodal düzende serf, toprakla birlikte alınıp satılmasından dolayı toprağın demirbaşı konumundaydı ancak tımar sisteminde böyle bir uygulamaya rastlamak söz konusu değildi. Osmanlı köylüleriyle kıyasladığımızda daha ucuz bir hayata sahip olan Avrupa'daki serfler toprak sahibi beylerin insafına kalmış durumdaydılar.

Tımar sisteminin ilk dönemlerinde feodal Avrupa'daki gibi topraklar babadan oğula miras olarak bırakılmazdı. Tımarın miras yoluyla aktarılması zamanla yasallaşmış olup ancak miras intikal edildiğinde başlangıçtaki toprak miktarına dönülmesi şart koşulmuştu. Devletin bu sistemde vergi toplama ve adli takibi tımarlı sipahiler dışındaki görevlilerle gerçekleştirmesi ve tımarların el değiştirmesi, merkezi krallıkların karşısında feodal beylerin ve toprak aristokrasisinin oluşmasını engellemiştir. Tımarlı sipahinin devlet mülkünde, feodal beyin ise özel mülkünde ikamet etmesi dışında Osmanlı ve feodal Avrupa arasındaki diğer en önemli fark, tarımsal üretim ve teşkilatlanmanın Avrupa'da merkezin kontrolü dışında işlemesine karşın Osmanlı'da merkezi yönetimin belirleyiciliği ile yürütülmekteydi (Akkuş, 2009: 48-49). Bu farklar Osmanlı toplumunda feodalizmdeki yerel güçleri ve toprak aristokrasisini ortaya çıkaracak gücün kaynağı olan iktisadi sistemin mevcut olmadığını göstermektedir. Başka bir ifadeyle, Osmanlı'nın yasal ve toplumsal yapısı, tımarlı sipahilerin veya başka bir kesimin devletten bağımsız bir şekilde devlete karşı yerel bir güç, siyasal odak, toplumsal sınıf haline gelememesine yol açmıştır. Bu yapısal farklılık toprak sistemini, üretim biçimini, mülkiyetin yapısını, sınıf yapısını farklılaştırmakta ve Avrupa'ya kıyasla Osmanlı'da daha baskın bir merkezi devletin varlığına yol açmaktadır. Ekonomik faaliyetlerin temelini küçük üreticiliğin oluşturduğu Osmanlı toplumunda statünün kaynağı servete ve aile mirasına değil bürokratik konuma dayanmaktaydı. İstanbul, Edirne ve Bursa gibi bölgelerde ticaret aracılığıyla servet edinen kişiler vardı fakat servet yatırım olarak değil siyasal ve sosyal etki için araç olarak değerlendirildiğinden Osmanlı iktisadi gelişimi Batı tarzı kapitalistleşmeyi deneyimleyememiştir.

İstanbul'un fethiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezileşme güç kazanmış, ekonomik aktörler ve sosyal sınıflar üzerinde merkezi devletin gücü artmıştır. Fakat aynı zamanda 16. yüzyılda iç ve dış etkiler, merkezi devleti etkilemeye başlamıştır. Nüfus artışının doğal kaynaklara, toprağa ve besin maddelerine olan talebi ve fiyatları arttırması iç dinamiklerden kaynaklanmaktaydı. Avrupa'da 1500-1620 yılları arasında yaşanan fiyat artışının dolaylı bir biçimde Osmanlı piyasalarına etki etmesi sonucu iç fiyatların yükselmesi ise dış dinamiklerin etkileri arasında sayılmaktadır (Barkan, 1975: 9). Fiyatlarda yaşanan artış, paranın değerinde düşme anlamına gelmekteydi. Paranın değerindeki düşüş ise tarımsal fazlalığı toplayıp merkeze yönlendirmekle yükümlü devlet görevlilerinin vergilerinin düşürülerek gelirlerinin azalmasına yol açmıştır. Mali baskıların artmasıyla bazı bölgelerde işlevlerini kaybettikleri için topraklarını da kaybetmek durumunda kalan bu araçların yerini siyasi, ekonomik ve askeri güce sahip yeni kesimler doldurdu. 17. yüzyılda taşrada ortaya çıkan bu yeni güç yerel eşraf yani ayan olarak tanımlanmaktaydı. Yerel güçlerin güç kazanmasını sağlayan etkenlerden biri iltizam sistemi idi. Osmanlı maliyesinde meydana gelen bozulma sonucu devletin gelir ihtiyacını karşılayabilmek adına iltizam sistemi devreye sokulmuştu. İltizam sistemi sayesinde devlet, tarımdan elde ettiği gelir kaynaklarını bir miktar ödeme karşılığında araçlara kiralamaktaydı. Bu sistemin yaygınlaşmasıyla köylü ve devlet arasındaki araçların artması, merkezi yönetim ile üretici sınıf arasındaki bağları zayıflatmaktaydı (Kasaba, 1994: 19). İltizam sisteminin yaygınlık kazanmasına benzer şekilde ayanların meydana çıkması da merkezi devletin taşrada ekonomik ve siyasi gücünü kaybetmesinin sonuçlarındandı. Devletin güç kaybetmesi, onu gelirlerini diğer siyasi aktörlerle paylaşmaya zorlamıştı. Nitekim, taşrada yaşanan güç kaybını yerel aktörlerle doldurmak, kamu güvenliğini sağlamak, vergi kaynaklarını özel kişilere devrederek gelir elde etmek devletin yerel güçlere bağlılığını arttırmıştı (Özkaya, 1994: 55). Vergi kaynaklarını taşranın ileri gelenlerine vermek devletin özel sektöre taviz vermesi anlamına gelmekteydi. Ayanların gücünün artması yalnız ekonomik değil aynı zamanda siyasi bir mahiyet de taşımaktaydı. Zira, 18. yüzyılın ikinci yarısında taşra merkezlerinde ayan meclisleri kurularak yönetimde etkin duruma gelmişlerdir. Bu meclisler Batı Avrupa'da kurulan şehir aristokrasisine benzer işlevi üstlenmiştir. Ayanlar kendi

bölgelerinde ekonomiyi denetleyen iç ticaret ve lonca ruhsatlarıyla ilgili kararların yanında kentin gelirleri ve harcamaları ile ilgili kararlar da almaya başlamışlardı. Ayanların artan nüfuzunu kabul eden merkezi yönetim, taşrada görülen bu yeni örgütlenme biçimi ve güç dengesine boyun eğmişti. Fakat ayanların ekonomik ve siyasi güçlerinin en gelişkin hali onlar için sonun başlangıcını temsil etmekteydi.

Padişahın iktidarını ayanlarla paylaştığının resmi göstergesi olan Sened-i İttifak (1808) Anlaşması sonrasında merkezi devlet ayanı hem ekonomik hem de siyasi açıdan geriletmeyi başarmıştı. Vergi kaynakları ve vergilerin toplanmasının denetimi yeniden merkez tarafından yapılmaya başlanmış, ayanın miras yoluyla devredebileceği bir hak olmaktan çıkmıştı. Ayanların temsil ettiği yerel güçler, güçlerinin en fazla olduğu dönemde küçük üreticiliğe dayanan üretim organizasyonu ile tarımsal fazlaya vergi biçiminde el koyma yönteminden vazgeçmek yerine taşrada merkezi yönetimin birer kopyası şeklinde tutum sergilemişlerdir. Tercih edilen bu tavır, ayanların uzun vadede aristokrat bir sınıf olmalarının önüne geçmiştir (Keyder, 2008: 25-28). İltizam sisteminin ayrıcalıklarına ve siyasal etkiye sahip olmak, bir kısmı taşrada iş adamı konumuna gelmiş ayanlar için tarımsal üretim faaliyetlerini geliştirme ve iktisadi yatırımlarını arttırmaktan daha değerli bir tercih olarak görülmüştür. Feodal bey ve burjuva olmayan ayanlar, servetlerini ne tarımda ne de sanayide kapitalist bir üretim sistemi geliştirme yönünde değerlendirememiş mültezimlik aracılığıyla vergi kaynaklarını kiralamayı ve tarım üreticilerinden toplanan vergilere ortak olmayı seçmişlerdir (Berkes, 1975: 291). Devlet adına vergi toplamak, ayanlar için en önemli sermaye biriktirme yolu olduğundan iktisadi faaliyetleri mevcut yapılar çerçevesinde kalmış ve bu yapıları dönüştürmeye yönelmemişlerdir. Bu durum, aynı zamanda devletle ekonominin bir arada bulunduğu ve kârın üretim mekanizmasını denetlemekle değil, devletin önemli makamlarını elde tutmak ve siyasi etkiye sahip olmakla ilintili bir ekonomik yapıya işaret etmektedir (Mardin, 2006: 113; Türkdoğan, 2009: 338-339). Ayanlar ve iltizam sahibi yerel güçler iktidarlarını ve güçlerini siyasal etki için değerlendirip yönetici sınıfa yakın olmak için kullanınca klasik dönemdeki yöneten ve yönetilenlerden oluşan toplumsal yapı değişime uğramadan kalmıştır.

2.2. 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Sınıflar

19. yüzyılda merkezi devlet yeniden güçlenince taşradaki yerel unsurları geriletmiş, tarım üretiminde bağımsız, küçük üreticiliğe dayanan ekonomik anlayışın tekrar canlanmasını sağlamıştır. Merkezi devlet tekrar güç kazanıp yerel araçlar güç kaybetmeseydi imparatorluğun son dönemlerinde daha etkili ve söz sahibi bir sivil toplum ortaya çıkabilirdi. Klasik dönem Osmanlı sosyal ve ekonomik yapısı taşıdığı bu özellikler bağlamında Batılı anlamda bir sınıf kavramına mesafeliydi. Toplumsal ve ekonomik tarihe Batıda görüldüğü gibi sınıf mücadeleleri yön vermediği gibi devletin şekillenmesinde de sosyal sınıfların etkisi görülmemiş, tersine toplumsal ve ekonomik yapının biçimlenişinde devletin etkisi görülmüştür (Tabakoğlu, 1981: 73). Osmanlı'nın en uzun yüzyılı olarak ifade edilen 19. yüzyılda geleneksel kurumların tümünün ciddi bir değişime zorlandığı reformlar yaşanmıştır. Devlet, Avrupa karşısındaki gerileyen konumuna çözüm bulabilmek adına siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik alanlarda reform süreçlerine girmiştir. Bu reformlar ekonomik yapıyı ve bu yapının tarafı olan köylüleri, esnafları, tüccarları, toprak sahiplerini ve devleti derinden etkilemiştir. Temel unsuru küçük üreticilik olan tarım ekonomisine dayalı Osmanlı ekonomisinde toprak sahipliğinin yaygın olması aynı zamanda tarım faaliyetlerinde çalışan ücretli işçinin de zayıflaması demektir. İmparatorluğun nüfus yoğunluğunun düşük olması, ekili toprakların ülke topraklarının sınırlı bölümünü oluşturmaya yol açmaktaydı. Toprağın bolluğuna karşın nüfusun azlığı emeği kıt bir faktör yapmaktaydı. Tarım faaliyetleri, bağımsız küçük üreticilerden oluşan aile işletmeleri tarafından yapılmaktaydı. Taşrada üretilen ürünlerin uzak mesafeli ticaretinin yapılması için ulaşım gibi kaynakların yetersizliği ticari amaçlarla yapılan tarım faaliyetlerini zayıflatmaktaydı (Güran, 2014: 72-99). Tarımsal yapının bu özellikleri, toprak sahibi bir sınıf veya tarımda ücretli bir işçi sınıfının doğması için gereken şartların olmadığını göstermektedir. Küçük üreticiliğin yaygın olmasına rağmen tarım faaliyetlerinde önceki dönemlerde büyük çiftlikler ortaya çıkmış ve 19. yüzyılda sayıları artmıştı. Geçimlik üretimden ulusal ve uluslararası pazarlar için ticari amaçlı tarımsal üretime geçilmesine rağmen bu gelişmenin Osmanlı tarım faaliyetlerinde büyük ölçüde yatırımlara yol açmadığı ve toprak sahibi sınıfların

doğmasına imkân tanımadığı görülmektedir. Bu durumun nedenlerinden biri, sermaye ve tasarrufların yetersiz kalması sonucu çiftlik sahiplerinin iltizamların satın alınması, üretim faaliyetleri ve ürünlerin satılmasına kadar gerekli olan sermayeyi bankerlere borçlanarak sağlamalarıdır. Büyük çiftlik sahipleri şehirlerde yaşamayı tercih ederek üretim faaliyetlerinin yapısını değiştirmek yerine kısa vadede en fazla kâr sağlayarak ekonomik durumlarını iyileştirmeyi seçmişlerdi (Kasaba, 1994: 29).

Önceki dönemlere kıyasla 19. yüzyılda büyük çiftlik sayısında artış yaşansa da milyonlarca küçük işletme içinde pek bir anlam teşkil etmemekteydi. Toprakların çitleme yoluyla az sayıda kişide toplanması, ücretli işçiliğin veya geçimi için çalışmaya razı olacak mülksüz köylü topluluğunun oluşmasına imkân tanınmamasına yol açmıştı. Bu durum, İngilizlerin Batı Anadolu'da kapitalist çiftlikler kurarak üretim yapma girişimlerinin karşısına işçi bulma zorluğundan kaynaklanan yüksek ücret engelini çıkararak girişimlerin olumsuz sonuçlanmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti, 1858'de toprakta özel mülkiyeti tanımış, 1867'de ise yabancılara toprak satın alma hakkını vermiştir. Fakat çalışma hayatında mülksüzleşmiş ve işçileşmiş kitlelerin bulunmayışı yabancı toprak sahiplerinin beklediği bir kapitalist tarımsal üretim sisteminin doğuşunu engellemiştir. Büyük çapta ticari tarım işletmeleri kurulamayınca Latin Amerika'daki gibi toprak oligarşisine dayalı bir sınıf da ortaya çıkmamıştı. Tarımsal üretim faaliyetlerinde küçük üreticiler hâkim olunca toprak sahibi bir sınıfın yerine bu küçük üreticiliğin üretim fazlasını ulusal ve uluslararası pazarlarla bütünleştirmeye yönelik faaliyette bulunan bir tüccar kesimi ön plana çıkmıştı (Keyder, 2008: 29-30, 60). Bu yapıdaki büyük çiftlik sahipleri çiftlikleri, üretimin yeniden örgütlenmesi ve daha fazla kâr sağlaması için biçimlendirmemişlerdir. Başka bir ifadeyle, temelinde reayanın bulunduğu küçük birimlere dayalı işletme yapısını değiştirmemişlerdi. Devlet adına vergi toplayarak ve toprağı işleyen köylülere faiz karşılığında borç para vererek tarımsal artığa el koyma yoluna gitmişlerdir. Dolayısıyla bu biçimleriyle çiftlikler Batı Avrupa'daki feodal beylerin demesnelere benzer bir nitelik taşımaktaydılar (Pamuk, 2009: 124-125). Büyük toprak sahipleri konumuna gelen bu kesimlerin mevcut üretim yapısını ve biçimini değiştirmek yerine devletle yakın ilişkilerde bulunarak zenginleşmek ve etki alanlarını arttırmak istemeleri zamanla devlet tarafından zayıflatılmalarına ve

Osmanlı ekonomik yapısının yaygın üretici tipinin küçük köylülük olmasına yol açmıştır. Ayanlar ve diğer toprak sahipleri ücretli işçileri çalıştırdıkları büyük çiftlikler oluşturmak yerine toprakları parçalara bölüp köylülere kiralamayı ve bu sayede gelir elde etmeyi tercih etmişlerdi. Çünkü hükümet görevlerini elde edip etki gücüne sahip olmak daha cazip gelmekteydi. 19. yüzyılda merkezi devletin gücünün artmasıyla yerel güçlerin geniş topraklarının kısa sürede kamulaştırılması uzun vadede merkezi devlet karşısında yerel güçlerin zayıflaması ve büyük çiftliklerin çözülmesine neden olmuştur.

19. yüzyılda Osmanlı'da tarımın yanı sıra sanayi ve ticaret sektörleri de değişime uğramıştı. Avrupa karşısındaki geri kalmışlığa çözüm bulmak isteyen devlet, sanayileşmeyi temel iktisadi politikalardan biri olarak belirlemişti. Zira, fabrika tarzı üretim faaliyetlerinin yaygınlık kazanması, bu politikaların bir sonucuydu. İlk dönem kurulan fabrikalar Osmanlı sanayileşmesinin temelinde özel sektörün değil devletin olduğunu göstermektedir. İlk önce askeri ihtiyaçların karşılanması için daha sonra ise piyasaya da üretim yapmak üzere kamu fabrikaları açılmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda yaşanan gelişmelerle birlikte yerel güçlere kaptırılan iktisadi kaynaklar 19. yüzyılda yeniden merkezi bürokrasinin kontrolüne girmiş ve ekonomik açıdan devletin güçlenmesi hedeflenen bir dönem yaşanmıştır. Ekonomik kaynaklar üzerindeki kontrol gücünü tekrar kazanan merkezi yönetim, ülkenin zenginleşmesini sağlayacak ekonomik gelişmeleri yönlendirecek bir konum elde etmişti (Güran, 1992: 235-249). Devletin ekonomik gelişmeye müdahalesi yalnızca doğrudan kamu yatırımları ile gerçekleşmemişti aynı zamanda ülkedeki ticari gelişmeye de müdahalede bulunmuş ve “yed-i vahid” uygulamasıyla ticari değeri yüksek, geniş ölçüde ihracat imkânı olan bazı ürünlerin ticaretini yapma tekeli de üstlenmişti (Güran, 2014: 353-354). Ekonomik gelişmede özel sektörün faaliyet alanını daraltan bu gelişme kamunun ağırlığını arttırmaktaydı. Sanayileşme faaliyetlerinin bir başka sonucu da Osmanlı'da ücretli işçiliğin yaygınlaşarak işçi sınıfının oluşmasının hızlanmasıydı. Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyıldaki en verimli alanları ticaret ve finans olduğundan ekonomik yapının kapitalizme doğru yol alması da bu alanlar üzerinden gerçekleşmiştir. Ticaret ve finans alanlarında yaşanan gelişmeler ülke içinde yeni sosyal grupların doğmasına olanak sağlamıştır. 19.

yüzyılda imparatorluğun gayrimüslim nüfusunun bir bölümü köylü üreticiler ile yabancı sermaye arasındaki bağlantıyı sağlayan bir aracı sınıfına dönüşmüştü. Dolayısıyla köylü üreticiler ve bürokrat sınıftan oluşan ikili yapıya gayrimüslim tüccarların oluşturduğu yeni bir sınıf daha eklenmişti (Keyder, 2008: 34-35).

19. yüzyıl süresince dış ticaret aracılığıyla dünya ekonomisi ile olan bağların kuvvetlenmesi, Osmanlı pazarları ile uluslararası pazarlar arasında aracı olan aynı zamanda sahip olduğu sermaye ile bürokrasi, üretici, mültezim veya tüccarlara faiz karşılığı fon temin eden, toprak sahibi gayrimüslim banker, sarraf ve tüccarların sayısında artış yaşanmıştır. 19. yüzyılın başlarından itibaren İstanbul, İzmir ve Güney limanları ile Karadeniz limanları sanayi devrimini deneyimleyen Avrupa tarafından çeşitli ve ucuz malların akınına uğradığı için dış ticaret faaliyetlerini yönlendiren sarraf ve bankerler ile onların liman kentlerindeki acente ve ortakları zenginliklerini kısa sürede arttırmışlardı. Zenginleşen bu kesim Osmanlı İmparatorluğu'nda kredi ve borç verme işlerine de hâkim olmalarıyla hem devlet adamlarını hem de yerli tüccarları, üreticileri ve tüketicileri ekonomik açıdan beslemişlerdir (Kazgan, 2005: 13-15). Osmanlı ekonomik yapısında güçlü bir konuma sahip olan Ermeni ve Rumların ekonomik faaliyetlerinde etnik farklılıklar ve milliyetçilik unsuru göze çarpmaktaydı. Kapitülasyonlar aracılığıyla yabancı ülkelerin sunduğu ayrıcalıklara sığınan, bu ülkelerin vatandaşlık ve korumasını elde ederek Osmanlı sınırları içinde ekonomik faaliyetlerde bulunan bu grup, diğer etnik grupların iktisadi güçlerini geliştirmelerine karşı çıkarak pazara egemen olmaya çalışmışlardı (Ahmad, 2008: 25-27). Gayrimüslim tüccarların elde ettiği imtiyazların önemli bir kısmı devletin yaşadığı bunalım ve siyasi sorunlardan kaynaklanmaktaydı.

18. yüzyılda Avrupa devletlerine karşı yaşanan güç kaybı, Avrupalı tüccarlara sağlanan ayrıcalıklar Osmanlı'nın kendi vatandaşlarına sağladığı ticari hakların ötesine geçerek Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tüccarlarını yabancı tüccarlar karşısında rekabet edemez duruma getirmişti. Bu durum Rum, Ermeni ve Yahudi kökenli tüccarların aynı ayrıcalıkları elde etmek için Avrupa devletlerinin himayesi altına girmesine yol açmıştır. Örnek vermek gerekirse, 1793 yılında Halep'te 1500'den fazla gayrimüslim vatandaşın yabancı elçiliklerde tercüman olarak

çalıştıklarına dair belgeleri vardı. 1808 yılında ise Rusya'nın yaklaşık 120.000 Osmanlı vatandaşı Rum'u himayesi altına alması bu yöntemin kârlı olduğunu göstermektedir (Quataert, 2004: 956-957). Başka bir ifadeyle, kapitülasyonlar ve yabancı devletlerin vatandaşlarına verilen ayrıcalıklardan yararlanmak isteyen Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim halkı, yabancı bir devletin himayesine girdikten sonra o ülkenin vatandaşlığına geçmiştir. Bu vatandaşlarına daha az vergi vermek ve ticari anlaşmazlıkların görüldüğü mahkemelerde ellerini güçlendirmek isteyen Osmanlı Devleti çaresiz kalarak tedbirler almaya çalışmıştır (Karahasanoğlu, 2012: 124-125).

1802 yılında Avrupalı tüccarlardan oluşan yeni bir sınıf ortaya çıkmış ve öncekilerin yararlandıkları haklardan yararlanacakları temin edilen bu gayrimüslim tüccarlar kayıt altına alınmaya, vergi ödemelerinin teminine çalışılmıştır. Ayrıcalıklardan uzak kalmalarıyla rekabet açısından zor duruma düşen Müslüman tüccarlar için 1829'da "Hayriye Tüccarı" adında bir kategori oluşturulmuştur. 1885 yılında İstanbul'da Müslüman esnaf, zanaatkar ve tüccarın oranı %38,3, Ermenilerin %27, Rumların %25,4, Yahudilerin ise %5,3 olarak tespit edilmiştir. Bu genel dağılım içinde 19. yüzyılın sonlarına doğru gayrimüslim tüccarların toplam oranının %58'e ulaşması, dış ticaret faaliyetlerinde gayrimüslimlerin Müslüman halktan daha etkili bir konumda olduklarını göstermektedir (Behar, 1996: 77). Daha önce ortaya çıkan ayanlara benzer şekilde 19. yüzyıl ticaret ve finans burjuvazisi olarak ifade edebileceğimiz bu kesimlerin ekonomik gelişimleri kendi iç potansiyellerini göstermektedir. Bunun yanı sıra bu kesimlerin sağladığı iktisadi ve politik güç, Osmanlı ekonomik gelişmesine ve sermaye birikimine elverişli bir ortamın varlığını da göstermektedir. Devlet açısından tüccarların ticari faaliyetlerinin artmasıyla elde edilen vergi gelirlerinin artması iktisadi gelişme açısından olumlu bir durum teşkil etmekteydi. Fakat ülke kanunlarından muafiyet ve farklı dini gruplara göre bazı tüccarlara verilen öncelikler yabancı ülkelere verilen kapitülasyonlara benzer ödünler olarak değerlendirilebilir. Bu durum, mali açıdan zor durumda olan devletin, ekonomik faaliyetlerde başka kesimlere alan açmak zorunda kaldığını göstermektedir. Devletten bağımsız olarak faaliyetlerde bulunan, ekonomik güçlerini ticaret ve finans alanlarındaki yatırımlarla sağlayan bu sınıf, bazı zayıflıklara da

sahipti. Haklarını savunmaya ve devleti etkilemelerine engel teşkil eden en önemli zayıflık milliyetçilikti. Osmanlı tüccarları, etnik ve dini farklılıklar sebebiyle gruplara ayrılmıştı. Gayrimüslim burjuvazinin öne çıkması, 1910'lu yılların sonlarında millileşme sürecinin etkisiyle tepkiye yol açacaktı. Bu tepkiler, 1910'lu yıllarda Osmanlı iktidarlarında olduğu gibi erken Cumhuriyet döneminde de gündeme alınacak, milli burjuvazi yaratma ve sermayenin millileştirilmesi şeklinde devam edecekti.

2.3. “Milyoner Yetiştireceğiz!”: 20. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Toplumsal Sınıflar

1908 yılı Osmanlı siyasi tarihinin yanı sıra sosyal ve ekonomik tarihi için de bir kırılma noktasını oluşturmaktadır. 1908 yılında 2. Meşrutiyetin ilanı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti, ülke yönetimini ele geçirmişti. Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkelerinin öne çıktığı bu devrimin öncüsü kabul edilen İTC aynı zamanda Türk burjuvazisinin de öncü partisi olarak ifade edilecek faaliyetleri üstlenecektir. Daha önce bahsettiğimiz üzere 19. yüzyılda Osmanlı’da ekonomik işlevlere sahip kesimler ortaya çıkmış ama bu kesimler kendi çıkarları doğrultusunda devleti yönlendirebilecek güce sahip olamamışlardı. İTC’nin iktidarıyla birlikte elde ettiği siyasi güç, Müslüman-Türk burjuvazisinin oluşumu için gerekli bir unsurun sağlandığını ifade etmekteydi. İmparatorluğu Avrupa ülkelerinin tahakkümü altında kurtarmak için doğmuş olan İTC hareketi, savaşlarla birlikte oluşan tepkilerin de etkisiyle bu hareketin ekonomik bağımsızlık amacı içeren ekonomik işlevlerinin ön plana çıkmasına yol açmıştır (Ahmad, 2008: 23-29). İTC, iktidara geldiği ilk yıllarda liberal politikaları izlemiştir. Fakat Balkan Savaşları ve 1. Dünya Savaşı ile birlikte iktisadi anlamda çıkmaza giren ülke için milli bir ekonomi oluşturulması gerekli görülmüştür. Bu gerekliliği savunanlardan biri olan, Osmanlı’nın son dönemlerinde ve Cumhuriyetin erken dönemlerinde devlet adamlarını etkileyen Ziya Gökalp, liberal iktisadi ilkelere sahip serbest ekonomi fikrinin bir hayali temsil ettiğini ve Osmanlı’nın özgün niteliklerini göz önünde bulundurarak Müslüman-Türk unsurunu merkeze alan politikaların izlenmesi gerektiğini ifade etmekteydi (Gökalp, 1916: 1-

3). Ulus devlet fikrinin güçlendiği bu dönemde devlet yönetiminin ekonomi politikaları Almanya örneği üzerinden milli iktisat anlayışı olarak belirlenmiştir.

Milli iktisat anlayışının öncüleri arasında sayılan ve ülkenin gelişmesi için dayanak noktasının millet olduğunu ifade eden Tekin Alp'in "ortak menfaat ve maneviyata sahip fertlerden oluşan" millet anlayışı, sınıflara, sınıflar arası mücadeleye olan bakışı yansıtmaktaydı. Bu bakış, sınıflar arası farklılığı değil dayanışma temelli bir bütün halinde milleti merkeze almaktaydı (Alp, 1916: 1-2). Alp, milli bir ekonomi oluşturulabilmesi için milli şirketlerin kurulmasının yanı sıra milli kimliğiyle ön plana çıkan iktisatçıların yetiştirilmesine ve beşerî sermayenin oluşturulmasına önem vermektedir (Alp, 1916: 1-3). Yusuf Akçura da güçlü, bağımsız bir devleti milli iş adamları ve bankacılardan oluşan bir burjuva sınıfının kurabileceğini iddia etmektedir (Ahmad, 2008: 41). İktisadi milliyetçiliği savunan bir diğer isim olan Parvus Efendi ise devletin sermaye sahipleri veya aristokratlardan oluşan bir sınıfa değil tüm milletin ekonomik ve uygarlık anlamında gelişmesine hizmet etmesi gerektiğini savunmuştur (Parvus Efendi, 2005: 262). Parvus'a göre dış ticaret, borçlar ve kapitülasyonlar sebebiyle Osmanlı, Avrupa sermayesi ve bankaların boyunduruğu altındaydı (Parvus, 1912: 263). Genel anlamda milli iktisatçıları için Osmanlı geri kalmış bir ülke değil kapitülasyonlar ve dış ticaretin serbestleştirilmesiyle Avrupa tarafından geri bırakılmış bir ülkeydi. Bu durumdan kurtulabilmek için devlet, Türk milletinin merkeze alındığı ekonomi politikalarını devreye sokmalıydı (Nureddin, 1912: 42-47). Bu politikalar, ekonomik anlamda milliyetçi bir duruşu ve devletin ekonomik alandaki merkezi pozisyonunun güçlenmesini sağlayacaktı. Nihayet devlet korumasında yetiştirilen milli bir burjuvazi kurma amacı Türkiye iktisat tarihinde önemli bir aşama olarak yer edinecektir. Zira, milli bir devletin kurulabilmesi ancak milli bir burjuvazinin yerleşmesiyle mümkün olabilirdi. Savaş yıllarında böyle bir amacın gerçekleşebilmesi de ticaret faaliyetlerine bağlıydı.

Savaşların yanı sıra 1913 yılındaki Bab-ı Âli baskını gibi gelişmeler İttihatçı ekibin ülke yönetimini tek başlarına ele geçirmelerinin önünü açmıştı. İktisadi milliyetçiliğe yönelimin olduğu bu yıllarda aynı zamanda İTC liderliğindeki tek parti devleti de kurulmuştur. İttihat Terakki yönetimi, besin ürünleri ve askeri

malzemelerin dağıtımını kontrol ederek kendi zenginlerini oluşturmaya başlamıştı. Savaş yıllarında “ey Türk, zengin ol!” gibi başlıklar atan gazetelerin yanı sıra “Harbi Umumi esnasında Türk’ü iktisaden yükseltmek, mutavassıt bir burjuvazi ihdas etmek” fikrini savunan Yusuf Akçura gibi düşünürler iktidar yanlısı zenginler yaratılmasını savunmaktaydılar (Boratav, 2006: 29). 1883 ile 1913 yılları arasında milli sermaye aracılığıyla kurulan 46 şirketin sermayesi 110 milyon iken, yabancı sermaye ile kurulan 39 şirketin 1 milyar kuruşluk sermayeye sahip olması (Eldem, 1994: 6-10), 1913 sonrası milli iktisadı destekleyen düşünürleri ve devlet yönetimini milli burjuvaziye destek olmaya teşvik etmiş, ekonomide yabancı sermayenin hakimiyetini kurmaya itmişti. Osmanlı’nın gayrimüslim halkları imparatorluk üzerindeki emperyalist baskının aracı ve uygulayıcısı olarak gören yeni siyasi ve ekonomik anlayış, 19. yüzyılda dünya ekonomisiyle entegre olma sürecindeki Hristiyan burjuvazinin de hedef olmasına yol açmıştır. Milli iktisat anlayışının gündemde olduğu savaş yıllarında Müslüman-Türk bir orta sınıf yaratma girişimleri geçmiş dönemde de gündeme gelen gayrimüslim burjuvazinin tasfiye edilmesini gerektirmekteydi. Geleneksel yönetici sınıf ile bu sınıfı tehdit eden Ermeni-Rum tüccarların liderliğindeki burjuvazi arasında yaşanan mücadele, ideolojik bağlamda etnik ve dini çatışma alanına yönelmişti (Keyder, 2008: 86-87). Devlet, bu dönemde Müslüman iş adamlarını maddi ve manevi anlamda şirket kurmaya teşvik etmiştir.

İttihatçıların iâşe bakanı, Mardin’in ifadesiyle “iâşe diktatörü” (Mardin, 2007: 107), Kemal Bey (Kara Kemal) İttihatçıların askerlere, memurlara ve esnaflara dayanarak çözümler bulmaya çalıştığını ifade etmişti. Fakat siyasetle uğraşmalarının doğru olmayacağını düşündüklerinden askerlerden, kendilerine bol maaş ve rütbe sağlayan partilere yöneldikleri için memurlardan ve son olarak da kuru bir kalabalığı temsil eden, sadece sokak gösterilerinde işlevsel oldukları için de esnaf kitlesinden vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Kemal Bey’e göre, yalnızca diğer gelişmiş ülkelerdeki gibi bir burjuva sınıfı oluşturup onlara dayanma seçeneği kalmıştı. Bu doğrultuda hareket eden İttihatçılar da milli şirketler ve bankalar kurarak Müslüman-Türk vurgusunu ticarette ön plana çıkarmışlardı (Akyıldız, 2005: 145-157). Ekonominin siyasi aktörler tarafından bu şekilde değerlendirilmesi iktidarın değişmesiyle sınıra ulaşma riskini taşımaktaydı. İttihatçılar 1918 yılında iktidardan

düştükten sonra yeni yönetim milli şirketlere el koymuş, bu şirketlerin kurucusu Kemal Bey ve diğerleri İttihatçıların kendilerine yakın isimleri kayırarak zenginleştirdikleri suçlamasından dolayı tutuklanmışlardı. Yeni yönetimin 1919 yılındaki kararnamede belirttiği üzere hükümet teşkilatının iktisadi işlerde istenen sonuçları vermediği anlaşılmıştır. Ancak iktidar sahipleri için iktisadi gidişata müdahalede bulunmanın çekiciliği tekrarlanmıştır. Zira, kararnameyi yayınlayan hükümet görevde olmasına rağmen kararnameyi yürürlükten kaldırmıştır. Milli mücadelenin başarıyla sonuçlanmasıyla tekrar ön plana çıkan Kemal Bey ve destekçileri şirketleri toparlamaya başlamıştı. Bu isimlerin İzmir Suikastı olayından sorumlu tutulup gözden düşmeleri (Akyıldız, 2005: 153-171) geç Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyetin kuruluş yıllarında da ekonomik gelişmelerin siyasi alanın gölgesinde yaşandığını göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet Türkiye'sine kalan iktisadi miras, savaşlarla küçülen bir ülkenin zayıflayan ekonomik yapısından ibarettir. Devlet, ekonomik alanda toplumsal gruplar ve yerel aktörler karşısında daha güçlü bir konumdaydı. Taşradaki büyük aktörleri temsil eden büyük toprak sahipleri ve tüccarların siyasi güçleri sınırlıydı. Osmanlı'da olduğu gibi Anadolu'da da hakim üretim biçimi tarım ve sanayi alanlarındaki küçük üreticilikti (Pamuk, 2014: 158-159). 1920'lerin başlarında sanayide kullanılan motorların gücü İngiltere'de 1815 yılında kullanılan motor gücünün gerisindeydi (Yıldırım, 2014: 178). Cumhuriyet yönetimi, savaşlar nedeniyle ekonomik ve siyasi açıdan zayıflamış Osmanlı'dan hem sermaye hem de sermayeye sahip bir burjuva sınıftan yoksun bir miras kalmıştı. İleride göreceğimiz gibi Cumhuriyet döneminde iktidarların sürekli olarak bir orta sınıf ve milli burjuvazi yaratma çabaları İttihat ve Terakki yönetiminde olduğu gibi bu eksikliği giderecek politikalara yönelecek ama istikrarsız bir yapının temelini atılmasına yol açacaktı. Burjuvazi bağlamında değerlendirildiğinde erken Cumhuriyet dönemi Türkiye toplumunda burjuva niteliklerini taşıyan bir toplumsal sınıftan bahsedilemez. 1913'ten 1925'e kadar savaşlar, tehcir, nüfus mübadeleleri gibi gelişmeler nedeniyle nüfusun dörtte birinden fazlasının yok olması, ticaretin ve üretim hacminin azalması gibi gelişmelerden dolayı ekonomik yapının küçülmesi söz konusuydu. Bu durum da burjuvaziden geriye kalan kesimin devlet yönetimine ve

bürokrasiye karşı tavır alamayacak kadar zayıf olmasını ifade etmekteydi. 19. yüzyıl boyunca belirli bir biçim kazanan burjuvazi inişli çıkışlı dönemler sonrasında kültürel ve ekonomik birikimini kaybederek sivil toplum ve ekonomik aktörler karşısında devletin açık bir hakimiyetine maruz kalmıştır (Keyder, 2008: 103-104). E. G. Mears, **Modern Türkiye (1924)** adlı eserinde Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine kalan mirası değerlendirirken yabancı sermayenin önemini şu şekilde vurgulamıştır:

“Yabancı sermayenin etki alanının Osmanlı İmparatorluğu'nda daha geniş olduğu bağımsız bir devlet herhalde yoktur. Bu miras, sadece ekonomik girişimleri ilgilendirmekle kalmaz Türkiye'nin politik ve toplumsal hayatının tümüne etkilerini yayar (...)”

Bu şartlar doğrultusunda erken dönem Cumhuriyet yöneticilerinin ekonomik tercihleri ve politikaları 1914 sonrası uygulanan milli iktisat anlayışının devamı niteliğini taşımaktadır. Lozan Antlaşması'nın gümrük politikalarında yol açtığı engellerin zayıflatıldığı bu tercihin temelde yerli ve milli bir burjuvazi yaratılmasını hedeflemekteydi. Lozan Antlaşmasının kısıtlayıcı hükümleri devlet tekelindeki malları muaf tutması, birçok malın üretiminin, tüketiminin ve ithalinin devlet tekeliyle gerçekleştirilmesine neden olmuştur. Kısacası, yerli üretim ve milli burjuvazi konusundaki devletin yapmış olduğu tercih, Lozan'ın getirmiş olduğu ekonomik sınırlılıklardan doğan bir zorunluluktur. Bu dönemde kurulan ve çoğunda üst düzey devlet adamlarının ortak ve hissedar olduğu şirketler, tekel durumundan yararlanarak kazançlarını arttırmışlardı (Boratav, 2006: 19-40). Şevket Süreyya Aydemir'in dönemin şirketlerine yönelik şu ifadeleri kamunun o dönem ekonomik yapıdaki konumunu açık biçimde yansıtmaktadır:

“Hemen hiçbirisi iş aleminden gelmeyen, hemen hepsi de eski mücadele günlerinin asker, idareci veya siyasetçi elemanları arasından türeyen bazı insanlar, yeni devrin iktisadi işlerini ve imkanlarını az çok maskeli şekillerde fakat daima devletin nüfuzuna dayanarak kendi menfaatlerine kullanma çabaları (...)” (Demirbilek, 2012: 210).

Cumhuriyetin kurucu kadrosu, devlet gücünü ekonomik kalkınma yönünde harekete geçirmek için kullanmışlardı. Tüm bu çabalar, 20. yüzyıl başlarından itibaren devam eden Türk müteşebbis sınıfının yaratılması amacıyla örtüşmekteydi. Başka bir ifadeyle, siyasal iktidarın himayesi altında ve belli sınırlar içinde kontrol edilebileceği planlanan bir orta sınıf oluşturabilme temel politikaydı (Mardin, 2008: 197-198). İzmir İktisat Kongresi'nde gündeme gelen "Milletler servete ve mutluluğa ancak sanayideki ilerlemeyle kavuşurlar." ortak görüşü, sanayileşme sürecinin yeni devletin yöneticileri açısından bir uygarlaşma tercihi olarak görüldüğünü göstermekteydi. Zira, ülkenin askeri ve diplomatik kazanımlarla elde edilen bağımsızlığı sadece ekonomik bağımsızlık aracılığıyla korunabilirdi (Georgeon, 2006: 187-189). Bu durum da sadece milli aktörlerle gerçekleştirilecek bir hedef olarak yorumlanmıştı. Aynı zamanda gelinen nokta, İttihat ve Terakki dönemiyle başlayan Osmanlı ekonomi politikalarındaki kırılmanın şiddetlendiğini göstermektedir. Zira, Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıl boyunca güçlü bir özel sektör kurmayı hedeflememişti. İttihat Terakki yönetimi ve erken cumhuriyet dönemi yöneticileri devlet tarafından özel sektör yaratmak için yeni kurumlar kurmuştu.

1910'lu yıllarda ve erken cumhuriyet döneminde ülkeyi terk etmiş olan Rum ve Ermenilerin mal varlıklarını devlete yakın olan Müslüman-Türk burjuvazisi ele geçirmiştir. Özel sektörün temsilcisi konumundaki bu kesimler ekonomik bağımlılıkları ve bir sınıf olarak güçsüz olmaları nedeniyle devletin ekonomi politikalarının sınırları içerisinde kalmışlardır (Pamuk, 2014: 174). Kendi içinde birlik sağlayan bir ulus inşa etme hedefinin ekonomi politikalarına yansımaları Müslüman-Türk iş gücü ve burjuvazisine devlet desteğinin sunulması şeklinde gelişmiştir. Yabancı sermayeli, ayrıcalıklı şirketlerde çalışan yabancı işçilerin ve Türk gayrimüslim çalışanların işten çıkarılmalarının yanı sıra aynı zamanda iş gücü piyasalarındaki gayrimüslim girişimcilerin ekonomik faaliyetlerinin kısıtlanmasıyla da sermaye sahiplerini Türkleştirmeye yönelik politikalar izlemiştir. İşgücünde gerçekleşen bu tasfiyenin çalışanların etnik dağılımından anlaşılmaktaydı. 1923 yılında çalışanlarının %75'ini Türk, %25'ini ise gayrimüslimlerin oluşturduğu Şark Demiryollarında, Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey iş gücünün hızla Türkleştirildiğini belirttiği konuşmasında bu şirkette çalışan Türk oranının %91,4'ü bulunduğunu,

gayrimüslim oranının ise %8,6'ya düşürüldüğünü ifade etmiştir. Dersaadet Tramvay Şirketi'nde 1923'te %68 olan Müslüman işçi oranı Şubat 1924'te %88,5'a yükselirken %32 olan gayrimüslim işçi oranı ise %11,5'e düşmüştür. Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi'nde ise gayrimüslim işçiler Ekim 1924'te %28'lik bir dilimi kapsarken Şubat 1926'da bu oran %7'ye düşmüştür. Müslüman işçilerin oranı ise %72'den %93'e çıkmıştı (Karaltürk, 2008: 63-81). 1. Dünya Savaşı öncesinde İmparatorluk nüfusunun %20'sine tekabül eden gayrimüslim nüfus, 1927 yılında 13,6 milyonluk toplam nüfusun sadece %2,6'sını oluşturmaktaydı (Ahmad, 1998: 123). Yeni kurulan ülkede toplumun sınıf ve tabakalaşma yapısına devletin doğrudan müdahalesi artarken aynı zamanda sınıfsız toplum kurma hedefi de öne çıkarılmıştı. Atatürk, Türk toplumunun sınıf yapısıyla ilgili yaptığı bir konuşmada bu durumu şu şekilde belirtmiştir:

“Bir defa halkımızı gözden geçirelim: Biliyoruz ki, memleketimiz çiftçi memleketidir. O halde, memleketimizin çoğunluğu çiftçi ve çobandır. Bu böyle olunca, buna karşı büyük arazi ve çiftlik sahipleri akla gelir. Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? İncelenirse görülür ki memleketimizin genişliğine göre hiç kimse büyük araziye malik değildir... Sonra sanat sahipleri ile kasabalarda ticaret eden küçük tüccarlar gelir... Çiftçilerin karşısında olduğunu farz ettiğimiz büyük sermaye sahibi insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var?... Memleketimizde birçok milyonerimizin yetişmesine çalışacağız... Muhtelif meslekler erbabının menfaatleri birbiriyle karışmış olduğundan onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur ve heyet-i umumiyesi halktan ibarettir.” (Türkdoğan, 2009: 420-421).

Bu ifadeler erken dönem Cumhuriyetin tarım ve sanayi yapısında küçük üreticiliğin baskınlığı ile birlikte devlet yönetiminin sınıflardan ziyade homojen bir toplum tasavvuruna sahip olduğunu da göstermektedir. Bu toplum tasavvuru, çıkar çatışmaları yaşayan sınıflardan değil ortak bir topluma hizmet etme amacına sahip farklı mesleklerden oluşan bir bütünü temsil ettiğinden zenginlik ve ekonomik ayrıcalıklar kamu politikalarıyla şekillenmekteydi. 1927 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu bir takım ayrıcalık ve imtiyazlar aracılığıyla özel sektörü teşvik etmeye yönelmişti. Kanun, hükümet tarafından onaylanmış özel girişimleri vergi ve

harçlardan muaf tutmaktaydı (Boztemur, 1996: 74). Tüm milletvekillerinin doğal bir üyesi sayıldığı, 1929 yılında kurulan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti de aynı hedefe yönelik bir girişimdir. Devlet yönetimi, bu cemiyet vasıtasıyla ithalatın sınırlandırılması ve yerli üretimin arttırılmasını hedeflemişti (Duman, 2013: 218). İzmir İktisat Kongresi, liberal ekonomi politikalarını öngörse de devletçilik ilkesinin devreye gireceği 1930'lara kadar devletin ekonomik alandaki payının sınırlı olduğunu iddia etmenin yanlış olduğunu göstermektedir. Nitekim, özel sektörle ekonomik sınıfların zayıf durumda olmaları devlet yönetimi için bir tercih değil zorunluluktu. 1929 Ekonomik Buhranı ile birlikte devletin ekonomik alanda devletçilik politikalarını benimsemesi resmiyet kazanacaktır. Beş yıllık ekonomi planları, teorik açıdan özel girişime yol gösteren ve teşvik eden bir niteliğe sahip olduğundan özel sermayeyi ekonominin temeli olarak ilan etmekteydi. Fakat pratikte devletin ekonomik eylemleri özel işletmeleri kısıtlayacak, ortadan kaldıracak kadar genişlemişti (Karpas, 2010: 176). Bu dönemde güç kazanmaya başlayan özel sermaye, sanayi faaliyetlerinin gerekli kıldığı uzun vadeli yatırımlar yerine ticaret ve bankacılık faaliyetleri ile uğraşıp daha hızlı bir şekilde kâr elde etmeyi tercih etmişti. Sanayi alanındaki işletmeler oldukça küçük çaplıydı. 1927'deki sayımda 65.000 olarak tespit edilen sanayi kuruluşundan %95'i hiç makine kullanmazken %84'ü 4'ten az işçi çalıştırmaktaydı. 100'den fazla işçi çalıştıran işletmelerin toplam içindeki oranı %0, 24'tü. "İş Takipçisi" olarak da ifade edilen 1924'te kurulan İş Bankası aracılığıyla devlet, özel sektörün bazı kesimlerine teşvikler dağıtırken 1929 Krizi sonrasında sanayi yatırımlarını doğrudan yapmayı tercih edecekti. Ancak bu şekilde devlet himayesinde faaliyetlerde bulunan sanayi kuruluşlarının üretimi eleştirilerin hedefi olmuştur. 1931 yılında Ahmet Hamdi Başar, sanayinin durumunu "gümrük tarifeleri arkasına saklanan ve dünya fiyatlarının çok üstünde mal satan ilkel bir sanayi" şeklinde yorumlamıştı (Georgeon, 2006: 191-196).

ABD'de patlak veren 1929 Krizi tüm dünyayı etkilediği gibi Türkiye'nin ekonomik yapısını da etkilemiştir. Krizden çıkmak için alınan önlemler, devletin ekonomik hakimiyetinin artmasını sağlamıştır. Tek parti dönemi olarak adlandırılan bu süreçte ülkenin egemen politik gücü olan Cumhuriyet Halk Partisi, iktisadi gelişmenin devlet öncülüğünde gerçekleştirilecek bir hedef olduğunu varsayıp bu

hedefe ulaşmak adına toplumsal kesimler arasında yaşanması beklenen çatışmaları daha en başından engellemeye çalışmıştır. Farklı sınıflara karşı inşa edilen bu bakış, 1931 yılında gerçekleştirilen kurultayda alınan kararlara da yansımıştır:

“Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat için iş bölümü itibari ile muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki etmek esaslı prensiplerimizdendir.”

Yukarıda alıntılanan kararda görüleceği üzere sınıf mücadelesinin yerini sosyal dayanışma ve düzen almıştır (Keyder, 2008: 129). 1929 Krizi sebebiyle 1929 yılında 256 milyon TL olan ithalat faaliyeti 1933 yılında 75 milyon TL’ye, 1939 yılına gelindiğinde ise on yıl öncesinin yarısı miktarına düşmüştür. Dış ticaretle uğraşan burjuvazinin daralma yaşadığı bu dönemde iç ticaretle, devlet ihaleleriyle ve sanayiyle uğraşan burjuvazi ise kârlı bir konumdaydı. Devlet ihaleleri aracılığıyla gelişen müteahhitler en kazançlı gruptu (Boratav, 2006: 74). Fakat makroekonomik göstergelerin olumlu görüntüsüne karşın buğday üreten küçük çiftçilerin, işçi sınıfının ve kentli orta sınıfların iktisadi şartlarında gelişme yaşanmamış, dönem içinde oluşturulan ekonomik birikim bu grupların koşullarında iyileşme sağlayamamıştır (Boratav, 2010: 373). Sosyal ve ekonomik dayanışma ile bütünleşmeyi ön planda tutan yeni dönemin iktisadi politikaları, devletçilik ilkesiyle 1930’lu yılların iktisadi gelişmelerinde baskın rolü üstlenecektir. Osmanlı Türkiye’sinde siyasal iktidar, öncelikli bir konuma sahipti ve piyasa bu iktidarın hizmetçisi olarak değerlendirilmekteydi. Bu eğilim, 1930’lu yıllarda devletin sanayileşme faaliyetlerini kendi tekeline alma isteğiyle kendini göstermişti (Mardin, 2008: 232). Devletçilik ilkesinin aktif olduğu yıllarda kamunun denetimi özel sektör üzerinde artmış ve kamuya ait girişimlerin sayısında da artış yaşanmıştır. 1932 yılında sayısı 31 olan devlet koruması altındaki girişimler 1939’da 111’e çıkarken koruma altındaki özel girişim sayısında %22 oranında düşüş yaşanmıştır (Boztemur, 1996: 78). 1968 yılında faaliyette olan şirketlerin içinde 1931-1940 yılları arasında kurulanların %74,2’sinin kurucuları arasında bürokratlar vardı. Böylesine yüksek bir oran Türkiye ekonomisinde siyasi etkinin önemli olduğunu göstermektedir. Devletçilik ilkesi doğrultusunda uygulanan ekonomi politikaları, milli nitelikte bir

ekonomi modeli yaratabilmek adına siyasi elitlerle emeklemekte olan sanayi burjuvazisinin birlikte hareket etmesini sağlamıştır. Bu gelişmelerin tümü sınıf çıkarları arasındaki çatışmaları göz ardı eden, yabancı düşmanlığından beslenen, milliyetçi çizgideki ekonomi politikalarını destekleyen korporatist toplum modelini temsil etmekteydi (Keyder, 2008: 136-138).

Kanun koymakla yükümlü olan devlet, bu dönemde üretim faaliyetlerindeki artan etkinliğinden dolayı adeta “işveren devlet” konumundaydı. İşveren devlet hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde kendisinden bağımsız biçimde gelişecek sivil oluşumlara karşı çıkmış ve amaç her ne kadar milli burjuvaziyi inşa etmek olsa da pratikte devlet dışında bağımsız bir girişimci sınıfın ortaya çıkması engellenmiştir (Küçükcan ve Fidan, 2013: 262). Osmanlı’nın son dönemlerindeki milli iktisat politikaları ve erken cumhuriyet dönemindeki devlet hegemonyası altındaki ekonomik yapıda geliştirilmek istenen milli burjuvazi sınıfının ayakta kalabilmesi, iktidarlarla sürekli olarak organik bir ilişki içinde bulunmasına bağlıydı (Duman, 2007: 35). 1930’lu yıllarla birlikte ekonomik ve sosyal alanda devletin ağırlığı, özellikle 2. Dünya Savaşı yıllarında, giderek artmıştı. Bu dönemde yapılan yasal düzenlemeler, ekonomik işleyişte olduğu gibi girişimci ve işçi sınıfı üzerindeki devlet baskısını arttırmıştı. 1. Dünya Savaşı’nda olduğu gibi 2. Dünya Savaşı döneminde de devlet müdahalesi ekonomik alanda yoğunlaşmaktaydı. Fakat bu yeni dönemde savaş dönemi için çıkarılan Milli Korunma Kanunu (1940) savaş sonrasında 1960 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Devletin piyasalardaki her türlü iktisadi gelişmeye müdahalesine olanak tanıyan bu düzenlemeyle kamu kurumu yine ekonomik hayatın merkezine yerleştirilmişti. Milli Koruma Kanunu’nun yürürlüğe girmesiyle birlikte çalışanların mesai saatlerinden üretim miktarına, sanayi işletmelerinde çalışanların işe girme ve çıkma tercihlerinden üretilen malların satılacağı kâr oranına, kimlere kredi verilmesi gerektiğinden bazı mallara ve işyerlerine devlet tarafından el konulabileceğine, verilen emirlere uymayan işletmelerin kamulaştırılmasına, ihracat fiyatlarının belirlenmesine kadar her alanda devlete geniş bir yetki sunmaktaydı. Tarım faaliyetlerinin ağırlıkta olduğu ekonomide Toprak Mahsulleri Ofisi gibi kamu kurumları vasıtasıyla üreticilerde

bulunan ürünler devlet tarafından piyasa fiyatının altında toplatılmıştır (Dokuyan ve Özçelik, 2014: 114-123).

Türkiye 2. Dünya Savaşı'na aktif bir katılım göstermemesine rağmen savaşın olağanüstü koşullarında Türkiye ekonomisinde 1910'lu yıllarda yaşanan gelişmeler tekrar etmiştir. Devletin ekonomik faaliyetlere olan müdahalesi devlete yakın kesimlerin haksız kazançlar elde etmelerine yol açarken arz ve talep kanunlarının geçerli olduğu kaynakların piyasa mekanizmaları çerçevesinde işlediği iktisadi sistemden yine uzak kalınmıştır. Devletin merkezi rolü, nelerin üretileceğinin yanı sıra kimlerin üreteceği ve yine kimlerin bu malları arz edeceği gibi iktisadi aktörlere karar verme aşamasında belirleyici bir hakimiyet şeklinde ortaya çıkmıştır. Türkiye ekonomisiyle birlikte ekonomik aktörlerin tümünü etkileyen bir başka gelişme ise 1943 yılında yürürlüğe giren Varlık Vergisi'dir. İktisadi, siyasi ve demografik sonuçlarıyla tartışılara neden olan bu düzenleme, devlet hazinesinin eksikliklerini tamamlamak amacıyla servet ve kazanç sahibi kişilerin mal ve gelirlerini bir defaya mahsus olmak suretiyle vergilendirmeyi öngörmekteydi. Tüm savaş zenginlerini vergilendirme amacı taşıyan yasa, pratikte gayrimüslim azınlıklara daha katı bir şekilde uygulanmıştı (Koçak, 1997: 130-131). Yasanın hedef aldığı kitle tüccarlar, emlak sahipleri ve büyük çiftçilerdi. Vergi mükelleflerinin ve miktarlarının belirlenmesinde yaşanan sorunlara karşın 1942-1944 yılları arasında 114.368 mükelleften 465 milyon lira civarında vergi tahsil edilmiştir. Dönemin başbakanı Şükrü Saraçoğlu'nun ilgili kanun hakkındaki görüşleri "Bu memleket tarafından gösterilen misafirperverlikten faydalanan zengin oldukları halde ona karşı bu nazik anda vazifelerini yapmaktan kaçacak kimseler hakkında bu kanun bütün şiddetiyle tatbik edilecektir." şeklindeydi (Dokuyan ve Özçelik, 2014: 130-131). Bu anlayış, siyasi ve demografik bakımdan yol açtığı kalıcı sonuçlarla birlikte, ekonomik açıdan da devletin üst gelir grubundaki kişilere müdahale ederek gelirlerine el koymasına olanak tanımıştır. Başka bir ifadeyle, müsadereye yol açmaktaydı. Devletin savaş yıllarında etkili bir baskı aracı olmasından sadece üreticiler ve sermaye sahipleri etkilenmemiştir. Aynı zamanda çalışma hayatı ve işçiler de bu baskı atmosferinden etkilenmişlerdir. Zira, işçi hareketi bağlamında bu dönem işçi sınıfının niceliksel ve niteliksel anlamda, özellikle sınıf bilinci açısından, Balkan Savaşları öncesindeki

Osmanlı'ya göre daha zayıf kaldığı görülmektedir. 1940'ların ortalarında 700.000 civarındaki işçinin geneli tarımda ve küçük sanayi işletmelerinde çalışmaktaydı.

1943 yılından itibaren İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısı yalnızca 275.083'tü. Bu işçilerin %18'i çocuk, %20'si ise kadındı (Makal vd., 2012: 117-119). 1925'te çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ile işçilere yönelik sendika ve dernek kurmak neredeyse imkansız olacak şekilde zorlaştırılmıştı. İtalya'daki kanun örneğinden hareketle hazırlanan ve sınıf bilincinin doğup gelişmesine olanak tanımayıp uzlaşmacı bir toplum inşa etmeyi amaçlayan 3008 sayılı İş Kanunu (1936) (Akçay, 2010: 44-45) gibi yasal düzenlemeler Türkiye'de bu dönem için işçilerin toplumsal ve ekonomik açıdan ağırlığa sahip olmalarını engellemekteydi. Ekonomik faaliyetlerin temel belirleyicisi konumundaki devlet hem kamu işletmeleri ve yatırımlarıyla hem de yasal düzenlemeleriyle çalışma hayatına hakim olmaktaydı. Merkezi ve otoriter modernleşme olarak ifade edebileceğimiz bu dönemde uygulanan politikalar, dış siyasette yaşanan olaylarla birleşerek işçi mücadelesini engellemeye yönelik tutum sergilemiştir. 1910'lu yıllarda başlayıp 1960'larda görece güçlü işçi örgütlerinin kurulmasına tekrar imkan tanıyacak döneme kadar işçi hareketlerinde yaşanan elli yıllık kopuş ve uzun boşluk bu bağlamda değerlendirilmesi gereken bir sonuçtur (Faroqhi, 2011: 289).

Erken cumhuriyet dönemi genel olarak değerlendirildiğinde 1923-1945 yılları arasında Türk toplum yapısını işçi ve köylüden oluşan alt sınıf; sanayicilerin, toprak sahiplerinin, ticaretle uğraşanların, aydınların ve memurların oluşturduğu bir orta sınıf olmak üzere ikili yapıda olduğu görülmektedir. Dönemin sonlarına tekabül eden savaş yıllarında işçi sınıfı açık bir biçimde yoksullaşmıştı. Milli gelirin %25 ve sanayi üretiminin %22 oranında azalış gösterdiği bu dönemde sadece özel girişimciler etkilenmemiştir. Reel ücretler ve satın alma gücü yarı yarıya düşünce ücretlerin milli gelirden aldığı pay da düşmüş ve gelir dağılımı açısından mevcut durumda en çok bozulmaların yaşandığı toplumsal grup işçiler olmuştur (Boratav, 2010: 378-379). Çok partili hayata geçiş yılları ise ekonomik faaliyetler kapsamında devlet dışındaki grupların karar verici konumdan oldukça uzak olduklarının ve kamunun tek belirleyici güç oluşunun kaçınılmazlığını yansıtmaktaydı. 1940'ların

ikinci yarısından itibaren Demokrat Parti'nin ilk dönemlerinde güçlenmesi beklenen daha liberal ve piyasa odaklı bir ekonomik kalkınma planı izlenmeye başlanmıştır. Bu dönemde makineleşmeye bağlı olarak ortaya çıkan tarım faaliyetlerindeki verimliliğin artmasıyla sanayi sektörü genişlemiş ve milli gelirdeki payı artmıştı. Daha önceki dönemde uygulanan iktisadi politikaların devletçilik ilkesi gözetilerek inşa edilmesine yönelik eleştiriler bu dönemde yoğunlaşmıştır. Bu eleştiriler devletçilik uygulamasının en yoğun biçimde yaşandığı dönemlerde de bu tarz eleştiriler mevcuttu. 1940 tarihli eserinde devletçilik uygulamasının meşruiyetini açıklayan Derin, Türkiye'de devletin iktisadi alana büyük ölçüde müdahalede bulunduğunu, bu müdahalenin tarihi bir zorunluluktan neşet ettiğini ve haklı olduğunu savunmaktadır. Devletçilik uygulamalarını eleştirenlere ve kamunun yapmış olduğu müdahalelerin özel sektöre zarar verdiğini dile getirenlere karşı diyerek 1930'lu yıllarda devletin merkezi konumda olmasını sağlayan iktisadi politikaları eleştiren fikirlerin safsata olduğunu ve devletle milleti eş gören kadim bir düşünceyi ifade etmiştir:

“Sanki Türk devleti ve milleti ayrı ayrı unsurlardır; sanki devlet kurduğu işletmelerde başka bir gezegenin sakinlerini istihdam ediyor; sanki devletin her tarafa el attığından şikâyet eden çoğumuz devlet teşkilatı dışında iş yapmaya çabalamış ve bunda başarılı olmuşuz.” (Derin, 1940, 186: 192).

Bir fikrin savunulması için gösterilen çabaların şiddetlenmesi aynı zamanda karşıt görüşlerin de arttığını göstermektedir. Zira, 1940'lı yılların ikinci yarısında Türkiye'de devletçilik politikalarına yönelik böyle bir durum söz konusuydu. Devletin sınıfsız toplum tasavvuruna karşın yönetenlerle yönetilenler arasındaki tarihsel ayrım, devlet elitleri arasındaki ikili rekabet ve girişimci olma arzusu taşıyanlarla iktidarı onlarla paylaşmak istemeyenler arasındaki gerilim Türk toplumunun en açık gerçekliği idi. Demokrat Parti'nin iktidarı elde etmesine karşı mevcut güçlerin tepkileri de Türk siyasetinin gizli toplumsal temelini oluşturan bu çatışmaları işaret etmektedir. Nitekim, siyasal yapıdaki çatışmalar sosyal ve ekonomik nedenleri barındırarak Cumhuriyet Türkiye'sinin bir gerçekliği haline gelmiştir (Mardin, 2006: 117). 1945'lere gelindiğinde devletin ekonomik alandaki

müdahalelerine yönelik eleştiriler, devletin ekonomideki merkezi rolünün baskı unsuru haline geldiğini ve bu baskının da ekonomik gelişmeleri etkilediği yönündeydi. 1948 yılında düzenlenen İktisat Kongresi'nde bu eleştiriler ağır bir şekilde dile getirilmiştir:

“Yirmi beş senelik iktisadi baskının bundan başka bir netice vereceği de umulamazdı. Devletçiliği domates suyu ile kolonya imal edecek kadar ferdi teşebbüsler aleyhine inkişaf ettirmiş olanlar, şimdi devletin bütün iktisadi sahalardan çekilmesini teklif edenler karşısında hayrete düşmemelidirler.” Devletçilik uygulamalarının yaygın olduğu dönemde siyasi iktidarı destekleyen gruplara iktisadi ayrıcalıklar tanınması ve kaynakların kamu yoluyla bu gruplara aktarılması Lale Devri'nin tekrarlanmasından başka bir sonuç vermediği şeklinde eleştirilere kapı aralamıştı (Buluş, 2009: 71-74).

İktidarın değişmesiyle birlikte Demokrat Parti, sosyal açıdan güçlü grupların desteklerini alarak iktisadi alanda devletçiliğe karşı tarım, sanayi ve madencilik alanlarında özel girişimleri destekleyen politikaları benimsemiştir. 1950'li yılların yarısında en fazla tarım alanına yönelik yatırımlar yapılmıştır. Tarım faaliyetleri için alınan önlemlerin temel amacı çiftçilerin üretim gücünü arttırarak hayat standartlarının yükseltilmesiydi. Tarımsal nüfus, ülke nüfusunun %80'ini oluşturmasına rağmen GSMH'deki payının sadece %48 olmasından dolayı yaşanan yoksulluk bu alana yapılan yatırım ve desteklerin arttırılmasını zorunlu kılmaktaydı (Şener, 2005: 141-145). Marshall Planı ile Amerikan yardımlarının artmaya başlaması tarım alanlarını genişletip tarımsal üretimi de arttırmıştır. Fakat traktörün ve diğer makinelerin artmasıyla ticari amaçlı tarımın büyümesi büyük çiftçileri olumlu yönde etkilerken tarım işçileri ve geçimlik olarak tarım faaliyetiyle uğraşan ortakçılar ve yarıcılar için aynı şekilde sonuçlanmamıştır. Makineleşme süreci ile birlikte tarım faaliyetlerinde emek gücüne duyulan ihtiyacın görece azalması, işsizliği arttırmış ve bunun sonucunda da köylülerin kentlere göçünü tetikleyen bir unsur olmuştu (Özer, 2014: 61). 1954 yılında dış yatırımların azalması ve hava koşullarının kötüye gitmesi nedeniyle tarımsal üretimin %10 oranında düşmesi, 1950 yılında 62 milyon lira olan dış ticaret açığının 1954'te 401 milyon liraya çıkması iktidarın odak noktasını sanayi alanına kaydırmasına yol açmıştır. Bu yönelimin

sonucu olarak ekonomik alanda devletin konumu yine başat unsur haline gelmiştir. 1950 yılında 261 milyon lirayı bulan devlet yatırımları 1960'ta yaklaşık olarak 9 kat artış göstererek 2.262 milyon liraya ulaşmıştı. Dönemin başında yeni devlet işletmeleri kurulmayacağı ve mevcut işletmelerin de özel sektöre aktarılacağı ifade edilmesine rağmen bu aktarma işlemi gerçekleşmemiş ve devlet tarafından yeni işletmeler kurulmuştur.

Devletin ekonomik faaliyetlere eskiye nazaran daha fazla müdahale etmesiyle ithalata sınırlayıcı önlemler alması iç pazara yönelik üretim yapan sanayi üreticilerinin güçlenmesini sağlamıştı. Kurulan işletmeler aracılığıyla dış rekabet baskısı olmaksızın ürettikleri ürünleri iç piyasada yüksek fiyatlarla satıp gelişme olanağı bulmuşlardır (Şener, 2005: 145-147). Demokrat Parti iktidarı döneminde ekip biçilen işletmelerin sayısı 1950 yılında 2,3 milyon iken, 1952 yılında bu rakam 2,5 milyona, 1960 yılında ise 3,1 milyona ulaşmıştı. Görüldüğü üzere 1950-1960 yılları arası dönemde küçük üretim birimleri yaklaşık %30 oranında artış göstermiştir. Ekonomik alanda yaşanan gelişmelere rağmen küçük üreticilerden oluşan pazar toplumundan kapitalist topluma geçilemediğinden kapitalist toplumsal örgütlenmenin gerektirdiği önemli bir sınıf farklılaşması da henüz oluşmamıştı. 1960'a gelindiğinde kapitalizmin gerekli unsurlarından olan sınıf çatışmaları, toplumsal dinamiği oluşturma konusunda ikincil önemdeydi (Keyder, 2008: 164-176). Fakat bu dönemin ilk yıllarında görülen ekonomik büyüme ve sonrasında gelişen yüksek enflasyon oranıyla birlikte daha fazla kâr elde edebilme olanağı bulan toplumun alt tabakalarına mensup küçük esnaf ve sanatkârların bir kısmı orta sınıfa yükselebilmek imkânı bulmuştu (Kurtkan, 1960: 70). Devletin orta sınıfa yükselme arzusundaki kesimleri desteklemesinin amacı Atatürk'ün ülkeyi yeniden inşa sürecinde “*milyoner yetiştireceğiz*” politikasıyla uyumlu görünmektedir. Demokrat Parti'nin önde gelenleri iktisadi kalkınmaya yönelik vizyonlarını “her mahallede bir milyoner yaratmak” üzerine kurmuşlardı (Pamuk, 2014: 226). Dolayısıyla Türkiye’de bürokrasi egemenliğinden sınıf egemenliğine doğru bir geçiş yaşandığını iddia etmek güç olacaktır.

Genelde Demokrat Parti iktidarıyla özdeşleşen ekonomik liberalleşme süreci savaşın hemen ardından başlamıştı. Bu gelişme Demokrat Parti iktidarına ilk yıllarda güç kazandırmış olsa da daha önce ifade ettiğimiz gibi dönemin ortasına gelindiğinde devletin ekonomik faaliyetler üzerindeki egemen duruşu devletçilik uygulamalarının hüküm sürdüğü dönemi hatırlatacak biçimde yeniden devreye sokulmuştur (Gülalp, 1993: 33). Her ne kadar toplumsal sınıflar literatüründe Demokrat Parti dönemi görmezden gelinse ve işçi sınıfının ancak 1960'larda değerlendirilmesi gerektiğine dair kanaatler yaygın olsa da aslında bu dönemde işçilik yapmak için büyük şehirlere göç edenlerin hem konut sorunu hem de çalışma şartlarının elverişsizliği kamuoyunun gündemini önemli derecede meşgul etmiştir. Zira, 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinin ardından hem kentsel hem de kırsal alanlarda meydana gelen sosyal ve siyasal dönüşüm, ülkenin geleneksel sınıf yapısında uzun yıllar yankıları devam edecek olan kırılmalara neden olmuştur. Bu büyük sosyoekonomik dönüşüm, yalnızca Demokrat Parti'nin liberal eğilimli politikaları benimsemesi ve tarım alanındaki sanayileşme faaliyetleri ile ilgili değil aynı zamanda büyük bir nüfus hareketi aracılığıyla toplumsal sınıfların köklü değişimine zemin hazırlayan kentleşme süreciyle yakından ilişkilidir (Özcan, 2018: 227-228). 1952 yılında Türkiye İşçi Konfederasyonu köyden kente yaşanan göç hareketinin işçiler için olumsuzluklarını dile getirmişti (Şişmanov, 1978: 168).

Yine 1958 yılında gazeteler İstanbul'a olan işçi göçünün durdurulması gereken önemli bir sorun olduğundan bahsetmekteydi. İşçilik yapabilmek için İstanbul'a akın eden vasıfsız yığınlar, kendilerinden önce İstanbul'a gelen aynı memleketten insanların desteklerini alarak sağlıksız koşullarda güvencesiz bir şekilde çalışmaktaydılar (Cemal, 1958: 1). Bu dönemde ücretli işçilikte artış yaşandığından işçi sınıfı oluşumu güç kazanmış olsa da Türkiye'deki işçiler toprak ve kırla olan bağlantılarını korumaktaydılar. Mülksüzleşmeyen ve toprakla bağlantısını koparmayan çalışanlar tam anlamıyla işçileşmemiş bir "köylü-işçi" profilinin ortaya çıkmasına neden olmuşlardı. Sanayi işçiliği sadece aile bütçesine ek gelir temin edebilmek için yapılan bir faaliyetten öte bir nitelik kazanamamıştır. İşçilere çalışma koşullarındaki sıkıntılarla mücadele etmede işten çıkmaktan başka çare bırakılmamıştı. 1940'lı yıllarda madenlerdeki sürekli işçi oranının %5-%8 gibi

düşük oranlarda seyretmesi (Mahiroğulları, 2005: 35-36), Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'deki yıllık işçi devri oranının %300, Ergani Bakır Madenlerinde ise bu oranın %250 olması işçilerin sanayi alanındaki işlerle ve ücretli işçilikle bağlarının oldukça zayıf olduğunu göstermektedir (Makal, 2007: 124-125).

Mülksüzleşme ve işçileşme süreçlerinin tamamlanmamış olmasından dolayı yükselen emek maliyetlerine karşı işverenler düşük ücretler ödeyerek maliyeti azaltma yoluna gitmişlerdir. Düşük ücretler, şehirde işçilik yapan köylü-işçi kesimlerinin ailelerini şehre getirebilecekleri gelirden yoksun kalmalarına neden olmuştur. Bu iki gelişme, köyünden kopmayan geçici sanayi işçiliği olgusunun kalıcılığı sonucunu doğurmuştur. Köyüyle olan bağlantısını koparmayan işçiler güvenliklerini ve geleceklerini sendika gibi çıkar birliklerinde değil tekrar kendi köylerinde ve toprak mülkiyetinde oluşturmaya çalışmışlardır (Kurtkan, 1960: 73-74). Sanayileşme hamleleri ile kamu ve özel girişime ait üretim birimlerinin artması, kentleşme ile iç göçün hız kazanması bu dönemde ücretli işçi sayısında da artış yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Artan sanayi üretimi ile birlikte iş gücü büyük kent merkezlerinde konuşlanmaya başlanmıştır (Akın, 2012: 179). Tek parti döneminin ideolojik ve siyasi yönlendirmesi ile sendika kurma, toplu sözleşme gibi haklar sınıfsız, imtiyazsız toplum inşa etme hedefi bağlamında göz ardı edilmiştir. Çok partili sisteme geçiş sürecinde işçiler, CHP'ye karşı grev ve toplu sözleşme sözü veren Demokrat Parti'yi desteklemişlerdi. Ancak bu dönemde işçiler arasında sınıfa dayalı örgütlenme biçimi yaygınlaşmaya başlamış olsa da 1955 yılında çalışanlar arasında ücretli çalışanların oranının sadece %14 olduğu göz önüne alındığında (Demir, 1995: 74-82) işçi sınıfına bilinç ve kimlik kazandıracağı düşünülen zeminin oluşmadığı görülmektedir. 1950'de 375 bin civarındaki sanayi işçisinin yaklaşık 78 bini bir sendikaya üyeydi. Bu üyeliklerin çoğunun gerçekçi olmadığını ifade edebiliriz. Zira, 1947 yılında yürürlüğe giren sendikalar Kanunu ile birçok sendika CHP'nin İşçi Bürosu aracılığıyla partiyle ilişki içindeydi. Dolayısıyla bu sendikaların çoğu işçilere parti tarafından kabul ettirilmişlerdi (Zürcher, 2012: 331).

Dönemin mevcut sendikalarının ve örgütlü işçilerinin siyasal ve ekonomik bağlamda sınıf bilinciyle hareket etmediklerini belirtelim. Kanuna göre işçi

sendikaları milliyetçiliğe ve milli çıkarlara muhalefet edemezlerdi. Dolayısıyla yeni çıkarılan Sendikalar Kanunu ile işçi örgütleri için tasarlanan milliyetçilik ve milli çıkarlara karşı davranışlarda bulunmama durumu yasa metnine girmişti (Tokol, 2015: 59-62). 1950 yılından sonra da yürürlükte kalmaya devam eden 1947 Sendikalar Kanunu'nda örgütlenme hakkının tanınmasına rağmen toplu pazarlık ve grev hakkının olmaması sendikaları temel işlevleri olan çalışma koşullarının belirlenmesi ve işçilerin sosyoekonomik haklarının korunmasında söz sahibi olma imkanından yoksun bırakmıştır. Ayrıca işçiler için hayati önem taşıyan bu kanunun çıkarılma sürecinde işçilerin hiçbir etkisi veya katkısı olmamıştır. Türkiye'deki endüstri ilişkilerinin bu durumu otoriter sistemlerin niteliklerini taşımaktaydı. Temel işlevlerini yerine getirme hakkından mahrum bırakılan sendikalar da sermaye sahiplerinin yolundan giderek siyasal süreci etkileme yoluyla çalışanların lehine yasal düzenlemeler yapılmasına ortam hazırlayarak çıkar elde etmeye çalışmışlardır. Sendikalar ile siyasal partilerin ilişki geliştirmeleri yasa ile yasaklanmasına karşın sendikalarla siyasal partiler arasındaki ilişkiler devam etmiştir. 1952 yılında Türkiye İçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ) kurulduğunda milli düzeyde temsil etme yetkisi kazanan sendikalar siyasal süreç üzerinde baskı kurma gücüne kavuşmuştur. TÜRK-İŞ genel olarak kamuda teşkilatlanarak ideolojik sendikacılığın yerine ekonomik sendikacılığı benimsemişti. Dolayısıyla devlet ve işçiler arasında uyumlu bir ilişki yaşanmış, pazarlıklar ücret odaklı yürütülmüş, çalışanlara siyasal amaç taşımayan haklar sağlanmıştır (Delican, 2006: 14-19). Bu döneme özgü bir başka özellik de sendikalara siyaset yasağı koyan siyasi partilerin iktidar veya muhalefet konumunda olmalarına göre işçilere ve sendikalara karşı olan tutumların değişkenlik göstermesidir.

Sendikalar Kanunu görüşülürken iktidarda olan CHP, işçilerin grev haklarına karşı çıkarken muhalefette konumlanan Demokrat Parti 1949 yılındaki programında sendika ve grev hakkına yer vermiştir. Demokrat Parti iktidarı ele geçince sendikalara grev hakkı tanımaktan vazgeçerken CHP, grev hakkını savunma girişiminde bulunmuştur (Tokol, 2015: 71). Demokrat Parti iktidarı, toplu iş ilişkileri konusunda devraldığı otoriter sistemi devam ettirmiş ve bireysel iş ilişkileri alanında da ücretli çalışanları korumaya yönelik birçok yasal düzenlemeyi hayata geçirmiş,

işçilerin yaşam ve çalışma standartlarının iyileşmesi için teşvikler verilmiştir. Ancak bu teşvikler sendikalar aracılığıyla değil işçilerin sistemle bütünleşmesini ve siyasal sistemle içselleştirilecek biçimde doğrudan devletin yasal düzenlemeleri kanalıyla intikal ettirilmiştir. Demokratların bu uygulaması işçi sınıfı ile devlet arasındaki ilişkiler bağlamında değerlendirildiğinde CHP'nin örgütler üzerinden işçileri kontrol etmeye yönelik korporatist stratejisinin Demokrat Parti iktidarında kitlelerin özlemlerini gidermeye yönelik popülist stratejiye dönüştüğü görülecektir. 1950-1960 yılları arasında devam eden Demokrat Parti iktidarına 27 Mayıs 1960 darbesiyle son verilmesiyle birlikte ekonomik alanda yeni bir döneme geçilmiştir. Kamu sektörüne yönelik emredici, özel sektör için de tavsiye niteliği taşıyan yatırım kararlarını merkezi bir biçimde yönetmeyi olanaklı kılacak planlı kalkınma dönemi başlamıştı. Kırdan kente göç hareketlerinin arttığı bu yeni dönemde modern sanayi aracılığıyla işçi sınıfının güçlenmesine yol açacak zemin hazırlanmaktaydı. “Planlı karma ekonomi” şeklinde ifade edilen bu dönemde anayasaya “sosyal devlet” anlayışı girmiş, kalkınma planlarını hazırlamak amacıyla Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur. 1962 yılında hazırlanan bir yıllık plandan sonra 1963 yılından itibaren beşer yıllık dönemler için hazırlanan planlarla ekonomik yapının ağırlıklı olarak tarımdan sanayi faaliyetlerine doğru yönelmesini sağlayacak bir iktisadi kalkınma süreci başlatılmıştı (Gökçen, 2012: 265-266).

1950’li yıllarda gelişmeye başlayan Türkiye burjuvazisi, karşılaştığı krizlere rağmen 1980’lere kadar sanayi sermayesi, taşımacılık, inşaat, turizm ve hizmet sektörü gibi geniş bir yelpazede faaliyet göstermeye devam etmiştir. Dış ticaret aracılığıyla geliştirilen ilişkilerin yanı sıra devlet, sanayi sermayesini elinde bulunduranlara ucuz kredi ve yedek parçalar sağlayarak teşvikler vermektedir ve böylece sanayi yatırımlarına ortak olmaktadır. 1980’li yıllara doğru faaliyette bulunan büyük sanayi grupları, sanayi faaliyetlerine 1950’li ve 1960’lı yıllarda başlamışlardı. Ancak ticari sermayenin güçlenmeye başlaması ancak 1980’li yıllar sonrasında devletin ihracat faaliyetlerine teşvikler temin edip özendirilmesiyle mümkün olacaktır. 1970’li yıllara gelindiğinde sanayi burjuvazisinde tekelleşme eğilimi görülmesinden dolayı burjuvazi dar bir çevrede varlık gösterebilmiştir. 1974 yılında üretilen 251 temel sanayi ürününün %93’ünün en fazla 3 firma tarafından

üretilmesi bu sınırlılığı destekleyen bir durumdu. Kâr ve gelişme açısından yüksek potansiyele sahip olan, devlet tarafından teşvik edilen yeni ekonomik faaliyetler büyük sermaye sahiplerinin ilgisini çekmekteydi. Birçok sektöre teşvikler sağlaması ve sermaye lehine geliştirdiği ekonomi politikaları sayesinde devletin ekonomi alanında sahip olduğu konum büyük burjuvazi için hayati bir önem arz etmekteydi. Devletle yapılan ortak yatırımlar ve KİT'lerin ürettiği ucuz ürünlerden yarar sağlamak bu gruplara sunulan en önemli teşvikler arasındaydı. İhracata yönelik teşviklerle ve devletin verdiği bu destek, sermaye gruplarının sanayiye yönelik kararlarını etkilemiştir. Fakat devletin sağlamış olduğu destek altında gelişmek, devletin karşısında konumlanan sermaye grupları için yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Türkiye ekonomi tarihinde Osmanlı'dan bu yana bu durumun pek çok örneği söz konusudur. Devletin sağladığı destek ve teşvikler sonucunda güçlenen bazı sermaye grupları 1980'li yıllar sonrasında iktidara gelen yönetimler tarafından vergi ve maliyet politikaları aracılığıyla cezalandırılıp güç kaybına uğratılmışlardır. Bu durum, devletin burjuvazi üzerinde sağladığı kontrol ve denetimin bir boyutuydu (Şen, 1995: 52-54).

1980'li yıllara doğru Türkiye burjuvazisinin önemli bir kısmı sınıfsal konumunu askeri bir darbe sonucu elde etmiş, sınıf olma statüsünü pre-kapitalist güçlerle mücadele etmelerine gerek kalmadan devlet vesayeti altında elde etmişti. Bazı istisnai durumlarla birlikte burjuvazi, devletçi ekonomi politikaları ve sınırlayıcı siyasi sistemi benimseyerek ekonomik faaliyetlerini bu koşullar altında gerçekleştirmekteydi (Keyder, 2008: 242). 1960'lı yıllardan sonra uygulanan içe kapalılık ve ithalatın sınırlandırılması yabancı şirketler ile Türk ortakları arasında rekabeti engellemekteydi. Bunun yanı sıra yerli girişimcilerin kendi arasında da daha önce belirttiğimiz üzere pazar paylaşımından ve monopol-oligopollerin yaygınlaşmasından dolayı çok az rekabet vardı. Rahatlığa ve güvene dayanan, rekabetten uzak bu düzende doğal olarak açık bir dünya pazarında rekabet edemeyecek hale gelen sanayiciler ülke içinde çok fazla kâr sağlayabilmekteydiler (Zürcher, 2012: 383-384). Faiz, rant ve kâr elde eden gruplar 1963 yılında milli gelirden %37,3 oranında kâr elde ederken 1980 yılında bu oran %49,4'e yükselmişti. Bu değişim, dönemin ekonomik kazanımlarından en fazla payı alanın bu sınıf

olduğunu göstermektedir. Ayrıca maaş ve ücretlerin toplam gelirden aldığı payın %26,5 olduğunu belirtelim (Tokol, 2015: 152). İktisadi planlarla belli bir gelişme sağlamaya çalışma girişimi farklı iktidarlar tarafından içeriği değiştirilerek devam ettirilmiştir. Zira, muhalefet konumundayken “plan değil pilav istiyoruz.” ifadesiyle mevcut iktisadi planlamaları eleştiren Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi, 1965 yılında tek başına iktidara geldiğinde planlama temelli iktisadi planları işletmeye devam etmiştir. Fakat bu kez, planlamaya dair politikalar özel sektöre yön verme amacıyla değil onları desteklemeye yönelik planlamacılığa doğru değişim geçirmiştir. Bu durum, planlama ve ithal ikame sürecinin yönünü Ankara yerine İstanbul’daki özel sektör temsilcilerinin belirledikleri anlamına gelmektedir. Büyük yatırımların ve sermayelerin gerekli olduğu petro-kimya, demir-çelik gibi faaliyetler kamu tarafından üstlenilmeye devam ederken tekstil ve gıda sektörü, radyo, beyaz eşya ve otomotiv gibi ürünlerin üretimi İstanbul’daki özel sektörün faaliyet alanına girmiştir. Koç, Sabancı gibi büyük işletmelere bağlı sanayi kuruluşlarının 1960’lı yıllarda öne çıkmaya başlamaları bu yeni ekonomi politikasının sonucuydu (Pamuk, 2014: 236-237). Devlet de kamu teşebbüsleri sayesinde geniş ölçüde görevler üstlenmişti. 1970’li yılların sonlarında 300 civarında kuruluş ve bunlara bağlı yaklaşık 10.000 kadar işletme, fabrika, şube, depo ve mağazayla devlet toplam yatırımların yarısından fazlasını gerçekleştirmişti (Kuruç, 1981: 62-63).

1970’li yıllarda siyasal açıdan istikrarsızlıkların artmasıyla kurulan kısa süreli darbe ve koalisyon hükümetleri ile birlikte iktisat politikaları daha kısa vadeli amaçlara odaklanmıştı. Ekonomide başarı sağlamak için daha yüksek teknoloji ile daha rekabetçi düzeyde çalışan yapılar yerine devlete yakın durarak devletten destek almak daha önemli hale gelmişti. Daha önce devletçilik döneminde görüldüğü gibi özel sektör liderliğinde ithal ikame aracılığıyla izlenen sanayileşme stratejisiyle devletin yaptığı alımlar, yaptırdığı inşaatlar, bu amaçlarla açılan ihaleler kamu ve özel sektöre ait bankaların kullandıkları krediler ve uygulanan diğer yöntemler özel sektörün güçlenmesi, özellikle hükümete yakın kesimlerden bir burjuvazi yaratmanın araçları olarak değerlendirilmekteydi. İttihat Terakki döneminde başlayan, CHP’nin tek parti döneminde devam eden siyasi patronaj ilişkileriyle iktidara yakın kesimlerin desteklenmesi bu dönemde de gelişerek devam etmişti.

Başka bir ifadeyle, 1950’li yıllardan itibaren devam etmekte olan kentleşme ve sanayileşme süreci mülksüzleşmeyi arttırmanın tersine Osmanlı dönemindeki ekonomik ve toplumsal yapıların en önemli unsurlarından biri olan, küçük mülkiyet ve küçük üreticiliği kırdan kente taşımak bu dönemde de devam etmiştir (Pamuk, 2014: 252-253). Bu durum, Osmanlı için olduğu gibi Cumhuriyet dönemi Türkiye’si için de geçerli olan bir olguyu göstermektedir. Osmanlı döneminde krize benzer şekilde Türkiye’de de merkezi yapılanma daima siyasal bir yapılanma olmuştur.

Tek parti döneminde özel sektörün siyasal kararlar konusunda etkili bir konuma gelmelerine bilinçli bir biçimde izin verilmemiştir. İş ve ticaret çevrelerinin ithalat kotası, kredi, yatırım ve altyapı gibi alanlarda devlet politikaları ve kaynaklarına olan bağımlılıkları çok partili sisteme geçtikten sonra da devam etmişti. Bu gruplar tarafından kurulan çeşitli örgütlerin hükümet tarafından yakından takibi sağlanmıştır. Yine Osmanlı’ya benzer şekilde Cumhuriyet döneminde de güçlü bir devlet karşısında iyi örgütlenemeyen bir çevre olgusu devam etmekteydi. Türkiye’nin en güçlü iş adamları grubunun oluşturduğu TUSİAD’ın başkanının 1981 yılındaki ifadeleri devlet ve burjuvazi arasındaki ilişkinin yalnızca 1980’li dönemlere yönelik değil 19. yüzyıldan o döneme dek geçen süreci betimlemektedir:

“Bu ülkede bizim felsefemiz her zaman Devlet Baba’nın çok güçlü olduğunu hesaba katmaktır. Bu felsefeye uygun olarak devlete meydan okumaktan kaçınılır ve Devlet Baba’ya rağmen değil onunla uyumlu bir iktisadi politika yürütülür... Özel sektör üyelerinin siyasal ve kamusal alanda boy gösterme tereddütleri, Devlet Baba’ya meydan okumama anlayışından ve devletin hala etkili olduğu ve devleti karşılıklarına almanın isabetli olmayacağı düşüncesinden kaynaklanır. Size bir örnek vereyim. Bugün Türkiye’deki bütün iş adamları, yasadışı hiçbir şey yapmadıkları halde devletin, eğer isterse, bir bahane bulup kendilerini ezebileceğini düşünür.” (Heper, 2006: 180-182).

Bu ifadeler, Türkiye’de toplumsal sınıfların gelişim ve oluşum süreci ile birlikte etkilediği alanları ve 19. yüzyıldan günümüze kadar olan süreçte Türkiye ekonomisinin istikrarlı bir şekilde büyüyememesinin nedenlerini yansıtmaktadır. Devlet koruması, kısa vadede Türkiye burjuvazisi için olumlu bir ortam yaratmış

olsa da uzun vadede bağımsız bir sanayi yapısı kurulması engellendiğinden dolayı olumsuz sonuçları da beraberinde getirmiştir. Nitekim kolay elde edilen başarılar, 1980’li yıllara doğru giderken yaşananlara benzer şekilde ekonomik krizlere karşı ayakta kalabilecek güçlü bir yapının oluşturulmasını ve özel girişimcilerin kendi ayakları üzerinde durabilmelerini engellemiştir. 1960’larda başlayan 1970’lerin sonuna kadar devam eden ve daha sonrasında büyük bir krizle sonuçlanacak olan ekonomik gelişmeler, istikrarlı ve daha güçlü bir yapı için öncelikli olarak Türkiye’de sanayi kesimi ve burjuvazinin kendi ayakları üzerinde durmasının gerektiğini de göstermiştir (Pamuk, 1987: 65-67). Türkiye’de 1980 sonrasında ne kadar liberal veya neoliberal anlayışta inşa edildiği tartışmalı bir konudur. Zira, Özal’ın başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı dönemlerinden sonra, 1970’li yılların sonunda olduğu gibi tıkanmalar yaşanmış ve neoliberal politikalardan uzaklaşmıştır. 2002 yılından sonra AK Parti döneminde tekrar neoliberal politikaların uygulanmaya başlandığı söylenebilir. Fakat neoliberal politikaların uygulanmaya konulmasından günümüze kadar geçen sürede neoliberal politikaların temelini oluşturan serbest piyasaya dayalı toplumun Türkiye’de oluştuğunu söylemek güçtür. Çünkü 1980’li yılların başında Türkiye, nüfusun yarısının köylerde yaşadığı ve tarım sektöründe istihdam edildiği bir ülkeydi.

Gelir dağılımındaki eşitsizlik, kişi başına düşen gelirin düşüklüğü, düşük ihracat, yüksek orandaki enflasyon, okullaşma oranının yetersizliği, büyük ve verimsiz kamu yönetimi, altyapı yatırımlarındaki yetersizlik bu dönemdeki temel sorunlardandır. Bunların yanı sıra baskıcı yönetim, şeffaflık ve yolsuzluk gibi yönetsel düzeyde sorunlar da baş göstermekteydi. Tüm bu sorunlara çözüm, “devlet baba”dan beklenmekteydi. Türkiye’de “kutsal devlet” anlayışından temellenen, rekabetçilikten uzak devletçilik politikaları hakimdir. Bu anlayış doğrultusunda devlet, bireylerin bir araya gelmek suretiyle kurdukları bir kurumdan ziyade kendi tepkileri ve anlayışlarına sahip bir kurumdur (Yıldırım, 2015: 3). Neoliberal politikalar ise adından da anlaşılacağı üzere liberal bir felsefeden köklenmektedir. Bu anlayışa göre devletin etkinliği asgari seviyede olmalı, özelleştirme ve deregülasyon politikaları uygulanmalıdır. Bu açıdan neoliberal ekonomi politikaları Türkiye için yeni politikalar. Özal, hem 24 Ocak kararlarının mimarı olarak hem de 1980 İhtilali’nden sonraki dönemin başbakanı olarak

Türkiye’yi neoliberal politikalarla tanıştıran kişi olmuştur. Bu süreç 1980’li yıllar boyunca devam etmiştir. Özal, kurduğu hükümeti, 45. Hükümet Programı’nda “milliyetçi ve muhafazakar, sosyal adaletçi, rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisini esas alan bir hükümet” olarak tanımlayarak “ekonominin doğal kanunları içinde gelişmesini sağlamak üzere ülke menfaatleri doğrultusunda müdahale ve tehditlerin asgariye indirilerek, rekabet şartlarının hakim kılındığı serbest pazar ekonomisinin uygulanması ekonomik sistem tercihimizdir” şeklinde tanımlamıştır. Bu ifadenin yanı sıra aynı hükümet programında serbest pazar ekonomisi ilkelerine uyulacağı, mal, para ve döviz değerinin serbest şekilde oluşacağı ihracat ve ithalatın bir biçime getirileceği de vurgulanmıştır (1. Özal Hükümeti Programı). Özal’ın 1987 yılında kurmuş olduğu 2. Hükümet Programı’nda “rekabete dayalı serbest pazar ekonomisi” vurgusunun daha güçlü olduğu görülmektedir. Bu dönemde Özal’ın ifadeleriyle:

“Kambiyo rejimi kökünden değiştirilmiş, döviz suç aleti olmaktan çıkarılmıştır (...) Vergi sistemi modernleştirilmiştir. Gümrükler bütünüyle gözden geçirilmiş, koruma makul nispetlere indirilmiştir. (...) Faizler büyük ölçüde serbest bırakılmıştır. (...) Tekeller kaldırılmıştır. (...) Sermaye piyasası kurulmuştur.”

Ayrıca Özal, 2. Hükümet Programı’nda 84-87 döneminde ülkenin rekabet gücünün hızlı bir şekilde arttığından da bahsetmektedir (2. Özal Hükümeti Programı). Bu dönemde ortalama büyüme oranı %6,5 civarında olmuş, başta barajlar ve köprüler olmak üzere önemli altyapı yatırımları gerçekleştirilmiş ve ihracat faaliyetleri artmıştır. 1984-1987 yılları arasında İMKB ve İnterbank kurularak Merkez Bankası açık piyasa işlemlerine başlamıştır. Özal, 2. Hükümet Programı’nda serbest piyasa politikalarının devam edeceğini, özelleştirmenin hızlanacağını, devletin sanayi ve ticaret alanlarındaki yatırımlara girmesinin sınırlandırılacağını, serbest faiz ve kur sisteminin benimseneceğinin, ekonomide tekelleşmenin önüne geçileceğinin altını çizmiştir. 2. Özal Hükümeti Programı’ndaki bir diğer önemli noktayı Özal şu şekilde ifade etmiştir:

“Vergiler adil, genellikle herkesin kolaylıkla verebileceği nispette ayarlanmıştır. Geçmişte vergi nispetlerinin yüksek tutulması, devletin daha fazla vergi geliri sağlaması sonucunu doğurmadığı gibi kaçağı zorlamış, iktisadi büyümeyi yavaşlatmıştır. Vergi nispetleri adil olduğu zaman vergi tahsilatı artmakta, vergi kaçakları azalmaktadır.” (1. Özal hükümeti programı).

Özal bu ifadeleriyle arz yanlısı iktisat politikalarını izlediğini göstermektedir. Fakat her ne kadar bu alanda reformlar yapılmaya ve vergi gelirleri arttırılmaya çalışılsa da bu politikalar 1990’lı yıllarda bütçenin açık vermesine ve ağır ekonomik krizlere yol açmıştır. 1984 yılında ithali serbest malların listesi kaldırılarak ithali yasaklanan mallar listesi, fon ödeme aracılığıyla ithal edilecek malların listesi ve ithali izne tabi olan malların listesinin yayınlanması dış ticaretin serbest hale gelmesine yönelik önemli bir girişimdir. 1950’li yıllarda ekonominin liberal bir anlayışa doğru değişim geçirmesindeki bir diğer önemli nokta, “Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar”ın yürürlüğe girmesidir. Bu karar doğrultusunda kambiyo rejimi serbestleştirilmiş, sermaye hareketleri serbest bırakılmış ve Türk lirası serbest bir şekilde dövizle çevrilebilir duruma getirilmiştir. Bu ekonomik gelişmelerin sosyal alandaki karşılığı olarak Türkiye, 1980’li yıllarla birlikte tüketim toplumu olma yolunda önemli aşamalar kaydetmiştir. Türkiye’nin tüketim toplumu olma noktasında 1980, 1990 ve 2002 yılları önemli kırılma anlarını oluşturmaktadır. 1980 yılında hem ekonomik hem de kültürel alanlarda gerçekleşen liberalleşme süreci, Türkiye ekonomisine liberal bir kimlik kazandırarak kapitalist dünya sistemiyle bütünleşmesine yol açmıştır. 1990’lı yıllarda özel televizyon ve radyolara izin verilerek tüketim toplumunun vazgeçilmez unsuru olan kültür endüstrisinin gelişmesine de izin verilmişti. 2002 yılından itibaren de AK Parti hükümetiyle hem ekonomik büyüme hem kapitalist toplum biçiminin gerektirdikleri sağlanmış hem de muhafazakâr kesim tüketim toplumuyla entegre olmuştur. 1980’li yıllarda görülen ekonomik liberalleşme süreci ile tüketim toplumuna yönelik ilk göstergelerin belirmesi, kapitalist toplum sisteminin Türkiye’de hayat bulmasıyla sonuçlanmıştır. Böylece Türkiye’nin kapitalist sistemin bir parçası haline gelmesi sağlanmıştır. Başka bir ifadeyle, tüketimin toplumsallaşmasını sağlayan ekonomik ve toplumsal altyapının taşları döşenmiştir.

Tüketim toplumunun kültürel yapısını oluşturan ve tüketim öznelерinin yeniden üretimini üstlenen kültür endüstrisi 1990'lı yıllarda özel radyo ve televizyonlara izin verilmesiyle gelişmiş ve güçlenmiştir. Tüketim kültürünün toplumsal olarak yaygınlaşması esas olarak muhafazakâr eğilimli kesimlerin de tüketim toplumuyla bütünleşmeye başlamasıyla sağlanmıştır. AK Parti hükümeti döneminde muhafazakâr grupların alım gücünün artmasıyla tüketim kodları ve tüketim kültürü benimsenmeye başlanmıştır. Bu gelişme, tüketim kültürünün Türkiye toplumunda yaygınlık ve meşruluk kazanmasının önünü açmıştır. Türkiye'nin tüketim toplumuna dönüşme sürecini anlamak için bu üç tarihsel dönemden bahsetmek gerekmektedir. Türkiye'nin tüketim toplumu olma yolundaki ilk tarihsel durağı sayılabilecek 24 Ocak 1980 kararları Türkiye için ekonomik, siyasi ve toplumsal yapısını dönüştürmeye yönelik önemli etkilere sahiptir. Öz olarak, ekonomik temelli olan kararlar ithal ikameci ekonomi politikalar yerine liberal ekonomi politikalara geçişi mümkün kılarak Türkiye'nin liberalleşmesine yönelik önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Yerli sanayinin oluşturulmasıyla işsizliğin önlenmesini amaçlayan ithal ikameci anlayıştaki ekonomi politikaları, uluslararası rekabete kapalı olduğundan dolayı yerel üretimde kaliteyi sağlayamamış ve küresel kapitalist sisteme uyum gösteremediği için terk edilmiştir. Nas'ın da belirttiği üzere, ithal ikameci ekonomi politikaların sonucunda temel ihtiyaç ürünlerinde kıtlıklar yaşanmış, enflasyon ve işsizlik artmış, devlet nakit sıkıntısı yaşamıştır. Bu sıkıntılar yeni bir ekonomik sistemi zorunlu kılmıştır. 1980'de Özal tarafından alınan, ihracata yönelik ekonomik büyüme modeline geçiş aşamasında önemli bir durak olan 24 Ocak kararları, yeni ekonomik programın hedeflerini içermektedir:

- Piyasaya dayalı dışa dönük ekonominin ithal ikameci içe yönelik stratejinin yerini alması
- İmalat sektörüne devletin doğrudan müdahalesinin azaltılması
- Yabancı yatırımların önündeki engellerin azaltılması

- D v z kurlarının ve faiz oranlarının gerçekçi ve esnek olarak belirlenmesi dahil geniş çaplı fiyat serbestisi
- Aşamalı olarak ithalatın serbestleşmesi
- Enflasyonu kontrol için sıkı mali disiplin
- Finansal sektörde reform
- Kamu kuruluşlarının ekonomi üzerindeki ağır yükünü azaltmak ve verimliliklerini arttırmak için reform
- Özelleştirmelerin teşvik edilmesi ve kamu kuruluşlarının büyüklüklerinin sıralanması
- Kamu yatırımları programının rasyonelleşmesi ve devlet müdahalesinin kaldırılması
- İhracat yönelimli strateji
- Dış borç yönetiminin iyileştirilmesi ve kredi de erlili inin arttırılması.

1980 yılında alınan bu kararları daha önceki kararlardan farklı kılan, liberalleşme isteğinin geçici değil kalıcı olduğunun hükümet tarafından ortaya konulmasıdır. Bu kararlar, Türkiye ekonomisini liberal bir zemine çekerken aynı zamanda dünyaya açılan kapitalist dünya sistemine entegre olmasına yol açmıştır. İthalat ve yabancı yatırım konusundaki sınırlandırmaların azaltılması Türkiye ekonomisini kapitalist sisteme daha da entegre etmiştir. Değişen ekonomik sistem ithalat ve ihracatta artış yaşanmasına yol açmıştır. Ayrıca ihracat faaliyetlerindeki artış üretim sektöründe gelişme sağlayarak ekonomik büyümeye katkıda bulunmuştur.

2.4. 2000’li yıllar Türkiye’sinin Birleştirici Unsuru Olarak Tüketim Kültürü

Türkiye’nin 1980 yılında 3 milyon doları bulan yıllık ihracat hacmi, 1980 yılında 13 milyon dolara yaklaşarak büyük bir gelişme göstermiştir. Yine 1980 yılında 8 milyon dolar olan ithalat, 1990’da 22 milyon doları geçmiştir. Öte yandan ithalattaki vergilerin düşmesiyle ithal malların fiyatları düştüğünden orta sınıfın alım gücünde artış yaşanmıştır. Orta sınıfın alım gücünün artarak büyüme göstermesi tüketim toplumunun altyapısını oluşturmaktadır. İthalat ve ihracat faaliyetlerindeki sınırlandırmaların kalkmasıyla lüks mallar Türkiye piyasasına girmiş ve bol miktarda tüketiciye sunulmuştur. Malların bollaşması ve lüks tüketim ürünlerin piyasada sunulması, tüketimin toplumsal yapıda bir gösterge değerine dönüşmesine ve toplumsal anlamda yaygınlaşmasını sağladı. Dolayısıyla 1980’li yıllarda başlayan liberalleşme süreci hem orta sınıfın büyümesini sağlamış hem de alım güçlerini arttırarak tüketim toplumu için gerekli altyapıyı oluşturmuştur. Lüks tüketim mallarının ve diğer malların bollaşması tüketim toplumunun bir başka önemli unsuru olan malların gösterge değeri üzerinden satılmasına yönelik maddi altyapıyı oluşturmuştur. Daha önce belirttiğimiz üzere tüketim alışkanlıklarının gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlayan ve gösterge değerlerin yaygınlaşmasına olanak tanıyan kültür endüstrisinin oluşması için özel radyo ve televizyonların kurulmasına izin verilmesidir. Kültür endüstrisi ve reklamlar tüketim toplumunun başlıca unsurlarıdır. İlk kez Aydınlanmanın Diyalektiği adlı çalışmalarında Horkheimer ve

Adorno tarafından gündeme getirilen kültür endüstrisi, kitle kültürünün yerine kullanılmıştır (Adorno, 1991: 98). Adorno'nun ifade ettiği gibi, halk yığınları kültür endüstrisinin öznesi değil nesnesi konumundadır. Kültür endüstrisi daha fazla kâr odaklı bir motivasyona sahiptir. Daha önce kültürel ürünler dolaylı biçimde metalaştırılırken kültür endüstrisi ile birlikte kültürel ürünlerin üretilme amacı doğrudan kâr elde etmek ve metalaşmalarını sağlamaktır (Adorno, 1991: 99).

Endüstri kavramıyla şeylerin standartlaşması, üretim ve dağıtım faaliyetlerinin akılcılaştırılması kastedilmektedir. Tüketim alışkanlıkları, tüketimi özendirerek tüketim toplumu oluşmasına aracı olan bazı araçlar tarafından insanlara ulaştırılır ve bu döngünün yeniden üretimini sağlar. Ekonomik ve politik anlamdaki liberalleşme, kapitalist sistemle bütünleşme, kültür endüstrisinin oluşturulmasıyla perçinlenmektedir. Nitekim, 1980'lerin sonlarına doğru açılan özel televizyon ve radyoların 1990'lı yıllarda yasal kimlik kazanması Türkiye'de kültür endüstrisinin oluşumu için bir dönüm noktasıdır. 1 Mayıs 1964'te devlet adına radyo ve televizyon yayınları gerçekleştirmeye yönelik kurulan, özerk tüzel kişiliğe sahip Türkiye Radyo Televizyon Kurumu, 1972 yılında tarafsız kamu kuruluşu statüsü kazandı. TRT'nin televizyon ve radyo yayınları üzerindeki tekeli 1986 yılında özel televizyonların yayın hayatına başlamalarıyla sona ermişti. Resmi olarak da 1993 yılında Anayasa'nın 133. maddesinde değişiklik yapılmış ve özel radyo ve televizyonların açılması serbest bırakılmıştır (Türkiye Radyo Televizyon Kurumu, t.y). TRT'nin yayın tekeline sahip olduğu 1990'lı yıllara kadar radyo ve televizyon yayınları ticarileşmemiştir. Ancak özel radyo ve televizyonlar kâr elde etme saikiyle kurulduğundan bu yayınlar 1990'lı yıllardan sonra metalaşma sürecine girmiştir. 1993 yılından sonra açılan özel radyo ve televizyonların kazançları izlenme oranına bağlı olarak reklam gelirlerinden alınan paydan oluşmaktaydı. Dolayısıyla reklam gelirlerini arttırmak için özel televizyon ve radyolar programların öğreticiliğinden ziyade izlenebilir olmalarını öncelemişlerdir. Daha fazla izlenme ve reklam yayınlama tutkusu kültür endüstrisinin derinleşmesine olanak tanımıştır.

Özel radyo ve televizyonlar ilginç bir şekilde muhafazakâr kesim üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahip olmuştur. Zira, takip eden süreçte ekonomik sermayeye sahip muhafazakâr kesimlerin açmış olduğu İslami değerleri gözeterek yayın yapan radyo ve televizyonlar, insanların dini anlamda sosyalleşmelerine katkıda bulunmuşlardır. Öte yandan *araç mesajdır* hakikatinin yansıması olarak kaçınılmaz bir şekilde kültür endüstrisinin bir parçası haline gelmekteydiler. Başka bir ifadeyle muhafazakâr kesimin açmış olduğu İslami söylemlere dayanan radyo ve televizyonlar kültür endüstrisinin muhafazakâr kesim arasında meşruiyet kazanmasını sağlamıştır. 1990'lu yıllarda daha önceleri evlerine televizyonu bilinçli bir şekilde sokmayan birçok ailenin dini kanalları izleme amacıyla televizyonla barışmaları bu dönüşümün en çarpıcı göstergelerindendir. Söz konusu dini kanalların da devamlılıklarını korumak için girdikleri reklamlardan pay alma yarışı bu kanalları da tüketim kültürünün bir aracı haline getirmiştir. Kısacası, tüketim toplumu alışkanlıkları çocukluk dönemlerinden itibaren reklamlar aracılığıyla muhafazakâr insanlara da aşılandı ve bunun bir sonucu olarak 1990'lı yıllarda İslami kesim kendi kültür endüstrisini oluşturmaya başladı. 1992 yılında yayın hayatına başlayan Kent FM, Moral FM, Akra FM, Üsküdar FM, Burç FM, Marmara FM bahsi geçen İslami söyleme dayalı radyolardan bazılarıdır. Dini programların ağırlıkta olduğu bu radyo kanallarını ilk önce bir tebliğ aracı olarak gören muhafazakâr kesim daha sonra reklam gelirlerinin devreye girmesiyle birlikte ticarileşme eğilimi göstermeye başlayan dini radyolardaki akışa dahil olan eğlence programlarıyla ilgilenmeye başladı. 1990'lı yıllarda muhafazakâr kesimin dini inançları ve değerleri daha geniş bir kitleye ulaştırmak ve dini açıdan sosyalleşmenin sağlanması için televizyon kanalı açma girişiminde bulundu. Böylece İhlas Holding'e ait olan ilk İslami kesim temsilcisi sayılan TGRT, dini ağırlıklı yayınlar yaparak başladığı ilk dönemlerde İslami kesimden olumlu tepkiler almaya başladı. TGRT daha sonra ucuz ve kalitesiz yayınlar sunduğundan dolayı eleştirildi. TGRT'yi Zaman Gazetesi aracılığıyla açılan STV ve Refah Parti'sine yakın yayınlar yapan Kanal 7 takip etmiştir. Kısacası, İslami televizyon kanalları ilk önce dini değerleri ve inançları halka tebliğ etme amacıyla kurulsaydı da aracın kendisinin mesaj olma niteliğinden dolayı dindar kesimin hem tüketim alışkanlıklarında hem de yaşam düzenlerinde önemli değişikliklere yol açtı. Postman, bu değişiklikleri şu şekilde ifade etmektedir:

“Televizyon, eğlenceyi her türlü tecrübe temsilinin doğal biçimi olarak bize sunmaktadır. Sorun televizyonun eğlence programları sunması değil, her türlü konunun birer eğlence malzemesi haline getirilmesidir. Çünkü eğlence televizyondaki tüm söylemlerin meta ideolojisidir. Neyin sunulduğu veya hangi bakış açısının gösterildiğinin hiçbir önemi yoktur. Önemli olan televizyondaki her şeyin bizi eğlendirmek ve haz vermek için sunulduğudur. Bundan dolayı günlük trajedi ve dramların gösterildiği haberlerin sonunda spiker rahatlıkla yarın görüşmek üzere diyebilmektedir.” (Postman, 2005: 87).

Diğer eğlence programlarının arasında kendine yer bulan dini içerikli programlar giderek gösteri düzeyine inerek dini değerlerin içinin boşalmasına yol açmıştır. Televizyon bir eğlence aracı olmasının yanında aynı zamanda tüketim alışkanlıklarının da aktarıldığı bir aygıttır. Dolayısıyla dini içerikli kanallar da devamlılık gösterebilmek adına ihtiyaç duydukları reklamlar aracılığıyla tüketim alışkanlıklarını belirlemede önemli bir oynamaktadır. Türkiye’nin konjonktürel anlamda tüketime yönelmesi ve dindar kesimin zenginleşmesi, televizyonlar yoluyla aktarılan, fark edilmeden içselleştirilen alışkanlıkların hayat tarzlarını belirlemesine yol açmıştır. Muhafazakâr kesimin alım gücünün arttığı 2000’li yıllarda Türkiye, tüketim toplumu olma yolunda ciddi mesafe kat etmiştir. Başka bir ifadeyle, muhafazakâr kesimin tüketim toplumuyla bütünleştiği 2000’li yıllar aynı zamanda Türkiye’nin ekonomik açıdan gelişmesiyle paralellik arz etmektedir. 2000’li yılların popüler imgesi AK Parti, 28 Şubat sürecinde yaşananların aksine İslami kesimin ekonomik olarak gelişmesine engel olmamıştır. Devletle pek bağlantılı sayılmayan Anadolu Kaplanları’ndan oluşan MÜSİAD, AK Parti’nin devletin ekonomik alandaki rolünü azaltma girişimine yönelik liberal politikalarını desteklediğinden dolayı AK Parti’nin serbest piyasa ekonomisinin gelişmesine yol açan politikaları MÜSİAD’ın önünü açmıştır. Nitekim AK Parti’nin oluşum ve gelişim sürecine destek veren 10 MÜSİAD üyesi, AK Parti kurucuları arasında yer alırken 20 üye de 2002 yılında AK Parti’den milletvekili seçilmiştir. 28 Şubat döneminde gücü azalan MÜSİAD, AK Parti döneminde hem üye hem de ekonomik alanda gelişme kaydetmiştir. AK Parti’nin ekonomik ve politik anlamda toplumdaki yansıması onu marjinal bir İslamcı parti olma niteliğinden alıkoymaktadır. AK Parti’nin başarısı,

İslamcı miras üzerine inşa edilmesinden değil, merkez kesime hitap etmesi, ekonomiyi yönetme ve istikrar sağlamasından kaynaklanmaktadır.

AK Parti, temelde İslami kesimin sınıfsal dönüşümünün siyasi bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. 1980’li yıllarda modernite ve kapitalizme karşı bir duruşa sahip olan İslami kesim, 1990’lı yıllarda modern kurumların ve kapitalist sistemin İslamileşmesini gündeme getirmekteydiler. Adil düzen, devletin ve ekonomik sistemin İslamileştirilmesinde en önemli söylemdi. Ancak 28 Şubat sürecinin etkisiyle İslami kesimin kapitalist sistemi ve moderniteyi İslamileştirme çabalarından kısmen vazgeçildi. Modernitenin en önemli temsili olan ulus-devletin İslami form kazanmasını AK Parti temsil etmektedir. AK Parti yalnızca devletin İslamileştirilmesinden değil aynı zamanda ekonomik sistemin de İslami bir kimlik kazanmasından vazgeçerek kapitalist sistemin daha da yaygınlık kazanmasına ve Türkiye’nin kapitalist dünya sistemiyle bütünleşmesini sağladı. Çayır’ın da belirttiği üzere İslami kesimde ve AK Parti’de görülen bu değişim sadece 28 Şubat süreci ile açıklanamaz (Çayır, 2008: 75). 28 Şubat süreci hem İslami kesimde hem de AK Parti’nin kurumlarında kritik değişimlere yol açtı ama değişimin ana nedeni İslami kesimin 1990’lı yıllarda başlayan modern kurumlarla, kapitalist sistemle ve tüketim toplumuyla olan ilişkisidir. AK Parti’nin politikalarının ve hızla yükselmesinin sonucunda kapitalist sistem, İslami kesim nazarında meşru görülmeye başlandı ve ekonomik gücüyle kamusal alanda görünürlüğü artan İslami kesim tüketim toplumu alışkanlıkları aracılığıyla kendini ifade etmeye yöneldi.

2.5. Türkiye’nin Orta’sı Neresi?: Türkiye’de Orta Sınıf Tartışmaları

Türkiye’deki sınıf meselesine dair ilgisizlikten orta sınıflar da nasibini almıştır. Hem akademik düzlemde hem de gündelik hayatta farklı veçheleriyle orta sınıflar özellikle bölünmeler ve bu bölünmelerin yansımaları üzerinden tartışılmıştır. Türkiye’deki orta sınıflaşma hikayesini yapısal-siyasi konum, tüketim ve hareketlilik eksenlerinde ele almak mümkündür. Orta sınıfları, daha önce belirttiğimiz Türkiye’nin demografik, mesleki ve siyasal yapısındaki dönüşümleri arka planda

tutarak bu üç eksenle açıklamaya çalışacağız. Orta sınıfların bölünmüşlüğü Türkiye bağlamında ele alan ilk isim, 1973 yılında **“Middle Classes in Turkey” (Türkiye’deki Orta Sınıflar)** isimli makalesiyle Nezih Neyzi’dir. Neyzi, tartışmasında sınıf kavramını Batı Avrupa’daki anlamıyla iktisadi alandaki çatışmacı ilişkilerin yol açtığı perspektifle değil bir takım mesleği, eğilimleri ve çıkarları paylaşan gruplar olarak ele almıştır. Dolayısıyla Neyzi, tarihsel açıdan Türkiye’deki orta sınıfları devletin farklı seviyelerinde memurluk yapanlarla bürokratik elitin oluşturduğu eksenle incelemektedir. Fakat 1950’li yıllarda tarım faaliyetlerinin azalması, sanayi ve hizmet sektörünün genişlemesiyle iş gücüne katılan yeni girişimciler, yöneticiler, küçük üreticiler ve iş adamlarıyla orta sınıfların yapısında değişiklikler yaşanmıştır. Bu grubu yeni orta sınıf olarak tanımlayan Neyzi’ye göre bu sınıf, Türkiye’nin kaderini 1950’lere kadar belirleyen bürokrat, memur ve entelektüellerden farklı bir siyasi konuma sahiptir. Orta sınıfların bölünmüş yapısını, üretim ilişkileri ve kültürel karakteri üzerinden değil güç ilişkileri etrafında okuyan bu eğilimin temelinde Mardin’in merkez-çevre kavramsallaştırmasının bulunduğunu belirtmek gerekir (1990).

Neyzi’den farklı biçimde Boratav (2004, 2005), Marksist perspektifin araçlarını kullanarak konu hakkında ampirik verileri değerlendirmiştir. Çalışmasında İstanbul’un sınıfsal yapısının fotoğrafını çekerek 1980’li yıllardaki politik ve ekonomik dönüşümün orta sınıflara etkisini ele alan Boratav, 24 Ocak 1980 kararlarının devlet destekli kalkınma politikaları yerine özel sektörün ücretleri belirlediği, sosyal güvenlik ve sendikalaşmanın engellendiği, sermaye-emek arasındaki dengenin bozulduğu bir yapıyı ortaya çıkardığını ifade etmiştir. Sonraki yıllarda tarıma dayanan gelirlerin yaklaşık %80 oranında düşmesi, orta sınıfları oluşturan memur grubunun gelirlerinin de hemen hemen %50 oranında değer kaybetmesine neden olmuştur. 1985 yılının nüfus sayımını temel alan Boratav, İstanbul’un en geniş kesimini tarım dışı faaliyetlerin %36,5’iyle uğraşan beyaz yakalı orta sınıfların oluşturduğunu göstermiştir. Çalışma aynı zamanda o dönemdeki iş gücünün %27’sinin işçi sınıfını, %25,7’sinin ise ücretsiz olarak nitelediği kesimlerin oluşturduğunu ortaya koymuştur. Ücretsiz grubun çoğu küçük burjuva/geleneksel orta sınıflardan oluştuğu düşünüldüğünde Batı toplumlarında

marjinal nitelikte kalmış bu grubun 1980’li yıllarda Türkiye’de varlığını devam ettirdiğini düşünmek mümkündür.

Bahçe, Günaydın ve Köse’nin çalışmasında (2011), yapısal-siyasi ekseninde orta sınıfların günümüzde hangi düzlemde ayrıştığı sorusu geniş bir şekilde ele alınmıştır. Marksist perspektifin arka planı oluşturduğu bu çalışmada, orta sınıf kavramsallaştırmasından ziyade bu sınıfa dahil olduğu düşünülen gruplar, mülkiyet ilişkilerindeki konumlanmalarına göre kentli profesyoneller, küçük kapitalistler, küçük burjuvalar, kentli nitelikleri taşıyan emekçiler olarak sınıflandırılmışlardır. Türkiye İstatistik Kurumu’nun düzenli bir biçimde yürütmüş olduğu gelir anketlerini nicel açıdan inceleyen yazarlar, orta sınıfları oluşturan bu tabakaların büyüklükleri ve toplumsal hareketlilik düzeylerine dair önemli tespitlerde bulunmuşlardır.

Orta sınıfların kendi içindeki bölünmüşlüğüne ele alan Türkiye’deki en geniş alan, yaşam tarzı ve kültürel pratikler aracılığıyla oluşturulan ayrım noktalarına vurgu yapmaktadır. Karadağ (2009), sözel anlatılardan yola çıkarak oluşturduğu çalışmasında, 20. yüzyılın başlarından itibaren Batılı hayat tarzının ve beğenisinin orta sınıflar içinde yol açtığı ayrıştırıcı etki üzerinde durmuştur. Türkiye’nin Batılılaşma sürecinden kaynaklanan Alaturka/Alafranga ikiliği, yazarın “eski ve yeni servet” olarak ifade ettiği iki orta sınıf tezahürü arasındaki kültürel mücadelede yarışan sınıf kimliklerinin inşa sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Kültürel sermaye üzerinden benzer bir yatay farklılaşmanın günümüzde de sürdüğünü gösteren çalışmalar vardır. Üstüner ve Holt’un Ankara’daki üst orta sınıfların tüketim pratiklerini ve değerlendirme şemalarını incelediği çalışmalarında ekonomik sermayesi benzerlik gösteren bu grup arasında sahip olunan kültürel sermayenin niceliği ve niteliğine bağlı olarak farklılaşmaların çıktığını tespit etmişlerdir (2010). Yazarlar, yüksek kültürel sermayeye sahip orta sınıfın Batılı hayat tarzı biçiminde ifade edilen miti kendilerine referans noktası olarak belirlemiş olanların daha düşük kültürel sermayeli kesimlerden ayrıştırdıklarını gözlemlemişlerdir. Kültürel sermayesi görece düşük kesim, orta sınıf kimliklerini inşa ederken yerel kültürel alandan referans kaynaklarına dayanmakta ve ulusal bağlamda sınıf kültürü hiyerarşisinde konumlanmaya çalışmaktadırlar.

Orta sınıfların Türkiye’deki temsilcilerinin birbirinden ne derecede ve hangi bağlamlarda farklılaştığına yönelik giderek artan bir yazın alanı mevcuttur. Zerrin Arslan (2011), Ankara’daki orta sınıf temsilcilerinin ev dekorasyon beğenilerinden yola çıkarak yaptığı geniş çaplı çalışmasında birbirinden farklılaşan dört ayrı orta sınıf kategorisi belirlemiştir. Bu kategoriler, görüşmecilerin yapısal konumları, beğenileri ve sosyo-psikolojik ifadelerinin analizinden belirlenmiştir ve yazar tarafından ‘dar gelirli/buruk’, ‘orta/tamahkâr’, ‘üst/kibirli’ ve ‘müreffeh/mutlu’ olarak isimlendirmiştir. Benzer biçimde Karademir-Hazır’ın gerçekleştirmiş olduğu nitel çalışmada Ankara’da yaşayan orta sınıf temsilcilerinin kendilerini öteki sınıfsal konumlardan ayırırken referans olarak aldıkları kriterlere göre farklılaştıklarını ortaya koymuştur. Yazar, orta sınıflara mensup bireylerin oluşturdukları sembolik sınırların, yaşam tarzlarının ve sınıfsal geçmişlerinin örüntülerinden dört farklı orta sınıf habitusu tespit etmiştir (Karademir-Hazır: 2014). Aynı zamanda Karademir-Hazır, bedene yönelik tüketim alanlarını ele aldığı bir başka çalışmasında sınıf konumunun farklı orta sınıf kesimlerinde bedenleşme sürecini nitel ve nicel yöntemlerle haritalandırmıştır. Yapısal/siyasi açıdan farklı şekilde kullanımını belirttiğimiz yeni-eski orta sınıflar kavramsallaştırması, 1990’lı yıllardan sonra orta sınıfı kültürel alanda inceleyen literatüre damgasını vurmuştu. Orta sınıfların kültürel ayrışma alanda incelenmesinin gündeme gelmesinde bazı önemli sosyoekonomik dönüşümler rol oynamıştır. 1980’li yıllardaki özelleştirme hamleleriyle özel sektörün genişlemesiyle refah düzeyi önceki orta sınıf kesimlerine göre daha yüksek, daha eğitilmiş, küresel ilişkiler geliştirebilen, Batılı yaşam tarzını benimsemiş kentli genç profesyonel (*yuppies*) bir kesim ortaya çıkmıştır. Şimşek’in tabiriyle (2005), bu kesim diğer orta sınıflardan esneklik, girişimcilik, ağır bürokrasi ve verimsizleşen devlet kurumlarıyla çatışan nitelikleri ile farklılaşmaktadırlar. Yeni orta sınıfa ait bireyler, kimliklerini vurgulamak için dışa dönük, tüketim ile yakından ilgili, geleneksel orta sınıfın abartılı gösterisine karşı alternatif bir tarzı benimsemek ve eğitim aracılığıyla elde edilen konumu vurgulamak gibi stratejiler geliştirmişlerdir. Yeni orta sınıf olarak adlandırılan bu kesim, göç yoluyla kente akın eden kalabalıktan uzaklaşmak için mekânsal sınırlar çizerek uydu kentlere doğru coğrafi bir hareketlilik gerçekleştirmişlerdir.

Ayata'nın Ankara'daki bir uydu kentte yaptığı saha araştırmasının bulgularına göre, yeni orta sınıf mensubu bireyler düzen, öngörülebilirlik, akılcı davranış, bireysel özgürlük, sekülerlik, açık fikirli olmak, çevreye karşı duyarlılık gibi değerleri benimsemektedirler (2002). Bu kesimin, balkona çamaşır asmak, kapının önüne ayakkabı bırakmak gibi alt kültürü temsil eden alışkanlıklara sahip insanlarla aralarına koydukları sınırlar, uydu kent seçimiyle mekânsal sınırlara dönüşmektedir. Ayata ve Ayata'nın bir diğer çalışmasında (1996) ise bu kesimlerin aile ve komşuluk ilişkileri, çocuklarını yetiştirme pratikleri, toplumsal cinsiyet rollerine olan mesafeleri gibi başlıklarda farklılaştıklarını göstermektedir. Başka bir yeni orta sınıf kültürel profili Öncü'nün 1990'lı yıllarda kurulan kültürel öteki tiplerini çözümlediği çalışmasında da görülmektedir (2000). Öncü'ye göre 'maganda' yeni orta sınıfa ait bireylerin göç yoluyla sınıfsal-kültürel karakteri giderek heterojen bir yapıya bürünen İstanbulluluk hallerinde, kendini diğerlerinden ayırmak için dolaşıma soktuğu karakterlerden biridir. Şimşek ise duygusal olarak kötü eğilimlere sahip estetik açıdan arızalı, cahil ve kaba biçiminde tarif edilen maganda tipi kadar, yurdum insanı tipi de yeni orta sınıfın kimliğinin sınırlarını belirlemede kullanıldığını belirtmiştir. Geleneksel orta sınıfların kültürel pratiklerini, yerelliğini ve Türklüğünü işaret eden beğenilerin aşağı sayılması bu tiplerin mizah yoluyla dolaşımda kalarak popüler kültürde işlenmesine yol açmıştır.

Türkiye'de din olgusunun gündelik hayattaki belirleyiciliğinin orta sınıfları anlamlı bir şekilde böldüğünü iddia eden yazın söz konusudur. Bu perspektifle kurulan çalışmalar, genel anlamda tüketim pratikleri bağlamında seküler ve mütedeyyin ayrımının izlerini takip etmektedir. İslami orta sınıf kavramsallaştırması akademik ve gündelik hayatta yaygınlık kazanmasına rağmen gösterilmek istenen ayrımın doğrudan iktisadi referansı bulunmamaktadır. Fakat Türkiye modernleşmesi kapsamında seküler-mütedeyyin bölünmesinin kendisinin bir sınıfsal perspektif sunduğu da yaygın bir kanıdır. Ayrımın bu şekilde okunması, söz konusu çalışmalarda sosyal hareketlilik olgusunu öne çıkarmaktadır. Zira, yeni bir İslami orta sınıfın oluştuğunu ortaya koyan çalışmalar, dindarlık ile alt sınıfa ait olma durumu arasındaki anlamlı ilişkinin azaldığına, yani yukarı doğru toplumsal hareketliliği deneyimleyerek katılan yeni ve mütedeyyin bir sosyolojik grup

olduğunu vurgulamaktadırlar (Buğra, 1998; Özcan and Turunç, 2011; Yavuz, 2003). Birçok yazarın değindiği gibi 1980’li yıllarda gerçekleşen ekonomik yeniden yapılanma, küçük ve orta büyüklükteki şehirlerde girişimcilerin sermaye birikimi yapmasına olanak tanımıştır. Ekonomik sermaye aracılığıyla orta sınıfa yükselen bu yeni grup, daha önce değindiğimiz eğitim ve küresel ilişkiler aracılığıyla yükselen kesimden daha yerel ve dindar bir çizgidedirler. Orta sınıflarda görülen bu yeni kesimle birlikte yeni tüketim örüntüleri oluşmuştur. Dindar tüketicilere yönelik tatil mekanları, restoranlar, kıyafet, dekorasyon ürünleri ve hizmetlerin İslami versiyonları piyasada yer almıştır (Göle, 1997; Navaro-Yashin, 2002; White, 1999, 2002). Bu konu ile ilişkili olarak özellikle türban modasıyla ilgili yapılan çalışmalar, orta sınıflara yükselen kadınların geleneksel-kırsal-yerel kodlarla belirlenmiş alt sınıf mensubu dindar kadınlardan ayrışma aracı olarak kullanıldığını göstermiştir (Sandıkçı ve Ger, 2010).

Toplumsal hareketliliğin, İslami-Seküler ayrımı dışında orta sınıfları hangi düzlemde böldüğüne yönelik bir başka çalışma Karademir-Hazır’ın Ankara’da gerçekleştirdiği çalışmada ortaya çıkmıştır (2014). Bu çalışmada, sahip oldukları sermayelerin nicelik bakımından birbirine yakın olan orta sınıf temsilcileri içinde sembolik sınırların niteliği bakımından farklılaşmalar yaşandığı gözlenmiştir. Özellikle yukarı doğru hareketlilik yaşayarak mevcut konumunu elde etmiş kişilerin, diğer kişilerden kendilerini ayırtırmak için kültürel varlıklara, sembollere değil ahlaki değerlere referans verdikleri görülmektedir. Aşağı doğru hareketliliği deneyimlemiş ve kültürel sermayesi ekonomik sermayenin üzerinde olan kesimlerde ise sahip olunan kültürel değerleri vurgulamak için bu kaynakların varlığı ve yokluğu bağlamında sınırlar çizdiği görülmüştür. Kısacası, toplumsal hareketlilik, günümüz orta sınıflaşma deneyimini etkilemesi sonucunda aynı sınıf içinde birbiriyle rekabet halinde olan orta sınıf kimliklerini yaratmaktadır. Aslında orta sınıfların hareketlilik bağlamında nasıl farklılaşma gösterdiği, Türkiye özelinde özellikle sorulması gereken bir sorudur. Zira, Türkiye’deki toplumsal tabakalaşma yapısı çok dinamiktir. Kavramsal açıdan ne denli açıklayıcı oldukları ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte günümüzde sıklıkla referans verilen yeni orta sınıf ve İslami orta sınıf, yakın zamanda yaşanan hızlı yapısal dönüşümler sonucunda oluşmuştur. Dahası, orta

sınıfların demografik açıdan katmanlaşmış yapısının toplumsal yapı bağlamında önemli bir yer edinmeye başlaması bile ileri kapitalist ülkelere göre çok daha yeni bir gelişmedir. Zira, profesyonel iş gücü ihtiyacının artması ve orta statü grubunu oluşturan mesleklerde artış sağlayan sektörel dönüşüm ancak 1980'li yıllardan sonra hızlanmıştır. 1988 ile 2005 yılları arasında Türkiye'de sanayi faaliyetleri %46,8'ten %29,5'e gerilemiş, hizmet sektörü ise %37,7'den %51,1'e çıktığı için kalifiye çalışanlara duyulan ihtiyaç, yaygınlaşan eğitim imkanları ile giderilmiştir. Öte yandan 1935 yılında %19,2 oranında olan okuma-yazma oranı, 2000 yılında %87,3'e çıkmıştır. 1950 ile 2005 yılları arasında üniversite düzeyindeki okullaşma oranı, yüzde 1,3'ten %43,4'e çıkmıştır. Bu orana göre, 2005 yılında üniversite okuma döneminde olan her 100 gençten 43,4'ü bir üniversitede eğitim görmektedir. Bu süreçlere paralel olarak kent nüfusunda artış yaşanmış, kır nüfusu 1970 ile 2006 yılları arasında %71,3'ten %37,3'e düşmüştür. Mesleklerin yapısı, eğitimin niteliğinin artması, şehirleşme gibi alanlarda yaşanan hızlı dönüşümler katmanlaşma dinamiklerini etkilemiş, orta sınıfların genişleme imkânı bulacağı ortamı yaratmıştır. Dolayısıyla Türkiye'deki orta sınıflar henüz genç olmakla birlikte hareketlilik açısından da heterojendir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DENİZLİ’DE BİR ORTA SINIFLAŞMA HİKAYESİ

3.1. Çalışmanın Amacı ve Temel İddiası

Çalışmamızın amacından evvel kısaca çalışmaya başlama serüvenimizden bahsetmek yerinde olacaktır. Toplumun sınıf temelli açıklanabileceği inancından hareketle başlanan bu çalışmanın amacı, süreç içerisinde birçok farklı patikayla karşılaştığımız için kesinlikle başlangıçtan bu yana çok farklı bir yere evrilmiştir. Sınıf kavramının müstakil biçimde ele alınmasının yarattığı açmazlar, kavramın bağlamını kurabileceğimiz araçları aramaya yönlendirmiştir. Bu araçlar, pek uzakta değil gündelik yaşamın içinden gelmiştir. Aracın kendisinin gelmesi, sosyal bilimciler için avantaj sağladığı kadar dezavantaj da sağlamaktadır. Nitekim, pratiği işin içine katma anlamında teoriyi boşluktan kurtaracağımız gibi, elde çekiçle dolaşmanın her gördüğümüzü çivi yapması durumuyla da karşılaşabiliriz. Dolayısıyla pratiğin kendiliğindenliği karşısındaki tek zorluk, sosyolojik anlamda doğru soruları sorabilmektir. Bu çalışmaya başladığımızda şu soruya cevap aramaktaydık: “Neden Türkiye’de işçiler ayaklanmıyor?” Aynı soru daha sonra “Neden Türkiye’de işçiler devrim yapmıyor?” şeklinde revize edildi. Takdir edersiniz ki bu iki soru da içerdiği “Neden” sorusuyla sosyolojik açıklamalara pek alan tanımamaktadır. Çünkü “Neden” sorusu, belli nedenselliklerle cevabını bulabileceğimiz bilhassa tarihsel açıklamalara götürmektedir. Hülasa, “Neden” sorusu yerine “Nasıl” sorusunun sosyolojik açıklamalara daha elverişli olduğunu kavradığımızda çalışmayı yeniden gözden geçirdik. Artık işçi devrimi ve ayaklanmalarından ziyade işçilik durumuyla ilgilenmeye başlamıştık. İşçilik durumunu araştırırken ve pratikte de gözlemleri biriktirirken dikkatimizi çeken şey, klasik anlamdaki işçiliğin neredeyse süblime olmuş haliyle ilişki kurduğumuzu anlamış olduk. Yani, teoriyi dolduracak işçilik pratikleri bulamıyorduk. Onun yerine işçilikten patronluğa yükselmiş, işçi geçmişine ve kültürüne sahip, kendilerini orta sınıf olarak tarif edenlerle ilişki geliştiriorduk. Daha açıkça ifade etmek gerekirse, çalışmamıza dahil olmasını istediğimiz etiyile kemiğiyle, işçi tulumuyla, devrim hayaliyle, sol düşünceye eğilimli işçi bulamıyorduk. Bu durumun sebebi daha sonra değineceğimiz, mekanın etkisiyle yakından ilgilidir. Çalışmamızın saha ayağını

oluşturmadan evvel gerçekleştirdiğimiz ön hazırlık aşamasında karşılaştığımız bu yokluk durumu karşısında kafa karışıklığı ağır basmaktaydı. Uzunca bir süre idealini inşa ettiğimiz işçilere giden otobüsü kaçırmışız hissiyle ön hazırlık aşamasını geçirdik. Çalışmanın başındaki heyecanımız daha ilk etapta bozguna uğramıştı. O süreç içerisinde çalışma konusunu, tasarısını değiştirmek gibi alternatifleri düşünsek de fark etmeden pratikten bazı şeyler öğrenmiştik. En önemlisi, çalışmayı başlatmasını umduğumuz soruları yanlış kurguladığımızı fark etmiştik. Yeni sorularımız çalışmanın saha aşamasında oluşmuştu. Artık Türkiye’de sınıfların varlığı/yokluğu üzerine sonu gelmez tartışmaların yerine var olanla ilgilenmekteydik ve var olan da kendini “orta sınıf” olarak tanımlamaktaydı. Buradan hareketle teorik bilginin sınanması için işaret edilen sahanın ne denli önemli olduğunu ifade edebiliriz. Zira, teorinin “işçisin sen işçi kal” dediği insanlar direnç göstermekteydi. Peki bu direncin kaynağına indiğimizde ne görebilirdik? İşte, çalışmamızın ufkunu belirleyen temel sorumuz buydu. Her ne kadar bizim zihnimizdeki direnmeden farklı olsa da burada da keşfedilmeyi, sosyal bilimcinin meraklı sorularına maruz kalmayı bekleyen bir “direnme pratiği” söz konusuydu. Bu noktada yapılması gerekenler olduğunu fark ettiğimizde alanla biraz mesafe geliştirerek bazı gözden geçirmelere giriştik. Örneğin, kafamızdaki direnme ile sahadan sezilen direnme pratiği arasında hiyerarşik bir bağ kurmanın çalışmayı boşa götüreceğini kaydettik. Zira, böylesi bir hiyerarşi bu çalışmanın ruhuna ters düşen, savaş açılması gereken, hassas bir noktaydı. Öte yandan, çalışmanın ilk aşamasında ideolojik açıdan yakınlık kurduğumuzu düşündüğümüz grubun son örnekleri 1980 öncesinde kaldığı için tıpkı kameranın perspektifini değiştirmeye benzer şekilde kendi perspektifimizi hafif oynatma kararı aldık. Bu hafif perspektif oynamasının en belirgin göstergesi, insanlara kategorilerle gitmek yerine onların kategorilerini görmeyi kabul etmek olmuştur. Çalışmamızın süreç içerisinde evrildiği son nokta bağlamında artık merak edilen sorular değişmişti. Çalışmanın kapsamına eski soruların işe yaramazlığı dahi birçok konu eklenmiş bazıları çıkarılmıştı. Nihayet, mevcut toplumsal konumlarına tırmanarak zar zor gelen ve kendilerini orta sınıf olarak tanımlayan bireylere soracak sorularımız, onların kategorilerini dinleyecek vaktimiz olmuştu. Temelde, Türkiye’nin sınıfsal yapısından ziyade hala Türkiye’de sınıfların olup olmadığı

tartışılacaktır bizim için önemli olan insanların sınıfsal konumların çağrıştırdıklarıyla kurdukları ilişkidir.

Çalışmanın başlamasına engel teşkil edecek unsurlar ortadan kalkınca, toplumsal sınıfların tarihsel kurgusunu içeren çalışmaların yanı sıra orta sınıf yazınıyla ilgilenmeye başladık. Buradan da sınıfların varoluşuna dair belirli saptamalar elde edince alan araştırmasında kullanabileceğimiz soru formlarını oluşturduk. Sınıfsal konumların bir süreci ihtiva ettiği görüşü üzerine inşa edilen orta sınıf yazını, geç modern toplumlara özgü kaygan sınıfsal konumların ülkedeki çoğu insanın deneyimlediğine vurgu yapmaktadır. Sınıfsal konumların durağan olmadığı fikri bir farkla klasik Marksist perspektifte de geçerlidir. O fark da herhangi bir devrimin söz konusu olmayacağıydı. Başka bir ifadeyle orta sınıflar, devrim düşleri yerine daha fazla orta sınıf pratiği göstermek için birbirleriyle yarışmaktadır. Devrim beklentisi yüklenen işçiler ise orta sınıf habituslarını önce öğrenmek daha sonra da deneyimlemek için savaş vermektedirler. Kelimenin gerçek anlamıyla bir savaş söz konusudur ama bu sınıflar arası bir savaş değil kanaatimizce bireylerin tekil olarak kendilerine karşı verdikleri mücadeleyi içermektedir. Orta sınıfa erişmek isteyen bireyler, esas kahramanın kendileri olduğu, gizli övünmeler yaşadıkları bir başarı hikayesi bırakmayı arzulamaktadırlar. Belirttiğimiz gibi bu kendisiyle savaş halinde olma durumu, geç modern toplumlarda bireysel olarak yaşanan trajedinin bir göstergesidir. Nesneler düzeyinde anlam arayışlarına devam eden insanın belki de son çağını yaşadığımız günümüz toplumunda birey, içine girmiş olduğu bu savaş halinde tüm dehşeti ve tehlikesiyle adeta bir silaha dönüşmüştür. Başka bir ifadeyle, geç modern toplumda her birimiz bedenlerimizle patlamaya hazır birer ateşli silah olarak konumlanmış durumdayız.

Bu çalışmada daha önce işçi olarak çalışıp daha sonra iş veren konumuna gelen bireyleri ele almamızın sebebi, sınıflar arası geçişliliğin sembolik ve maddi düzeyde imkanını tartışmaktır. Başka bir ifadeyle, işçiye gösterilen performanslar sınıf atladıktan sonra da devam etmiş midir, sınıfsal aidiyet denilen bir şey gerçekten var mı, varsa bu nasıl ifade edilir? Çalışma boyunca yaşanan ve yer yer yönetilemeyen krizler de aslında bu çalışmanın ulaşmaya çalıştığı bir sonuçtur. Zira,

çalışmayı yürüten kişinin orta sınıfa atlayan bir aileye mensup oluşu ve saha çalışması sırasında kendi çelişkili gerçekliğiyle karşılaşmasından dolayı duyduğu rahatsızlık, sınıfsal geçişin nerede başlayıp nerede bittiği sorusunu akıllara getirmektedir.

Türkiye'nin sınıflı yapısına değindiğimiz önceki bölümlerde göreceğiniz üzere, elimizde tarihsel olarak toplumun sınıflara göre ayrılmadığı klasik dönem, sınıfların reddiyesini içeren 19. yüzyıl, devlet eliyle milli burjuvazi yaratılmak istenen 20. yüzyıl ve sonunda klasik sınıflı yapının yerini katmanlaşmış şişkin orta sınıf tabakalaşmasının aldığı günümüz toplumu bulunmaktadır. Bu durumda toplumsal refleksleri anlamlandırabilmek için haliyle, katmanlı bir yapıya sahip orta sınıflar çözümlemesine ihtiyaç duyulmaktadır. Sözü ettiğimiz orta sınıflar içinde çeşitli gruplar mevcuttur. Geleneksel, küçük, profesyonel, yeni, eski, sınıf atlayan/düşen vb. gibi belirli göstergeler ışığında tanımlanan bir gruptan bahsetmekteyiz. Bu karmaşayı önlemek adına yapılan çalışmalarda referans alınan bazı noktalar vardır. Biz bu çalışmada sınıfsal hareketlilik neticesinde orta sınıf konumuna erişen bireylerin sınıf geçmişleri üzerinden bir orta sınıflaşma çözümlemesi yapmayı amaçlamaktayız. Dikey hareketlilik sonucu eski sınıfsal ilişkilerinin yerine yeni pratikleri geçiren bu orta sınıf kesitini anlamlı bir örüntü dahilinde çözümlemek için sınıf geçmişleri bilgisine ihtiyaç duyulmuştur.

Sosyal araştırmaların bilhassa alan araştırmasını içeren sosyal araştırmaların belirli bir amaca hizmet etmesi beklenir. Orta sınıflar üzerine yapılan çalışmalar genelde tüketimle ilgili alanlara veya siyasi partilerin seçmen profillerini belirlemek adına veri sağlamak amacıyla yapılmaktadır. Türkiye'de sayısal olarak en kalabalık grubu oluşturan orta sınıflar genelde siyasetin oy deposu olarak görülen, popüler politikaların odağı olan gruptur. Başka bir ifadeyle, gelecek artık eskinin işçi kalabalığının yerine orta sınıfların üzerinden şekillendiği için siyaset de bu grup üzerinden kurgulanmaktadır. Çalışmamızın içermesini istediğimiz bir boyutu da bu konuyla ilgilidir: Siyaseten ortaya tekabül eden orta sınıf mensubu bireyler, siyaseten kutuplaşmaya engel olma gücünü elinde tutabilir mi? Ayrıca saha çalışmasını belirleme aşamasında araştırmacının kendi hikayesinin yazıldığı mekânı seçmesi

bilimsel çalışmaya canlılık kazandırmıştır. Nitekim, bilimsel bir çalışmayı kurgularken kişinin kendi hikayesinden izler taşıdığını düşündüğü alanlarda gezinmesi görece rahatlık ve kolaylık sağlamanın yanı sıra çalışmayı bilimsel donukluktan alıkoymaktadır. Çalışmamızın amacını, içerdiği iddiaları ve temelini oluşturan soruların değişme sürecini kısaca aktardığımız bu girizgahı takip eden bölümde saha araştırmamızı tasarladığımız süreci betimlemeye çalışacağız. Bu süreç, saha araştırmamızı kurguladığımız evren ve katılımcılar hakkındaki değerlendirmelerimizi de içermektedir.

3.2. Saha Araştırmasının Tasarlanma Süreci

3.2.1. Yöntemin Belirlenmesi ve Verilerin Toplanması

2007 yılının yaz aylarında ailece İstanbul'dan Denizli'ye göç ettiğimizde Tolstoy'un şu sözünden bihaberdim: "Tüm muhteşem hikayeler iki şekilde başlar, ya bir insan bir yolculuğa çıkar; ya da şehre bir yabancı gelir." Teorik açıdan şehirle kurduğumuz ilişkinin, şehrin insana kattıkları ve insanın şehirden beklentilerini karşılaması olmak üzere iki yönlü olması beklenir. Fakat yaklaşık on saatlik otobüs yolculuğundan sonra Denizli garajında elimizdeki tıka basa dolu eski valizlere, katlanmış yorganlara, yorgun bedenlerimize baktığımızda bu ilişkinin tek taraflı ilerleyeceği ve hikâyenin de muhteşem olmayacağı anlaşıyordu. Babamın ülkenin çeşitli yerlerinde işçilik yapmasından sonra dört kız çocuğunu yutacağını düşündüğü İstanbul'dan ayrılmamız 2007 yılına denk gelmişti. O zamana dek işçi olarak çalışıp Denizli'deki bir AVM'de (TerasPark) 10-12 kişi çalıştırabilecek bir restoran işletecek kadar birikim yapabilen babam, bu birikimini değerlendirmek için Denizli'yi seçmesinin nedenini "daha fazla birikim" yapmak istemesiyle açıklıyor. Şayet İstanbul'da 25 yıllık birikimini arttıramayacağı gibi kaybedebilme riskini hepimizden çok daha iyi biliyordu.

Zaman içerisinde babamın işlettiği restoranın bulunduğu AVM'ye gittiğimde durmaksızın tükettiğimizi ve aslında AVM'lerin tam bir tüketim tapınaklarına dönüştüğünü düşünüyordum. Çünkü AVM'lerin dizaynı hiçbir şey satın almasak da

gözümüzü doyuracak, bir gün alabilme hayalini kurdurtan mağaza vitrinlerini gezmemizi, gezerken de açlık hissini hatırlatacak şekilde oluşturulmuştu. Denizli'nin ilk AVM'si olmasıyla ünlü olan bu AVM, İstanbul'la kıyaslamak gerekirse sosyoekonomik açıdan Üsküdar semtinin sakinlerine benzer kişilerin yaşadığı Yenişehir bölgesindedir. AVM'nin ilk olması, başlangıçta Denizli'nin neredeyse her toplumsal kesimine kapıların açık olması anlamına gelmekteydi. Daha sonra açılan farklı AVM'ler, Denizlililerin kendi sınıfsal konumlarına göre tercih yapabilmelerine imkân tanımıştır. Zira, AVM'lerin mekân seçimlerine bakıldığında sosyoekonomik farklılığı gözeterek tüketim stratejisi izlendiği rahatlıkla görülecektir. AVM'lerin kent mekanlarındaki dağılımının sınıfsal konumlar ve beğenilerle olan ilişkisi bu çalışmanın kapsamı dışında kaldığından konu hakkında sadece gözlemlerimizi belirtmekle yetineceğiz. Bu bağlamda babam sohbetlerimizin birinde, AVM'ye gelen müşterilerin yemek kültürlerinin fast-food tarzına uymadığını, insanların hala geleneksel aile restoranı kültürünü taşıdıklarını, yemeklerini garsonların masaya getireceğini düşündüklerini ifade etmişti. Bu durumun nedenini de Denizli halkının hala “köylü” olmasıyla açıklamıştı. Denizli'deki müşteriler, AVM'deki fast-food tarzı yiyecekleri sipariş verip hazır olduğunda tepsilerini alıp masalarına gitme durumuna neredeyse bir yılda alışabilmişlerdi. Bu yeni durumla karşılaşan biri, yemek yediği yerde kendini özel hissetmek istediğini, ona farklı muamele yapılması gerektiğini ve müşteri olarak memnun kalıp “bahşiş” vermek yükümlülüğünde olduğunu anlatmıştı.

Lise hayatım boyunca Denizli'de yaşadığım dört yılda gündelik yaşamın farklı alanlarında gözlemler biriktiriyordum. Zamanla İstanbul'da yaşadığımız süre boyunca zihnimde yer eden ve alışkanlık haline getirdiğim bazı durumlar Denizli'de geçersizleştikçe kimlik bunalımına doğru sürükleniyordum. İstanbul'da yaşadığımız yıllarda yaşadığımız küçük ev, aile sohbetlerimiz, az ama öz memleket ziyaretleri, bir şeylerin hayalini kurup ona ulaşıldığında hissettiğimiz haz duygusu, zaman zaman politik sohbetleri yürüten yaşlı insanların evimize ziyaretleri, evin korkulan figürü olarak baba, hatta ve hatta tüm gün eşitsizliğin hüküm sürdüğü okul sıralarından sonra mutluluğun kucağına koşma hissi giderek buharlaşıyordu. Tüm bunların yerine geçen her şeyin temelindeki “ben de buradayım” mesajı tarifsiz bir

huzursuzluk yaratmaktaydı. Aslında yaşanan durumu bugünden tanımlamak gerekirse, ilemiz orta sınıflık habituslarını edinme sürecine girmişti. Geleneksel orta sınıflardan farklı olarak dikey hareketlilikle orta sınıflaşma deneyimi yaşayan şüphesiz sadece biz değildik. Özellikle 2000’li yıllarla birlikte kentleşme sürecinin hızlandığı bu sınıfsal dönüşümü ülkenin birçok yerindeki aile deneyimlemekteydi. Öyle ki biz biraz geç bile kalmış olabilirdik.

Tüm bu süreçten sonra tez hazırlama döneminde tez konumun hali hazırda önümde durup beni beklediğini fark ettim ve başta belirttiğim çıkmaz yollara saparak nihayet toplumsal hareketlilik sonucu orta sınıflık deneyimi yaşayan bireyleri çalışma kararı aldım. Seçtiğim grup orta sınıflığa geleneksel işçilikten geçen bireyler olduğu için haliyle erkek bireylerden oluşmaktaydı. Zira, geleneksel işçiliğin oransal açıdan erkekler tarafından icra edildiği düşünüldüğünde çalışmayı erkek bireylere yönlendirmemizin tesadüfi olmadığı anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle, kol gücüyle çalışan erkeklerin profesyonel mesleklere yükselme şansının daha yüksek olduğu ön kabulünden yola çıkılmıştır. Çalışmamızın saha ayağını yürüttüğümüz Denizli ili, dengesiz büyüme politikaları nedeniyle oluşan göç dalgasına maruz kalan kentlerden biridir. 1970’li yıllara kadar göç veren bir İç Ege kenti olan Denizli, 1980 sonrası yoğun olarak göç almaya başlamıştır. Günümüzde bir milyonu aşan nüfusa sahip olan Denizli’nin bu denli göç almasının ardında tekstil sektöründe hızla ilerlemesi ve dünya çapında bu sektör üzerinden bir ün kazanması sonucu gelişen sosyoekonomik yapısının rolü büyüktür. Göç dalgasının ilk zamanlarında kente gelenler yerleşik halkla çatışma yaşamaksızın kültürel açıdan daha uyumlu bir hava içindeydiler. Başka bir ifadeyle, Denizli kentinin kaynaştırıcı özelliği sayesinde kentleşme süreci olumlu yönde ilerlemekteydi. Kentin ekonomik olarak büyümesiyle birlikte kentte yaşayanların bu büyümeden daha büyük pay alma umudunun doğması kentte olası bir kimlik çatışmasını önlemiştir. Başka bir ifadeyle, Denizli’nin hızlı gelişmesi, birçok kişinin hayal bile edemeyeceği zenginliğe erişmesi, ülkede yaşanan kalkınmanın meyvelerini toplama umudu Denizli’deki bireyleri bir arada tutmuştur. Bu bakımdan Denizli, literatürde incelediğimiz post-fordist gelişmenin yaşandığı kentlere örnek gösterilebilir.

Denizli, ithal ikame döneminde kapitalist ilişkilerin sınıf farklılığını doğuran bir mekân olmadığından daha sonra gelişecek olan toplumsal ilişkiler de eşitsizlik anlamında boş bir sayfa üzerine yazılacaktır. Başka bir ifadeyle, kent icat edilmiş bir eşitsizlik ilişkisine tanıklık edecektir. Günümüzde bu eşitsizlik, tekstil sektöründe başarı yakalamış geleneksel orta sınıfa mensup bireylerle göç yoluyla kente yerleşip orta sınıflaşma deneyimleri yaşayanlar arasındaki rekabete dayanmaktadır. Başka bir ifadeyle, Denizli kenti 2000’li yıllarla birlikte geleneksel orta sınıfın hakimiyet sağladığı alanda tabi olan taraf olmak istemeyen yeni orta sınıfın mücadelesine tanıklık etmektedir. Ayrıca Türkiye’nin büyüme politikaları doğrultusunda 1950’li yıllardan itibaren yaşanan hızlı kentleşme ile her kentin giderek birbirine benzemeye başlaması Denizli’yi de etkilemiştir. Tüketim odaklı merkezlerin açılması, özel okulların kurulması, toplu konutların inşa edilmesi, son zamanlarda artan lüks yaşam merkezleri bu etkilere örnek olarak gösterilebilir. Fakat yine de Denizli’nin kendine has tarihi ve turistik imgeleri korunmaya çalışılmaktadır. Denizli’nin kendi içinde yarışan orta sınıf katmanlarını barındırması araştırmamızın temel hareket noktasını oluşturmaktadır. Zira, mekanın sınıfsal hareketliliğe imkan tanınması araştırmamızın ön koşuludur. Buradan hareketle Denizli’de yaşayan, orta sınıflık deneyimini dikey hareketlilik yoluyla elde etmiş erkek bireylerle derinlemesine mülakat tekniğini kullanarak görüşmeler gerçekleştirdik.

Araştırmamızın yöntemi olarak derinlemesine mülakat tekniğini seçmemizin nedeni, orta sınıf katmanlaşmasının bu kesitini en iyi temsil ettiğini düşündüğümüz küçük bir grubun hikayelerinden yola çıkarak belirli bir tip oluşturma düşüncesidir. Detaylı analizlerle derinleştirebileceğimizi düşündüğümüz bu grubun gündelik hayat pratiklerinden orta sınıfa ait olduğunu düşündüğümüz habitusların haritalandırmasını yapabilmeyi amaçlamaktayız. Ayrıca, daha önceki bölümlerde modernlik öncesi ve sonrası olarak ayırdığımız dönemlerin bireylerin yaşantısındaki yansımalarını ancak derinlemesine mülakat yöntemiyle satır aralarını okuyarak elde edebileceğimizi düşünüyoruz. Teorinin belirlediği kavramlarla sahaya bakmanın sakıncalarını yaşadığımız için teoriyi bütünlüklü olarak yaşamdan izler aracılığıyla elde etmenin daha makul olduğunu ifade edebiliriz. Dolayısıyla akmakta olan yaşamdan iz toplama girişimi, temsil gücü yüksek küçük bir gruba çalışmayı gerektirmektedir.

Araştırmaya kaynaklık teşkil edecek verileri toplama sürecinde katılımcılarla yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerde katılımcılara araştırma hakkında kısa bilgi verildikten sonra gönüllü olarak katılmaları sağlanmıştır. İki görüşme dışındaki tüm görüşmeler katılımcıların iş yerlerinde gerçekleşmiştir. Saha çalışmasına başlamadan evvel yapmış olduğumuz ön hazırlıkta Denizli’de uzun yıllardır yaşayan kişilerden bu konuda desteklerini talep ettiğimizde ilginç sayılabilecek anlar yaşadık. Örneğin, uzun yıllar Denizli’de yaşayan bir avukata araştırma konumuzu duyduktan görüşme yapmak istediğimiz kişileri, “kroyum ama para bende” diyen kişiler olarak tanımlamıştı. Bir başkası, daha iyi şeylerin peşinden koşmamız gerektiğini, çalışmak istediğimiz grubun “tekinsiz” olduğunu vurgulamıştı. Nihayetinde görüşme yaptığımız kişilerin çoğu ailece tanıştığımız kişiler olduklarından ve yıllardır bir şekilde içinde olduğum kültürel çevreye ait oldukları için görüşmeler hayli keyifli geçti. Görüşmecileri tespit ettikten sonra soruları oluşturup sahadaki ön çalışmamızla birlikte yaklaşık altı ay boyunca veri topladık, ardından üç ay içinde kayıtları deşifre edip belirli temalar oluşturduk. Analizlerimizi, sınıf atlamadan önce, sınıf atlama anı ve sınıf atladıktan sonra olmak üzere üç kategoride gruplandırdık. Her kategoriye ait temaları katılımcıların ifadeleriyle zenginleştirmeye çalıştık. İlk kategoride, sınıf geçmişlerinin izini sürmemize yardımcı olacak, aile, göç durumları, eğitim karşıtı kültürün oluşması ve babalarıyla kurdukları ilişki gibi temalara yer verdik. İkinci kategoride, Denizli’nin dönüştürücü etkisi, işçilikten iş veren konumuna geçiş, yabancılık, çalışmanın anlamı ve tipik orta sınıf pratiklerine olan yatkınlık temalarına odaklandık. Orta sınıflaşmanın sembolik sermaye birikimini içeren son kategoride ise çalışmanın değişen anlamı, orta sınıf pratiklerini taklit ve tüketim yoluyla elde etme girişimleri, çocuklarının sınıfsal konumlarını yeniden üretmedeki önemli rollerine ve köksüzlüklerine değinerek bu temaları teorik bilgi ışığında analiz edip çalışmanın alan araştırmasıyla bağlamını kurduk. Gerek tam zamanlı çalışmanın verdiği vakitsizlik gerekse de çalışmanın kapsamlı oluşu zaman zaman duraksamalara neden oldu. Bu duraksamalardan en önemlisi de çalışmam dolayısıyla babamla yaşadığımız gerginliklerdi. Babamın yaptığım işin çocukça bir uğraş olduğunu düşünmesi ve başlangıçta yardım edeceğine dair vermiş olduğu sözleri çok geç yerine getirmesi aşmam gereken bir başka krizdi. Sonuç itibarıyla soru formlarını

oluşturup 16 katılımcının dahil olduğu bir saha çalışmasını gözlemlerimizle birlikte bir yıl içinde sonlandırdık.

Katılımcılara sormak istediğimiz sorular, ilk başlarda daha çok orta sınıflara yönelik siyasi-ideolojik konum belirlemeye yönelik sorulardı. Fakat daha sonra salt bu verilerle orta sınıfların katmanlı yapısında toplumsal hareketlilik yaşayan kesimin derdini anlatamayacağımızı fark etmemizle soru formunda daha çeşitli sorulara yer verdik. Katılımcılara yönelttiğimiz açık uçlu soruların hepsinin ardında ulaşmak istediğimiz örüntünün bir parçası olmasına dikkat etsek de bazen konuşma sırasında gereksiz sayılabilecek bilgiler de edindik. Açık uçlu sorular, katılımcıların kişisel hikayelerinin gidişatına göre değişkenlik gösterdiği için demografik sorular hariç diğer üç kategoriye ait sorular çoğunlukla görüşme sırasında şekillenmiştir. Her görüşmeciye mutlaka sorduğumuz ortak kategorik sorular, çalışmanın ek kısmında bulunmaktadır. Ayrıca çalışma boyunca katılımcıların gerçek isimleri yerine takma isimler kullanıldığını belirtelim. Mülakatlardaki temel iddiamız, orta sınıfların bu kesitinin kendileriyle verdikleri mücadeleyi açığa çıkaran sorular sormaktı. Görüşmeleri deşifre ederken orta sınıfı temsil eden bu bireylerin ortak noktaları olarak referans aldığımız toplumsal hareketliliğin çok boyutlu tartışılması gerektiğini fark ettik. Çünkü analizlerden de görüleceği üzere toplumsal hareketliliğin oluşum şekli, şiddeti, yeniden üretimi gibi ayrımlar sınıf atlayan bireyler arasında da farklılıklara yol açmaktadır. Ekonomik sermayenin yokluğunda birleşen bu bireyler sermayelerini bireysel yollarla arttırmanın yolunu ararken mevcut konumları, elde edeceklerinden habersiz bir şekilde hemen hemen benzer pratikleri içermektedir. Fakat elde edilen konumun muhafaza edilmesi, arttırılması ve aktarılması konusunda bireylerin kişisel tercihlerinin yarattığı farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durumda yani bireyden hareket eden, bireyin kişisel kazanç ve hırslarının temelinde gerçekleşen sosyal konumda toplumsallıktan bahsetmek mümkün mü? Ortak bilincin söz konusu olduğu sınıflı yapının olmadığı durumda adına orta sınıf denilen bu grup neyi temsil etmektedir? Aslında bu sorulara yanıt bulabilmek için örneklemim daha geniş olduğu benzer bir çalışma yapılabilir ve bireyin pratiklerinin belirleyici olduğu sınıfsallıklar açığa çıkarılabilir. Alan araştırmamızda katılımcılara yönelttiğimiz soruları demografik yapı, kültürel ve ekonomik sermaye ve son olarak da toplumsal

ilişkiler ve statü ile ilgili olmak üzere kategorilere ayırarak hazırladık. Demografik sorular aracılığıyla karşımızdaki katılımcının nesnel verilerini elde ettikten sonra sınıf geçmişleri hakkında etraflı bir profil oluşturmaya yönelik olarak sermaye durumlarını içeren soruları yönelttik. Katılımcılardan elde etmek istediğimiz veriler, sınıf geçmişlerine, sınıf atlama anlarına ve sınıf atladıktan sonraki konumlarına dair olduğu için soruları ilişkisel boyutta sormaya özen gösterdik. Demografik sorular, yaş, eğitim durumu, medeni hali, çocuk sayısı, kaç çocuklu bir ailede büyüdüklerine yönelikken ekonomik sermaye ile ilgili sorular sadece kazançlarıyla ilgilidir. Kazanç konusunda karşılaştığımız en önemli unsur, katılımcıların kazançlarının belirsizlik göstermesiydi. Katılımcılardan Talip, kazancının sabit olup olmadığını sorduğumuzda kendisinin basit bir memur olmadığını ifade etmiştir. Asım ise kazancının değişkenlik gösterdiğini ama bir patrona çalışan ezik olmadığını belirtmiştir. Öyle ki, kazançların bu değişken yapısı, orta sınıfa ait bu kesitin belirgin bir özelliği sayılmaktadır.

Kültürel sermaye konusunda en başta sorduğumuz ama daha sonra sormaktan vazgeçtiğimiz sorular da önemli bir noktaya işaret etmektedir. Alışılmış kültürel faaliyetleri sorgulayan soruların bu çalışma kapsamındaki katılımcılarda hiçbir şey ifade etmemesine rağmen soruların tekrar edilmesi hem katılımcıyı sıkıştırmakta hem de araştırmacıyı sembolik şiddet faili konumuna itmektedir. Dolayısıyla kültürel faaliyetleri içeren soruların çoğunu çıkararak onun yerine akraba ziyaretlerinin yapılıp yapılmadığı, boş zamanların nasıl değerlendirildiği, aileyle vakit geçirme sıklığı, eğitimin onlar için ne ifade ettiği gibi soruları yönelttik. Kültürel sermaye konusundaki bir diğer ilgi çekici nokta, araştırmamızı başından beri dinleyen çoğu kişinin “Bu kişiler, AK Parti’nin zengin ettikleri insanlar” şeklindeki yaklaşımlarıydı. Buradan hareketle katılımcılara AK Parti lideri Recep Tayyip Erdoğan’a nasıl baktıklarını sorduk. Kemal hariç katılımcıların tümü Erdoğan’la olan gönül bağına vurgu yapmıştır. Kemal ise bu soru karşısında fazla politik bir tepki vermiştir. Aslında bu durumun nedeni Kemal’in Tablo 2’de görüldüğü üzere katılımcılar arasında üniversite deneyimi olan, ailesi dönemin şartlarına göre eğitime erişebilme imkanına sahip geleneksel orta sınıfı temsil eden biri olmasıdır. Kemal, işinde yükselmek için kazancı yüksek olan Doğan ile kurmuş olduğu ilişki nedeniyle

zaman zaman gerilimler yaşamaktadır. Kazancını arttırabilmek için kurmuş olduğu ilişkide anlam veremediği durumlardan birinin Doğan ve arkadaşlarının Erdoğan'ı desteklemesidir. Onun ifadesine göre Ecevit dönemi veya Özal dönemi daha parlak olmasına rağmen Doğan ve arkadaşları Erdoğan döneminde “köşeyi döndükleri” için geçmişle pek ilgilenmezler. Doğan ve arkadaşları ise Erdoğan konusunda olumlu düşünseler de parti için aynı durum geçerli değil. Başka bir ifadeyle, Erdoğan'ın da kendileri gibi sıfırdan zirveye çıkması onlar için ilham kaynağı fakat partinin diğer elitlerini kendilerine yabancı bulduklarından parti odaklı siyasi anlayış geliştirmemişler. Kendilerini muhafazakâr olarak tanıtan bu kesim, AK Parti'nin orta olan çizgisinden uzaklaştığını ama Erdoğan kültürünün sandıktaki tercihlerini etkilediklerini belirtmektedir. Netice itibariyle siyaseten temsil edilmediklerini ifade eden birçok kişiyle benzer düşünceleri paylaşırsalar da henüz oluşum aşamasında olan konumlarını bir açıdan borçlu oldukları devleti ve devletin temsilcisini kamusal alanda korumaktan çekinmemektedirler.

Toplumsal ilişkileri ve statüyü araştıran sorularımız aracılığıyla ise sınıf atlamış bireylerin geldikleri ve gittikleri konumda karşılaştıkları kişilerle olan mesafeleri belirlenmeye çalışılmıştır. Daha da önemlisi mevcut konumlarının onlara kazandırdıkları statü ve itibarı neye dayandırdıkları araştırılmıştır. Orta sınıfın aşağısıyla ve yukarısıyla olan gerilimli ilişkisine dair veriler elde ettiğimiz bu kategori altındaki sorular, görüşmelerin en verimli anlarını oluşturmuştur. Burada elde edilen en önemli bulgu, sınıf atlayan bireylerin konumlarını ellerinde tutabilmek adına aşağı ve yukarı sınıfla geliştirdikleri yeni ilişkilerdir. Sınıf atlama pratiğini en zor şartlar altında gerçekleştirmiş Ahmet, kendisinden aşağıda olan işçilerine patron gibi davranmadığında otoritesinin sarsılacağını, itibarının zedeleneceğini ifade etmektedir. Ahmet, bu itibar için neredeyse gençliğini yaşamamış biriydi ve bu itibar kaybını önlemek için patronluğu yaşamak zorundadır. Toplumsal ilişkilerin belirlediği yeni sınıfsal konumun belki de en önemli göstergelerinden biri olan boş zamanın değerlendirilmesi konusunda katılımcıların hepsi ailesiyle dışarıda bir etkinlik yapmayı, yaz aylarında tatile gitmeyi, önemli günleri kutlamayı alışkanlık haline getirmek için çaba sarf ettiklerini ifade etmiştir. Boş zamanlarında köyüne ziyarete gittiğini söyleyen Cemil, gittiği yerde kendisinden kötü durumda olanları

görüp şükretmesi gerektiğini hatırladığını ve bunun iyi bir şey olduğunu belirtmektedir. Yani boş zaman basit bir dinlenme, seyahat etme fırsatı sunmaktan başka sınıfsal konumun gösterişine de imkân sağlamaktadır. Katılımcılardan elde ettiğimiz verilerin kategorik olarak değerlendirilmesini içeren analizlerimizden önce bu bölümün son kısmında katılımcıların profillerine yönelik verilere yer vereceğiz. Katılımcıların profillerine yönelik bu verilerden sonra ele alacağımız sınıf geçmişleri, saha analizlerini daha anlaşılır kılması açısından oldukça önemlidir. Çalışmamızın saha verilerini toplamak için derinlemesine mülakat gerçekleştirdiğimiz kişiler, birbirleriyle irtibatta olan, ortak iş yapan ya da aynı memleketten göç etmiş, ortalama 35 yaşında olan ve en az 10 yıldır Denizli’de yaşayan 16 erkek bireyden oluşmaktadır. Erzurum, Şanlıurfa, Adıyaman, Mardin ve Denizlili olan bu 16 kişiden 13’ü evli, birinin eşi vefat etmiş, diğer ikisi eşinden ayrılmış. Biri hariç diğerleri kalabalık ailede büyümüş, ikisi hariç diğerleri göç yoluyla Denizli’ye gelmişlerdir. Hepsinin en az iki çocuğu bulunmaktadır, göç edenlerin ana dilleri Kürtçedir. Hiçbirinin eşi çalışmamaktadır, aralarında lise mezunu olanların sayısı beşken, anne babaları ya hiç okula gitmemiş ya da ilkokul mezunular. Çocukları ise eğitimlerine devam etmekte ya da kendi şirketlerinde çalışmaktadırlar. Yarıları hizmet, yarıları tekstil sektöründe çalışan bu 16 kişinin aylık ortalama geliri on bin lirayı bulmaktadır. Uzun süredir çalışma hayatında olan bu kişiler, göç ettikten sonra kendi memleketlerine çok az gitmektedirler. Kişilerin sınıfsal konumlarını belirlemek için kullandığımız veriler aşağıdaki tablolarda yer almaktadır:

Tablo 1. Görüşmecilerin yaş, memleket, meslek, çalıştıkları sektör ve aylık kazanç

Katılımcılar	Yaş	Memleket	Meslek	Sektör	Aylık Kazanç
Ahmet	58	Şanlıurfa	AVM’de restoran işletmecisi/Müteahhit	Hizmet/İnşaat	8-10 bin
Selim	40	Mardin	AVM’de giyim mağazası işletmecisi	Hizmet	10 bin
Kemal	45	Denizli	Restoran işletmecisi	Hizmet	5-10 bin
Semih	53	Van	Spor tesisi işletmecisi	Hizmet	10 bin
Doğan	56	Şanlıurfa	AVM’de restoran işletmecisi/Tekstil tüccarı	Hizmet/Tekstil	10 bin

Katılımcılar	Yaş	Memleket	Meslek	Sektör	Aylık Kazanç
Asım	40	Şanlıurfa	Tekstil tüccarı/ Müteahhit	Tekstil/İnşaat	5-50 bin
Akif	52	Erzurum	Tekstil tüccarı/ Müteahhit	Tekstil/İnşaat	10-20 bin
Nadir	61	Denizli	Tekstil tüccarı	Tekstil	50-100 bin
Ali	48	Denizli	Tekstil tüccarı	Tekstil	25-30 bin
Hakan	44	Erzurum	Tekstil tüccarı	Tekstil	15-20 bin
Rıfat	63	Şanlıurfa	AVM’de restoran işletmecisi	Hizmet	10-20 bin
Harun	38	Şanlıurfa	Restoran işletmecisi	Hizmet	8 bin
Cemil	41	Erzurum	Tekstil tüccarı	Tekstil	50-100 bin
Talip	39	Erzurum	Tekstil tüccarı	Tekstil	10-20 bin
Kudret	36	Adıyaman	Tekstil tüccarı/ Müteahhit	Tekstil/İnşaat	10-20 bin
Veli	44	Erzurum	Tekstil tüccarı	Tekstil	10-20 bin

Tablo 2. Görüşmecilerin kardeş ve çocuk sayısı, eğitim ve medeni durumları, anadilleri ile ilgili değişkenler

Katılımcılar	Kardeş Sayısı	Eğitim	Evli-Bekar	Çocuk Sayısı	Anadili
Ahmet	7 Erkek 3 Kız	İlkokulu dışarıdan bitirmiş	Evli	3 Erkek 3 Kız	Kürtçe
Selim	4 Erkek 4 Kız	Ortaokul terk	Bekar	-	Kürtçe
Kemal	2 Erkek	Üniversite terk	Evli	3 Erkek	Kürtçe
Semih	3 Kız 5 Erkek	Lise mezunu	Eşi vefat etmiş	2 Erkek	Kürtçe
Doğan	4 Erkek 6 Kız	İlkokul mezunu	Evli	4 Kız	Kürtçe
Rıfat	7 Erkek 3 Kız	İlkokulu dışarıdan bitirmiş	Evli	4 Erkek 1 Kız	Kürtçe
Harun	3 Kız 5 Erkek	Lise mezunu	Evli	2 Erkek	Kürtçe
Cemil	8 Erkek 3 Kız	İlkokul mezunu	Evli	4 Erkek	Kürtçe
Talip	2 Erkek 5 Kız	Lise terk	Evli	3 Erkek	Kürtçe
Kudret	6 Kız 4 Erkek	Lise mezunu	Evli	3 Erkek	Kürtçe
Veli	8 Erkek 3 Kız	Lise mezunu	Evli	2 Kız 1 Erkek	Kürtçe
Asım	5 Erkek 8 Kız	Lise mezunu	Evli	3 Erkek	Kürtçe
Akif	8 Erkek 3 Kız	İlkokul mezunu	Evli	2 Kız 1 Erkek	Kürtçe
Nadir	2 Kız 3 Erkek	Ortaokul terk	Boşanmış	2 Kız 1 Erkek	Türkçe
Ali	3 Erkek	Ortaokul terk	Boşanmış	1 Kız 1 Erkek	Türkçe
Hakan	8 Erkek 3 Kız	İlkokul mezunu	Evli	2 Erkek 1 Kız	Kürtçe

3.2.2. Katılımcıların Sınıf Geçmişleri

3.2.2.1. Ailelerinin Eğitim ve Mesleki Durumları

Katılımcıların sınıf geçmişlerine dair ortaya çıkarmak istediğimiz örüntü için en uygun araçlar şüphesiz ailelerinin eğitim, meslek durumları ve kendilerinin iş tecrübeleriyle birlikte göç ettikleri güzergahlardır. Sınıfsal konum da dahil olmak üzere bireyin tüm yaşantısını etkileyecek koşulların olduğu topluluk olan ailenin işlevi temelde miras bırakma üzerine kuruludur. Kişinin ailesinin çizdiği sınırları esnetebilmesi için içine doğduğu koşulları önce tanımalı ardından o koşulları aşabilmek için araçlarını oluşturması gerekmektedir. Aile geçmişini aktarmak aynı zamanda yeni sınıfsal konumun getirmiş olduğu gereklilikler bağlamında bireyin kendi ailesinin eski sınıf alışkanlıklarını kendi çekirdek ailesinde gerçekleştirmemeyi tercih ettiğini görmek adına da oldukça önemlidir. Dolayısıyla sınıf atlayan bireylerin sınıf atlama serüveninde en belirleyici unsur ailenin taşıdığı karakteristik özelliklerdir. Eğitim ve meslek seçimi, katılımcılar tarafından reddedilen, alternatifleri yaratılmak istenen durumlar olduğundan dolayı katılımcıların elde ettikleri yeni sınıfsal konuma uyum sağlamadaki imkân ve sınırlılıklar ile ilgili yorumlamalardan önce bu bölümde katılımcıların hem ailelerinin hem de kendi çocuklarının eğitim ve mesleki durumlarına yer vereceğiz. Öte yandan ailelerini aşmak için çıktıkları yolculukların güzergahlarını ve yaptıkları işleri aktararak aslında kendi kaderlerini yazdıkları koşulları gözler önüne sereceğiz. Özellikle gidilen yerlerde edinilen çevre, sınıf atlama anına zemin hazırlamaktadır. Buralarda aile dışından birileriyle kurulan ilişkiler bir açıdan bireylerin gelişecek olan yeni sınıfsal konumları hakkında ipucu vermektedir.

Ahmet'in anne ve babasının her ikisi de okula gitmemiş, çiftçilik yaparak geçimlerini sağlamışlar. Erkek kardeşlerinin bazıları ilkokulu dışarıdan bitirmiş fakat kız kardeşleri hiç okula gitmemiş. Erkek kardeşlerinin bazıları restoran işletiyor, bazıları çiftçilik yapıyor, kız kardeşleri ev hanımı. Kendi memleketinden bir kadınla görücü usulüyle evlendikten sonra resmi olarak boşanmadan Kırgızistan'da tanıştığı Kırgız bir kadınla evlenmiş. Her iki eşi de ev hanımı olduğu için iki eşine de maddi

destek sunuyor. Bir kızı lise mezunu ve ev hanımı, lise mezunu olan iki oğlu kendi restoranında çalışıyor, bir oğlu lise, bir kızı da üniversite eğitimine devam ediyor, diğer kızı ise öğretmen. **Selim'in** babası ilkokul mezunu, taş ustalığı yaparak ailesinin geçimini sağlamış, annesi ise okula gitmemiş ve ev hanımı. Kendisi bekar, abileri ortaokul mezunu, kız kardeşleri okula gitmemiş. Abilerinden biri İzmir'de milli eğitim şube müdürü olarak çalışıyor, kız kardeşleri ise ev hanımı. **Kemal'in** anne ve babasının her ikisi de ilkokul mezunu, babası elektrik vanası imalatında çalışarak ailesinin geçimini sağlamış, annesi ev hanımı. Lise mezunu bir erkek kardeşi var. Denizlili bir kadınla tanışarak evlenmiş, eşi çalışıyor. Üç oğlu da lise, ortaokul ve ilkokul eğitimlerine devam ediyor. **Semih'in** anne ve babasının her ikisi de ilkokul mezunu, babası çiftçilik yaparak ailesinin geçimini sağlamış, annesi ev hanımı. Kız kardeşleri ilkokul, erkek kardeşleri ise lise mezunu. Kız kardeşleri ev hanımı, erkek kardeşleri ticaretle uğraşıyor. Denizli'de tanıştığı Kayserili bir kadınla evlenmiş, eşi şu an hayatta değil. İki oğlu da bilgisayar mühendisi.

Doğan'in anne ve babasının her ikisi de okula gitmemiş, babası çiftçilik yaparak ailesinin geçimini sağlamış, annesi ev hanımı. Kız kardeşleri okula gitmemiş, erkek kardeşleri ise ortaokul mezunu. Kız kardeşleri ev hanımı, erkek kardeşleri ticaretle uğraşıyor. Kendi memleketinden bir kadınla görücü usulü evlenmiş, eşi ev hanımı. Dört kızından biri öğretmen, diğer üçü ise üniversite eğitimlerine devam ediyor. **Rifat'in** anne ve babasının her ikisi de okula gitmemiş, babası çiftçilik yaparak ailesinin geçimini sağlamış, annesi ev hanımı. Erkek kardeşlerinin bazıları ilkokulu dışarıdan bitirmiş, kız kardeşleri okula gitmemiş. Erkek kardeşlerinin bazıları restoran işletiyor, bazıları çiftçilik yapıyor, kız kardeşleri ev hanımı. Kendi memleketinden bir kadınla görücü usulüyle evlenmiş, eşi ev hanımı. Üniversite mezunu olan beş çocuğundan iki oğlu memur, kızı ev hanımı, diğer iki oğlu ise babalarının restoranında çalışıyor. **Harun'un** anne ve babasının her ikisi de okula gitmemiş, babası çiftçilik yaparak ailesinin geçimini sağlamış, annesi ev hanımı. Kız kardeşlerinden bazıları ilkokul mezunu, erkek kardeşlerinden biri lise, diğerleri ortaokul mezunu. Kız kardeşleri ev hanımı, erkek kardeşleri onun restoranlarında çalışıyor. Azerbaycan'da tanıştığı Rus bir kadınla evlenmiş, eşi ev hanımı. İki oğlu da ilkokul eğitimlerine devam ediyor. **Cemil'in** babası ilkokul

mezunu, annesi okula gitmemiş, çiftçilik yaparak geçimlerini sağlamışlar. Kız kardeşleri okula gitmemiş, erkek kardeşlerinden biri lise, diğerleri ilkokul mezunu. Erkek kardeşlerinden bazıları tekstil ticareti, bazıları müteahhitlik yapıyor, bir erkek kardeşi BBP Denizli İl Başkanı, kız kardeşleri ise ev hanımı. Denizlili bir kadınla tanışarak evlenmiş, eşi ev hanımı. Üç oğlu da lise, ortaokul ve ilkokul eğitimlerine devam ediyor.

Talip'in anne ve babasının her ikisi de okula gitmemiş, babası boyacılık yaparak ailesinin geçimini sağlamış, annesi ev hanımı. Erkek kardeşi ortaokul mezunu ve tekstil ticareti yapıyor. Kız kardeşlerinden sadece biri üniversite mezunu, diğerleri okula gitmemiş ve ev hanımı. Denizlili bir kadınla tanışarak evlenmiş, eşi ev hanımı. İki oğlu da ortaokul ve ilkokul eğitimlerine devam ediyor. **Kudret'in** anne ve babasının her ikisi de okula gitmemiş, babası çiftçilik yaparak geçimlerini sağlamış, annesi ev hanımı. Erkek kardeşlerinden bazıları ortaokul mezunu, kız kardeşleri okula gitmemiş. Erkek kardeşleri ticareti yapıyor, kız kardeşleri ise ev hanımı. Kendi memleketinden bir kadınla görücü usulüyle evlenmiş, eşi ev hanımı. Üç oğlu da ortaokul ve ilkokul eğitimlerine devam ediyor. **Veli'nin** babası, ilkokul mezunu ve çiftçilik yaparak ailesinin geçimini sağlamış, annesi okula gitmemiş, ev hanımı. Kız kardeşleri okula gitmemiş, erkek kardeşlerinden biri lise, diğerleri ilkokul mezunu. Kız kardeşleri ev hanımı, erkek kardeşlerinden bazıları tekstil ticareti, bazıları müteahhitlik yapıyor. Denizlili bir kadınla tanışarak evlenmiş, eşi ev hanımı. Bir kızı üniversite, diğer kızı lise, oğlu da ilkokul eğitimlerine devam ediyor. **Asım'ın** Anne ve babasının her ikisi de okula gitmemiş. Babası terzilik ve hamallık yaparak ailesini geçindirmiş, annesi ev hanımı. Kız kardeşleri ilkokul, erkek kardeşleri ortaokul mezunu. Kız kardeşleri ev hanımı. Kendi memleketinden bir kadınla Denizli'de tanışıp evlenmiş, eşi ev hanımı. Üç oğlu da ortaokul ve ilkokul eğitimlerine devam ediyor.

Akif'in babası ilkokul mezunu, 1980'li yıllarda Erzurum Karayazı İlçesi Belediye Başkanlığı yapmış, genel olarak da çiftçilik yaparak ailesini geçindirmiş, annesi okula gitmemiş, ev hanımı. Kız kardeşleri okula gitmemiş, erkek kardeşlerinden biri lise, diğerleri ilkokul mezunu, erkek kardeşleri tekstil ticareti

yapıyor, kız kardeşleri çalışmıyor. Kendi memleketinden biriyle Denizli’de görücü usulüyle evlenmiş, eşi ev hanımı. Bir kızı üniversite, diğer kızı ortaokul, oğlu da lise eğitimlerine devam ediyor.

Nadir’in babası ilkokul mezunu ve terzilik yaparak ailesinin geçimini sağlamış, annesi okula gitmemiş, aşçılık yapmış. Kız kardeşleri ilkokul, erkek kardeşleri ortaokul mezunu. Kız kardeşleri ev hanımı. Denizlili bir kadınla tanışarak evlenmiş daha sonra ayrılmış, eski eşi şu an çalışıyor. İki kızı üniversite mezunu, oğlu üniversite eğitimine devam ediyor. Kızlarından biri ev hanımı, diğeri ise babasının işini devam ettiriyor. **Ali’nin** anne ve babasının her ikisi de ilkokul mezunu. Babası saatçilik yaparak ailesinin geçimini sağlamış, annesi ev hanımı. Üniversite mezunu olan iki erkek kardeşinden biri memur, diğeri ticaretle uğraşıyor. Denizlili bir kadınla tanışarak evlenmiş daha sonra ayrılmış, eşi ev hanımı. Kızı ortaokul, oğlu ise lise eğitimine devam ediyor. **Hakan’ın** babası ilkokul mezunu ve çiftçilik yaparak ailesinin geçimini sağlamış, annesi okula gitmemiş, ev hanımı. Kız kardeşleri okula gitmemiş, erkek kardeşlerinden biri lise, diğerleri ilkokul mezunu. Erkek kardeşlerinden bazıları tekstil ticareti, bazıları müteahhitlik yapıyor, kız kardeşleri ev hanımı. Denizli’de tanıştığı Ağırlı bir kadınla evlenmiş, eşi ev hanımı. Bir oğlu ortaokula kadar eğitimine devam etmiş, diğer oğlu ve kızı ise üniversite eğitimlerine devam ediyor.

3.2.2.2. İş Tecrübeleri ve Göç Güzergahları

Daha önce belirttiğimiz üzere ailenin mesleki ve eğitim durumlarının yanı sıra sınıf atlayan bireylerin yeni sınıfsal konumlarını belirleyen bir başka önemli unsur, yapılan işler ve bu işler için gidilen güzergahlardır. Sadece çalışma yoluyla sosyal sermaye edinebilen bireyler için bu yolculuklar talihin dönmesi için bir fırsat niteliği taşımaktadır. Zira, aile tarafından tatmin edilmeyen arzuların giderilmesi için yaşadıkları kırsal bölgelerden şehirlere kaçmanın tek çare olduğunu fark ettiklerinde çocuk sayılacak yaşlarda olan bireyler, tıpkı feodal dönemdeki serfleri anımsatırcasına şehirlerde buldukları her türden işi yapmaya isteklidirler. Çalışmamızın analiz kısmında mekânın etkisinde tartışacağımız bir konu olan farklı

şehirlerin kültürel sermayeyi kurmadaki gücü bireylerin göç ettikleri güzergahların birbirinden farklı olmalarından ileri gelmektedir.

Ahmet, ailesiyle yaşadığı Urfa’da pazarlarda seyyar satıcılık, restoranlarda çıraklık, kalfalık, ustalık, bulaşıkçılık, fabrikada işçilik yapmış. Aile evini terk edip Denizli’de çalışmaya başladıktan sonra uzun yıllar çalıştığı restorana ortak olmuş ve ardından kendi restoranını açmış. Şu an Denizli’de restoran işletmenin yanı sıra deri ticareti ve müteahhitlik yapmaktadır. Tüm iş deneyimlerini Urfa, Adana, İstanbul, Afyon, Kırgızistan ve Denizli rotasını takip ederek gerçekleştirmiştir. **Selim**, ailesiyle yaşadığı İzmir’de bakkalda, çay ocağında, ayakkabı ve giyim mağazalarında çıraklık, satış danışmanlığı, özel güvenlik görevliliği, komilik, mağaza yöneticiliği, makine montaj ustalığı gibi iş deneyimlerinden sonra Denizli’deki bir AVM’de giyim mağazası işletmeye başlamıştır. Tüm iş deneyimlerini İzmir ve Denizli rotasını takip ederek gerçekleştirmiştir. **Kemal**, Denizli’deki bir restoranda ve vana imalatı fabrikasında çıraklık yaptıktan sonra tekstil ürünleri imalatı işine girip başarısız olunca bir restoranda yöneticilik yapmaya başlamış. Tüm iş deneyimlerini Denizli’de gerçekleştirmiştir. **Semih**, ailesiyle Van’dan Denizli’ye geldiğinde ayakkabı boyacılığı, seyyar satıcılık ve büfe işletmeciliği yaptıktan sonra belediyeden aldığı ihalelerle spor tesisleri işletmeciliği yapmış. Tüm iş deneyimlerini Denizli’de gerçekleştirmiştir.

Doğan, ailesiyle yaşadığı Urfa’da fırıncılık, seyyar satıcılık ve restoranlarda çıraklık yapmış. Aile evini terk edip İstanbul’da çalışmaya başladıktan sonra uzun yıllar çalıştığı restorana ortak olmuş ve ardından kendi restoranını açmış. Tüm iş deneyimlerini Urfa, İstanbul ve Denizli rotasını takip ederek gerçekleştirmiştir. **Rıfat**, ailesiyle yaşadığı Urfa’da hayvancılık, çiftçilik, seyyar satıcılık, restoranda çıraklık yaptıktan sonra aile evini terk ederek farklı şehirlerde kalfalık, ustalık ve bulaşıkçılık yapmış. En son çalıştığı restorana ortak olunca restoran işletmeye başlamış. Tüm iş deneyimlerini Urfa, İstanbul, Antalya, Ankara, Burdur, Dinar, Edirne, Kapıkule, Bursa ve Denizli rotasını takip ederek gerçekleştirmiştir. **Harun**, ailesiyle yaşadığı Urfa’dan ayrıldıktan sonra restoranlarda çıraklık yapmış. Yurtdışında bir restorana ortak olduktan sonra kendi restoranlarını işletmeye başlamış. Tüm iş deneyimlerini İstanbul, Azerbaycan, Irak ve İran rotasını takip ederek gerçekleştirmiştir. **Cemil**, ailesiyle Erzurum’dan Denizli’ye geldiğinde lokantalarda bulaşıkçılık, konfeksiyonlarda çıraklık yaptıktan sonra tekstil

sektöründe fason paketleme işini öğrenip kendi tekstil fabrikasını kurmuş. Tüm iş deneyimlerine Erzurum'dan Denizli'ye geldiklerinde başlayıp Avusturya, Fransa, Viyana, Gürcistan rotasını takip ederek devam etmiştir.

Talip, ailesiyle yaşadığı Erzurum'dan Denizli'ye geldiklerinde ayakkabı boyacılığı ve pazarcılık, aile evini terk edip İstanbul'a gittiğinde ise inşaatlarda amelelik yapmış. Tekrar Denizli'ye döndüğünde tekstil atölyelerinde çıraklık yaptıktan sonra fasonculuğu öğrenerek kendi tekstil atölyesini kurmuş. Tüm iş deneyimlerini Denizli ve İstanbul rotasını takip ederek gerçekleştirmiştir. **Kudret**, ailesiyle Adıyaman'da yaşadıklarında yaptıkları çiftçiliğe Bursa'da devam etmişler. Denizli'ye geldiklerinde tekstil atölyelerinde işçilik ve restoranlarda garsonluk yaptıktan sonra kendi tekstil atölyesini açmış. Şu an Denizli'de tekstil ticaretinin yanı sıra gayrimenkul alım satımı yapıyor. Tüm iş deneyimlerini Adıyaman, İstanbul, Bursa ve Denizli rotasını takip ederek gerçekleştirmiştir. **Veli**, ailesiyle yaşadığı Erzurum'da çiftçilik ve hayvancılık yaptıktan sonra Denizli'ye geldiklerinde inşaatlarda amelelik ve konfeksiyonda çıraklık yapmış. Tekstilde fasonculuğu öğrenerek tekstil ticareti yapmaya başlamış. Tüm iş deneyimlerini Erzurum, Antalya ve Denizli rotasını takip ederek gerçekleştirmiştir. **Asım**, ailesiyle yaşadığı Urfa'da hamallık ve inşaatlarda amelelik yaptıktan sonra aile evini terk edip Bodrum'da garsonluk, Sinop'ta pazarlamacılık yapmıştır. Denizli'de tekstil sektöründe işçilik yaparken öğrendiği fasonculukla birlikte tekstil ticaretine başlamıştır. Tüm iş deneyimlerini Urfa, Bodrum, İstanbul, Sinop ve Denizli rotasını takip ederek gerçekleştirmiştir.

Akif, ailesiyle yaşadığı Erzurum'da çiftçilik ve hayvancılık yaptıktan sonra aile evini terk edip Denizli'ye geldiğinde inşaatlarda amelelik yapmaya başlamış. Şu an müteahhitlik yapıyor. Tüm iş deneyimlerini Erzurum, İstanbul ve Denizli rotasını takip ederek gerçekleştirmiştir. **Nadir**, kuyumcуда ve tekstilde çıraklık yaptıktan sonra tekstil sektöründe fasonculuğu öğrenerek kendi tekstil fabrikasını kurmuş ve tekstil ticaretine başlamış. Şu anda tekstil ticaretinin yanında restoran işletmeciliği de yapıyor. Tüm iş deneyimlerini Denizli rotasını takip ederek gerçekleştirmiştir. **Ali**, babasının saatçi dükkanında çıraklık yaptıktan sonra sırasıyla pazarlamacılık, çadır

imalatı ve ticareti yapmış. Ayrıca gayrimenkul alım satımı ve giyim mağazası işletmiş. Pazarlamacılık yaptığı dönem Türkiye'nin hemen her ilinde bulunmuş. **Hakan**, ailesiyle yaşadığı Erzurum'da hayvancılık ve çiftçilik yaptıktan sonra aile evini terk edip Denizli'ye gelmiş ve inşaatlarda amelelik, ustalık yapmış. Tekstil sektöründe fasonculuğu öğrenerek tekstil ticaretine başlamış. Tüm iş deneyimlerini Erzurum, İstanbul, Denizli ve Gürcistan rotasını takip ederek gerçekleştirmiştir.

Görüşmecilerin iş deneyimlerini gerçekleştirdikleri güzergahların yanı sıra sınıfsal konumlarını anlamlandırabilecek başka veri grubu da ailelerinin evini terk ettikleri yaşları, ne zamandan beri çalıştıkları, işveren konumunda oldukları süre ve orta sınıflaşma deneyimlerini inşa ettikleri Denizli'de geçirdikleri süredir. Bu veriler aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Tablo 3. Görüşmecilerin evden ayrılma yaşlarına, ne zamandan beri çalıştıklarına ve işveren olduklarına, Denizli'de geçirdikleri süreye, memleketlerine gitme sıklıklarına ilişkin değişkenler

Katılımcılar	Evden Ayrılma Yaşı	Çalışma Süresi (Yıl)	İşveren Olduğu Süre (Yıl)	Denizli'de Geçirdiği Süre (Yıl)	Memleketine Gitme Sıklığı
Ahmet	16	48	36	37	Yılda 1-2 kez
Selim	24	34	4	12	Gerekli durumlarda
Kemal	25	35	Kısa bir dönem	45	Kendi memleketinde yaşıyor
Semih	36	37	10	37	Yılda 1-2 kez
Doğan	15	44	12	12	Yılda 1-2 kez
Cemil	24	31	22	30	Yılda 1-2 kez
Talip	23	30	17	35	Yılda 1-2 kez
Kudret	23	26	11	13	Gitmiyor

Katılımcılar	Evden Ayrılma Yaşı	Çalışma Süresi (Yıl)	İşveren Olduğu Süre (Yıl)	Denizli’de Geçirdiği Süre (Yıl)	Memleketine Gitme Sıklığı
Veli	25	34	22	30	Gitmiyor
Asım	17	25	15	17	Gitmiyor
Akif	23	42	20	31	Gitmiyor
Nadir	23	40	15	61	Kendi memleketinde yaşıyor
Ali	18	38	27	48	Kendi memleketinde yaşıyor
Hakan	10	34	20	32	Gitmiyor
Veli	25	34	22	30	Gitmiyor
Asım	17	25	15	17	Gitmiyor

3.3. Devralınan Miras: Sınıf Atlamadan Önce

3.3.1. Aile: Hikâyenin Başladığı Yer

Kişinin kendisi haricinde münasebette bulunduğu en samimi ortam ailesidir. Aile, hayatın en erken ve temel durumunu yansıtır. Orta sınıf konumuna sınıfsal hareketlilik aracılığıyla erişen katılımcıların aile geçmişlerinde zor şartlar altında yaşama tutunma çabası görülmektedir. Ailelerin hepsinin kırsal alanda yaşaması, katılımcıların çok çocuklu ailelere dünyaya gelmeleri ve akabinde yaşanan yoksulluk deneyimi, aşılması gereken güçlüklerin başında gelmektedir. Kırsal alanın terk edilip kentlere akın edilen göç anına kadar ailenin yaşadığı kırsal alandan dışarı çıkmayan çocuklar, sosyal yaşantılarını ailelerinin öğrettikleri üzerinden kurmaktalar. Pek çok ahlaki değer yargılarını geleneksel yapının sert duvarlarında ören çocuklar, yetişkinlik dönemlerinde kalıcı bir hal alan bu değerleri gittikleri her yere götürmüşlerdir. Öyle ki ilerde aileleri yanlarında olmasa bile onları anımsatan bu değerler akıllarına geldiğinde yalnız olmadıklarını hissetmişlerdir. Bu konuda Doğan, aileden aldığı mirasın kendisinde nasıl yer edindiğini şu şekilde açıklıyor:

“Ben ilkokulu bitirdim ama kızların okuma şansı yoktu. Bize dışarıdaki her erkeğin potansiyel namussuz olduğu empoze ediliyordu. Eğer kız okula giderse onunla kimse evlenmezdi, kız üniversiteyi bitirmiş olsa bile kendi çevresinden biriyle evlenmek zorunda olduğu için mesleği olmayan bir ameleyle evlenecekti. Okumuş kızla amele bir erkeğin arasındaki seviye farkından dolayı erkek kızla evlenmek istemeyeceği için kızların okula gitmesi pek hoş karşılanmazdı.”

Asım ise ailesinden aldığı kültürün evliliğini de etkileyeceğini ifade etmekte:

“Ben evin en büyüğü olduğum için evleneceğim kişi kardeşlerime örnek olmam açısından önemliydi. Muazzez Afyonluydu ama Denizli’de doğup büyümüştü, benim ailemin kültürüne çok uzak kalıyordu, onlarda anne baba, akraba kavramı yoktu. Kişilik olarak kötü biri değildi. Ben kırk yaşında olmama rağmen otuz beş yaşındaymışım gibi gösteriyorum. Muazzez güzel ve bakımlıydı ama geçmişte psikolojik sıkıntılar yaşadığı için kendi yaşından on yaş

büyük duruyordu. Gelecekte hayalini kurduğum, düşündüğüm aileyi onunla kuramayacaktım. Evlenirken sadece kızı almıyoruz, onun ailesini de alıyoruz. Benim ailem ve karşı tarafın ailesi kan bağıyla birleşiyor, doğacak çocuk iki tarafın kanından olacak. Onların ailesi çok farklıydı, erkek kardeşi evi terk edip gitmişti. Ben uyumsuz olacağımızı Muazzez'e onun kalbini kırmayacak şekilde anlattım.”

Ailesinden kendisine kalan mirası içinde bulunduğu kapalı ortamda yıkamadığı için farklı araçlar geliştiren Ali, ailesini şöyle tanımlamaktadır:

“Mutaassıp, kapalı bir ailede büyüdüm, bizimkiler koyu dinciydi. Beni de o şekilde yetiştirdiler ama sonradan açıldım.”

Geleneksel toplumlarda aile aynı zamanda çalışma faaliyetlerinin de yapıldığı, örgütlendiği birim olarak baskıcı bir nitelik de taşımaktaydı. Aile bireyleri çalışabilecek olgunluğa eriştiğinde genellikle tarlada veya ayak işleri sayılacak ufak tefek işleri üstlenmekteydi. Orta sınıf merdivenlerini en zor şartlar altında çıkmaya çalışan Ahmet, bahsettiğimiz durumu şu şekilde ifade etmektedir:

“Benim yaşadığım 1970’li yıllarda doğru düzgün iş olmadığı için insanlar genelde inşaatlarda çalışıyorlardı. O dönem köyde durumumuz çok iyi olduğu için büyüklerimiz, “çalışıp da amelelik mi yapacağım?” diyerek çalışmayı kendilerine ar eder, evi geçindirmeleri için çocukları her yere çalışmaya gönderirlerdi.”

Çalışma konusunda Cemil, şunları belirtmektedir:

“Erzurum’da kimsenin çalışabileceği, yapabileceği bir iş yoktu. İnsanların çalışabileceği bir fabrika olmadığı için çobanlık yapmaktan başka bir alternatif yoktu. Biz köydeyken iki abim İstanbul’da, biri Denizli’de gurbette çalışıyordu.”

Katılımcıların aileleriyle ilgili hafızalarında yer edinen, anlatmaya değer gördükleri veriler, ailenin geleneksel yapıyı koruduğu 1980’li yıllara kadar aile bireylerinin ortaklaşa bir hayat sürdüğü döneme aittir. Çalışma çağına gelen

çocukların eğitime ara verilir ve gelir elde edeceği şekilde çalışması beklenir. Özellikle erkek çocukların yaşadığı bu çalışmaya zorlanma durumu, eğitimin aksamasına ve dolayısıyla kapalı bir yapıda sosyalleşme süreçlerini geçirmelerine yol açmaktadır. Kısacası, ailelerin kırsal alanı henüz terk etmemiş olmaları, yetişkin erkeklerin çalışma hayatına erken yaşta atılmalarına ve eğitim imkanlarından yoksun olmalarına neden olmuştur.

3.3.2. Babayı Öldür(eme)mek

Çalışmamızın başında öngörülmeleyen ama süreç içinde gelişen gözlemlere dayanarak oluşturduğumuz bir tema olan babalık meselesi oldukça önemli bir yere işaret etmektedir. Görüşmecilerin hepsi babalarını aşma hedefini taşıdıklarını, bunu gerçekleştiremediklerini hissettikleri zaman daha fazla çaba gösterdiklerinden bahsetmişlerdir. Yukarıda belirttiğimiz yoksul olma halini ve imkanların olmayışını babaya yükleyen ifadeler, kendilerini aşmanın iç rahatlatıcı bir nedenini oluşturmaktadır. Babanın ortadan kalkması, gerçek otoritenin ortaya çıkması sessizce gerçekleşirken takılan maske babayı en çok sevenin kendisi olduğuna inandırmaktadır. Baba katlini tamamlayan bireyler, oyun kurucu rolünü üstlenerek kendi değerlerini oluşturma tadına varmaktadır. Bunu en net şekilde Talip'ten dinliyoruz:

“Babam inşaatlarda sıvacılık yapıyordu, senenin altı ayı çalışır altı ayı çalışmazdı. Aslında Denizli'ye ilk geldiğimiz dönem çok güzel çalışıyordu, taşeronluk yapıyordu. Aldığı işlerde kendisi de çalışıyordu, iyi bir sıvacıydı. Babam istedikten sonra gerçekten işini iyi yapardı. Ama bazen işine gelmeyince çalışmıyordu, yaşı ilerledikçe çalışmayı bıraktı. Biz yoksulluk içinde büyüdük. Babam çok rahat yaşayan, beynelmilel bir insandı, çocuklarına karşı sorumluluğu yoktu. Beni de yanına alıp gece geç saatlere kadar kahvehanede oturur okey oynardı. Kendi başıma eve gidemediğim için babamın oradan kalkıp eve gitmesini beklerdim. O dönem bu kadar rahat değildi, doğru düzgün sokak lambası olmadığı için karanlıkta gitmeye korkuyordum. Babayı mecbur bekliyordum, baba da canı ne zaman isterse o zaman kalkar otobüs ya da minibüsle eve dönerdik. Belki o günün şartlarında durumu onu gerektirdiği için öyle yapıyordu.

Allah’a şükür bizi bazı zamanlar dışında genel olarak kimseye muhtaç etmiyordu.”

Talip, babasının hatalı olduğunu düşündüğü tavırları sergilemesini alay ederek, küçük bir çocuktan bahseder gibi anlatmaktaydı. Baba’nın artık işlevsiz olduğunu, korkunun ve dolayısıyla otoritenin kaybolduğunu tasdiklemektedir. Bu noktada Asım, babasının karakteri üzerinden el değiştiren otoriteyi çok net bir şekilde ifade etmektedir:

“Muazzez gittikten sonra koşa koşa babamı arayıp ona para gönderdiğimi söylediğimde babam bana yük olduğu için çok mahcup olduğunu anlatmaya başladı. Ailemizde babamdan sonra ben geldiğim için ona destek olacak ilk kişi de bendim. Babam eline biraz fazla para geçtiğinde intihar etmeyi düşünebilecek biridir. Babam benden onlara en fazla on gün yetecek kadar para göndermemi beklerken ben epey para gönderdim. Evde sürekli yiyen, çalışmayan on iki kişi vardı, hepsi ya okula gidiyordu ya da küçüklerdi. Babam parayı aldıktan sonra beni aradığında gizli bir iş yapan suçlu birinin ses tonuyla konuşuyordu. Babam para çekmeye gittiğinde görevlinin söylediği miktarı bana söylerken vurguluyordu. Ona gönderdiğim para miktarının bu kadar çok olamayacağını düşünüp postanedeki görevlilerin hata yapmış olmalarından korkuyordu. Babama ses tonunu değiştirmesini ve gönderdiğim paranın doğru olduğunu söyledim, babamın o heyecanı yaşaması için gönderdiğim paranın miktarını vurguluyordum. Babam, ticaret konusundaki cesaretimin yüzde birinin kendisinde olmasını istediğini söyledi. Babam sekiz yaşından beri beş vakit namaz kılan, içinde Allah korkusu olan, haram kazançtan uzak, bizi hamallıkla geçindiren biridir. O yüzden gönderdiğim paranın kaynağını öbür dünyada ona soracaklarını düşünüp telaşlandı.”

Babasının yaptığını yapmayarak babasını aşabileceğini düşünen Akif, lüks düşkünlüğünü küçümseyerek aktarmıştır:

“Memleketteyken durumumuz iyiydi. Bizim memlekette, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde evin büyüğü yanlış da yapsa büyüktür, küçük doğru da yapsa küçüktür. Bu sistem yanlış. Babamız belediye başkanıydı ama hiçbir şey yapmadı, sadece bizi süründürdü. Millet belediye başkanı olup köşeyi döndü, babam belediye başkanı olduğunda bizi

perişan etti, elindekinin hepsini yedi bitirdi. Erzurum'a gittiğinde kaldığı otel odası yıl boyunca ona tahsis edildiği için otelin o odası yıl boyunca kapalı kalıyordu. Eve geldiğinde odanın anahtarı cebinde olurdu. Bir günlüğüne gidiyorsa bir gün kalıp bir gün parası ödeyebilirdi ama babam bir yılın parasını ödüyordu. Baştakiler öyle yaptığı için o da öyle yapıyordu. Ben çocuklarımı okutmayı, evlendirmeyi babalık görevim olarak gördüğüm için daha planlı hareket ediyorum. Çocuklarım atanır ya da atanmaz onu bilecek kadar bilgim yok ama onları okutmak benim babalık görevimdir.”

Baba'nın düşen otoritesi geride kalan erkek çocukları arasındaki en güçlü olana geçmektedir. Görüşmecilerimin ortak noktası olan çalışmaya adanmışlık onları ailenin en güçlü bireyi konumuna itmiştir ve dolayısıyla yeni Baba olmaya aday haline getirmiştir. Kan davası sebebiyle ailesinden birçok kişinin ölümüne tanıklık etmiş ve en sonunda memleketi Adıyaman'ı terk etmek zorunda kalan Kudret, babasından ona kalan mirasın disiplin olduğunu ifade etmektedir:

“Ben disiplinli olmayı geçmişte acı çekerek öğrendim, babamdan da aldığım bir disiplin vardı. Otelde komilik yaparken çok başarılı olduğum için iki ayda baş garsonluğa kadar yükseldim.”

Benzer bir deneyim aktarımını Kemal de belirtmektedir:

“Ama bir elemanın çalıştırılması, işlerin yürütülmesi beni çocukluğumdan beri etkiliyordu. Babamın işçilerine, iş yaptığı yerlere borçlu olduğunu bilmem. Babamla mal almaya gittiğimizde fatura kestirdikten sonra parasını öderdi. İşin bu şekilde yapılması gerektiğini söylerdi. Ben on bir yaşındayken babam erkek adamın parasız olmayacağını söyleyerek bana bir cüzdan alıp içine para koymuştu. Aslında bana yaptığı en büyük kötülük olmuştu.”

Otoriter konumu, katılımcıların istedikleri yaşama kavuşamamalarına neden olan Baba'nın gelenekseli yansıtan yüzü kulaklarda yalnızca nostaljik bir tını olarak kalmıştır. Görüşme boyunca babasının çalışmayarak sorumluluğunu yerine getirmediğini belirten Semih, geçmişe nostaljik yaklaştığı anda babasını olması gereken konuma yerleştirdi:

“Biz Erciş’in köyündeyken rahmetli annemle babam çarşıya gittiklerinde bir kilo elma alıp sandığa koyarlardı, bir hafta boyunca o elmaları yerdik. Bir elmayı dört kişiye paylaşırlardı. Geçmişte daha mutlu olduğum için geçmişe dönmek isterdim. Nane sakızı ve sigara sattığım, otogarda ayakkabı boyadığım günlerdeki mutluluğumu hiçbir şeye değişmem. Annemle babamın hayatta olduğu, sabah ve bayram namazlarında camilerin önünde ayakkabı boyadığım dönem daha mutluydum.”

Baba’nın kayıp otoritesinin doğru yere ulaşması için gerekli koşulları sağlayan oğullar yeni Baba konumuna gelerek erkekliğin bir başka yüzü ile tanışmaktadırlar. Bu durumun en önemli göstergesi, eski Baba’nın ve ailenin diğer üyelerinin yeni Baba’nın kurallarını benimsemeye çalışmasıdır. Yeni Baba’nın bu kuralları yeni edinmiş olduğu orta sınıf pratiklerinden ileri gelmektedir. Asım’ın kız kardeşleriyle ilgili ifadesi bu duruma karşılık gelmektedir:

“Benim için önemli olan kız kardeşlerimin gözlerinin doymasıydı, gerçekten hiçbir şey görmemişlerdi. Bizim hayatımız boyunca üç kat kıyafetimiz olmamıştır, en fazla iki kat kıyafetimiz olmuştur. Birini giyer diğerini yıkardık. Benim kendime göre hiç ayakkabım olmadı. Kız kardeşlerimin nasıl yaşadığını ve bira içtiğini görmeleri için onları bir gün bara götürdüm. Onlar içip sarhoş olsalar ben abileri olarak onları kucağıma alır eve götürürüm. Sabah uyandıklarında sarhoş olduktan sonra ne olduğunu kendileri anlarlar. Ama ben abileri olarak bizim oraların eski kafalı insanları gibi kız oldukları için onları engellersem olmaz. Ben erkek olarak istediğim her şeyi yapabiliyorsam onlar da kız olarak istediklerini yapabilirler. Yine de kızların kendi çevrelerinde göreceklelerini önceden abileriyle görerek doğruya yanlışla karar vermelerini isterim.”

3.3.3. Hayat Okulu

Katılımcıların bir diğer ortak yanı olan eğitim imkanlarına erişememe durumları onların okul karşıtı bir kültür geliştirmelerine yol açmıştır. Çünkü “hayat okulu” her türden okula üstün gelmektedir. Hayat okulu olarak tabir edilen gündelik hayatı idame etmeye yarayacak deneyimlerin toplamı katılımcıların hemfikir olduğu konulardan biridir. Özellikle formel eğitimin olmadığı yerde hayat kurtaran bu

deneyimler bütünü, görüşme yaptığımız katılımcıların eğitimle alamadıkları bilgiyi buradan aldıklarını iddia etmelerine neden olmuştur. Selim'in aktardıkları şu şekildedir:

“Hem çalışıp hem okumayı bazıları becerebiliyordu. Ama bende çalışma tarafı ağır basıyordu, sabahın altısında kalkıp akşamın onuna kadar çalışmayı seviyordum. Okul öyle değildi, sabah sekizde okula gidip öğlen üçte eve gelmek bana pek çekici gelmiyordu. Şu an İzmir’de Milli Eğitim Şube Müdürü olan abim okumaya daha eğilimliydi. O dönem ailem yoksul olduğu için herkes çalışmak zorundaydı, ailemde abime gelene kadar kimse okuyamadı. Aslında ben ailenin küçüklerinden olduğum için çocukluğumu en rahat yaşayanlardan biriyim. Ailemin alıştığı düzende çalışmak öncelikli olduğu için bazıları hayatlarından feragat edip çalışmak zorundaydı. Bizim ailede okumak isteyen okuyamadı, okumak istemeyen okudu.”

Benzer bir şekilde hayat okulunun önemini Ali de ifade etmekte:

“Orta ikideyken okulu bıraktım. Ben ortaokuldayken babam Kur’an kursuna devam edersem okula göndereceğini söyleyince okuldan ayrıldım. Normal okul okumadım ama hayat üniversitesini okudum. Ortanca kardeşim de benim gibi okuldan ayrıldı ama en küçük kardeşim hem Kur’an kursuna hem de normal okula gitti.”

Talip, eğitimle deneyimin farkını şu şekilde yorumluyor:

“Eğitimli kişilerle de vakit geçiriyorum. Benim yanıma üniversite okumuş ama adam olamamış, insan olamamış, kendini izah edemeyen birçok insan geldi. Staj yapmak için yanıma gelen tekstil mühendisliği öğrencileri bu işin okulunu okumalarına rağmen havluyu bile görmemişler, havlunun nasıl olduğunu bilmiyorlar. Ben onların aksine eğitim almamış kara cahil bir adamım. Her şey okumakla olmuyor, insanın pratikte kendini yetiştirmesi çok önemli. Okul okumamasına rağmen birçok üniversite mezunundan üstün konuşabilen adamlar tanıyorum. Kendilerini öyle bir yetiştirmişler ki fabrikatörün babası onların çeyreği olamaz.”

Eğitimin, orta sınıf katmanlarının birçoğunda önemli bir yere sahiptir. Ancak dikey hareketlilik aracılığıyla orta sınıfa yükselen katmanda çalışmanın ve

biriktirmenin en önemli ilke olduğu göz önünde bulundurulduğunda eğitimin sınıfsal konumu belirlemede statüyü destekleyecek bir yapıda olmadığı ifade edilebilir. Eğitim aracılığıyla kazanılması beklenen sınıfsal kazanımları ıskalayan orta sınıfın bu katmanına ait bireyler, eğitime yönelik eleştirel bakış geliştirmişlerdir. Tam anlamıyla hınç beslendiği söylenemese de eğitimin getireceği fırsatları kaçırdıklarını kabul ettiklerini ifade edebiliriz. Zira, çocuklarının kendileri gibi zor koşullardan geçerek sınıfsal konumlarını elde edebileceklerine inanmayan veya istemeyen katılımcılar, en azından çocukları için eğitimi kabul edilebilir görmektedirler. Rıfat'ın ifadelerine bakalım:

“Ben bu halimin üstüne bir de eğitim almış olsaydım daha farklı olurdu. Eğitim alıp da bir işe girenlerin kazandıkları maaşları ben bir günde kazanıyorum. Ama benim de sosyal hayatım, hiçbir şey yok. Güneydoğu'dan geldiğim günlerdeki gibi çalışmaya devam ediyorum. Beş çocuğumun geleceği, evi, askerliği, evliliği için sermaye lazım. 1974 yılında yola çıktığımda artık kendimi heba etmiş oldum.”

Benzer bir ifadeyi Akif de kullanmaktadır:

“Ben eğitim alsaydım Denizli bana dar gelirdi. Biz çalışarak, gezerek buralara geldik. Gezmediğim yer kalmadı, sadece Eskişehir'e gitmemiştim. Oraya da yakın zamanda gidip iki gün kaldım, ben gezmeyi çok seviyorum. Eskişehir ne kadar güzelmiş yeğenim.”

Eğitimin bir ayırıcı vasfı olduğuna inanmayan Kudret:

“Ben tekstilin T'sini bilmeden bu işe başlamakta rağmen diğerlerinden hiçbir farkım olmadı. Bu işin okulunu okuyanlar işin püf noktalarını biliyorlar ve oturdukları yerden müdürlük yapıyorlar. Ama ben havlunun ipinden etiketine kadar uğraşıyorum, işin içindeyim.”

Eğitimin sosyal ve kültürel sermaye için gerekli olduğunu, bu yüzden elde edilen sınıfsal konumun tatminsizliğe yol açtığını belirten Harun:

“Kendi işim için vakit geçiriyorum, işim bittikten sonra Mimarlar Odası'nda oturacak halim yok. Herkesin çevresi işine göre değişiyor. Etrafımdaki mühendislerin, doktorların,

çeşitli alanlardan insanların ortamlarına girerim ama benim arkadaş ortamım ayrıdır.”

Eğitimsizlik halinin sosyal sermayede oluşturduğu boşluğun nasıl doldurulabildiğine ilişkin Ahmet’in ifade ettikleri sınıfsal hareketliliğin temelindeki görünmez ilkeyi ifşa etmektedir:

“Hayır, kendimi eğitim açısından çok eksik hissediyorum. Ben iş adamları çevresine, diğer çevrelere, her ortama girerim. Eğitim almayan insanlar gittikleri yerlerde bazı konularda yabancı kalıp eziliyorlar. Ben girdiğim ortamdaki insanlara kendimi ezdirmemeye çalışıyorum. Ama karşımdakiler fark etmese de ben o ezikliği içimde hissediyorum. Ben girdiğim ortamlarda özgüvenle otururum. Eğer bir insan kendi özgüvenini karşı tarafa gösteremezse onu ezerler, özgüvenin o gücü var.”

3.3.4. Gurbet Kuşları

Orta sınıflaşma hikayesinin harekete geçirici unsurlarından biri göç olgusudur. Göç edilen yer, göçün nasıl gerçekleştiği, göç edilen şehirden beklentiler ve arkada bırakılacağı umulan geçmişin hayaleti göç eden kişiyi abluka altına alan unsurlardır. Kırsal alanların, şehirlerin gelişmesiyle birlikte cazibesini yitirmesi her zaman için umutlu yoksul aileler için bir fırsat niteliğindedir. Şehre atfedilen bu büyük anlam ya da beklenti arttıkça yaşanan hezeyanın şiddeti de bir o kadar kuvvetli olmaktadır. Sınıf atlayarak orta sınıf konumu elde eden bu kesitin hayatlarındaki ikinci perdenin açılacağının sinyalini veren gurbet yolculuğu, kimi zaman tek başına evden kaçma yoluyla gerçekleşirken kimi zaman da ailenin tümünün şehir şehir dolaşmasını gerektirmektedir. Çalışmamıza konu edindiğimiz katılımcıların gurbetlik halleri iki aşamalı olarak gerçekleşmiştir. İlki, doğup büyüdükları memleketlerini terk edip çalışma imkânı buldukları şehirlere göç etmeleri, ikincisi ise belli bir yaşam tarzı edinmek amacıyla stratejik bir hamleyle Denizli’yi seçmeleridir. İlk duruma örnek olarak Akif’in serüveni gösterilebilir:

“Başboş bir aileydik, babamız 1980 darbesinde belediye başkanıydı, har vurur harman savururdu, kafasına göre takılırdı. Biz de gurbette gezerdik.”

Yaşadıkları kırsal alanda ihtiyaçların karşılanmaması sonucu şehirlere göç etme eğilimi gösteren katılımcılardan Doğan, İstanbul’daki ilk zamanlarını Almanya’ya giden gurbetçilere benzeterek aktarıyor:

“Ben Urfa’da çok kötü şartlarda çalıştığım için İstanbul’da çalıştığım yerin şartları bana çok iyi geliyordu. Tıpkı Türkiye’den Almanya’ya giden işçiler gibi halimden şikayetçi değildim. Onlar da Almanya’da kanalizasyon temizliği gibi en kötü işleri yapmalarına rağmen hallerinden memnunlardı.”

Doğan’a yönelttiğimiz “Neden İstanbul?” sorusuna verdiği yanıt aslında sınıf atlama hikayesinde ilk etapta gidilen şehrin irrasyonel bir şekilde seçildiğini ortaya koyuyor:

“Okula on bir yaşına kadar devam ettim, ilkokul mezunuyum. Okuldan sonra fırıncılığa başladım. İstanbul’u filmlerde izlediğimde çok iyi bir yer gibi geldiği için on iki yaşında İstanbul’a gittim. Filmlerde gördüğüm İstanbul’u, artistleri merak ediyordum. Bir gün arkadaşım ile bilet parasını ayarlayıp evdekilerden habersiz İstanbul’a gittik.”

Ahmet’in de aile evinden sonraki ilk güzergahı pek rasyonel bir seçim değildi ve aklında sadece çalışıp para kazanmak vardı:

“Bir gün evdekilere kızınca kafama esti bir arkadaşım ile birlikte Adana’ya gittik. Cebimizde doğru düzgün para olmadığı için Adana’ya vardığımızda iki gün aç kaldık. Daha sonra bir gazoz fabrikasında karın tokluğuna çalışmaya başladım. Gazoz fabrikasında şişeleri temizleyip kasalara diziyordum. Geceliğine biraz para aldıkları, doğru düzgün bir yatak olmadığı için saman balyalarının üzerinde yattığımız çok eski bir handa kalıyordum. Adana’da birkaç ay çalıştıktan sonra oradan paramı aldım ve hiçbir şey bilmediğim, hiç kimseyi tanımadığım halde otobüse binip İstanbul’a gittim. Gece İstanbul’a vardığımda beni otele almayacaklarını düşündüğüm için otele gitmeyip camii avlularında kaldım. On gün boyunca doğru düzgün yemek yiyemedim, sadece suyla idare ettim. Daha sonra Aksaray’da

gezerken Urfa'dan tanıdığım fırıncı bir arkadaşımı gördüm. Çalışmadığımı kendime yediremediğim için arkadaşımın çalıştığını söyledim. Ama üstümün başımın halinden çalışmadığımı anlaşıyordu. Arkadaşımla yemek yemeye gittiğimizde hemen ekmeğe saldırdım. Arkadaşımla Zeytinburnu'ndaki evine gittiğimizde yengesi berbat halimi görünce sağ olsun hemen elbiselerimi yıkadı. Kahvaltı yaptıktan sonra arkadaşım beni Urfalıların gittiği bir işçi kahvehanesine götürdü."

Ahmet'in aktardıkları ışığında aile evinin terk edilmesinden sonraki ilk durağın tesadüfi şekilde geliştiğini, daha sonrasında gidilen yerdeki çalışma ortamında şekillenen arkadaş çevresiyle oluşan sosyal sermayenin yol açtığı bir kırılma anı yaşanıyor. Buradaki esas nokta, katılımcıların gençlik yıllarına tekabül eden 1980'li ve 1990'lı yıllarda çalışma hayatında işçilerin sundukları emeğin değerli olduğu ve işçiler arasında sendikal düzeyde olmasa da birbirlerini koruma reflekslerinin gelişmiş olmasıdır. Zira, çalışma hayatında uzmanlaşmanın yaşandığı ve işçi emeği olarak ifade edebileceğimiz kol gücüne dayalı işlerin üretim ilişkilerinde belirleyici olmadığı günümüz toplumlarında bu türden bir dayanışmanın görülmesi pek mümkün değildir. Ahmet'in bahsettiği işçi kahvelerine yolu düşen Doğan, bu kahveleri devletin iş bulma kurumuna benzetmektedir:

"İstanbul'da, devletin işçi bulma kurumuna benzeyen, dernek gibi bir kahvehanede iş arayan işçiler toplanırlardı. İş sahipleri, işçiye ihtiyaçları olduğunda kahvehaneden işçi almaya gelirlerdi. İş bulana kadar kahvehanede çayımızı, kahvemizi bedava içerdik. Çalışmaya başladıktan sonra bir yevmiyemizi oraya bağış yapardık. Ama benim yaşım tutmadığı için o kahvehaneye gidemiyordum. Kahvehane sahibi yaşım küçük olduğu için kendisine ceza verilir, dükkânı kapanır diye kahvehaneye girmeme izin vermiyordu. Ben de kimseyi tanımadığım için kahvehanenin etrafında geziyordum. İlk üç gün ne yemek yedim ne de uyudum."

Görüşmeler sırasında kültürel açıdan bana en uzak yerde konumlandığını düşündüğüm Kudret'in memleketini terk edip gurbete çıkması trajik bir olay olan kan davası ile başlamaktadır. Kudret'e ailesi ve göç serüveni hakkında yönelttiğim soruları hızla geçip mevcut sınıfsal konumuna ilişkin sorular yöneltmemi istemesi ve benim ısrarla geçmiş hakkında sorular sormam sonucu anlatmaya başladığı bu trajik

hikâye sırasında zaman zaman duygusal anlar yaşandı. Kudret ve ailesinin yaşadığı yoksulluğun üzerine eklenen kan davası, hayatı devam ettirecek bir yer seçimini elzem kılmıştır:

“2005’in Ekim ayında kan davası olayında öz dayım ölünce bir daha birbirimizi vurmamak için malımızı, mülkümüzü, hayvanlarımızı bırakıp alabildiğimiz kadar kıyafet alıp bütün aile Adıyaman’dan İstanbul’a göç ettik. Kendimizi temize çıkarmak için kaçmak zorunda kaldık, kimseyi vurmamıştık ama suç bizim üstümüze kaldı. Biz kendimizi anlatana kadar on kişi daha ölürdü. Karşı tarafın kafasında bizim suçsuz olduğumuz netleşmeseydi bizden üç kişinin daha vurulması gerekecekti. Otuz kişilik bir aile olarak Suriyeliler gibi İstanbul’da evsiz barksız kaldık. Amcamlarla birlikte otuz kişi bir evde kalmaya başladık. Kaldığımız dairede pencere ve elektrik yoktu, sadece su vardı. Fırından altmış ekmek aldığımızda fırıncı ekmekleri hangi firmaya aldığımızı soruyordu. İstanbul’da iki ay kaldıktan sonra kaldığımız evi kapatıp Bursa’da bir tarla işi ayarladık. Bursa’da hiç tanımadığımız, görmediğimiz bir adamla buluşup Beylik Köyüne gidecektik. Elimizde valiz yerine taşıdığımız çuvallarla otuz kişi bir otobüse binip Bursa’ya doğru yola çıktığımızda yanına gideceğimiz adam telefonunu açmadı. Gidecek hiçbir yerimiz olmayınca otuz kişi öylece kaldık. Şimdi duygulanacağım.”

Kısacası, gurbet yolculuğunun hem emeğin hem de üretim ilişkilerinde kol gücünün değerli olduğu bir dönemde gerçekleşmesi bu yolculukların anlamlı bir sona ulaşacağını ifade etmektedir. Öte yandan gurbet yolculuğunun ilk aşamasını oluşturan tesadüfi şehirlerin bireylere getirmiş olduğu çalışma ahlakının Protestan çalışma anlayışının ilk biçimini yansıttığını ifade edebiliriz. Daha sonra değineceğimiz üzere birikime dayalı bu anlayış yerini harcamaya, tüketmeye ve çocukların bu tüketim ilişkilerini yeniden üretilme aşamasına dahil olmasına bırakacaktır. Bir sonraki bölümde değineceğimiz, gurbet yolculuğunun ikinci aşaması olan bilinçli bir şekilde Denizli’nin seçilmesi bu ahlak anlayışının değişimindeki mekânsal etkiyi anlaşılır kılacaktır.

3.4. Talih Dönüyor: Sınıf Atlama Anı

3.4.1. Mekânın Dönüştürücü Etkisi

Klasik sosyologların en önemlilerinden biri olan Simmel, modern metropole/kente sosyolojik anlamda özel bir anlam atfetmiştir. Kentin kuruluşu ve gelişmesi gibi problemlerden ziyade kent hayatının kişilikler üzerinde yarattığı değişiklikleri ele alan Simmel'e göre, kent, modern insanın hayatında merkezi bir yere sahiptir. Modern insanın temel sorunu ise büyük toplumsal güçler, tarihsel miras, dış kültür ve teknik karşısında kişilerin kendi bireyselliklerini koruma çabasından kaynaklanmaktadır. Başka bir ifadeyle, kent gibi sosyal ilişkilerin geniş ve karmaşık bir düzende kurulduğu sosyal çevrede yaşayan birey, durmaksızın değişen, hızlı bir akışa sahip olan ve çoğu kez birbiriyle çatışma halinde olan bir sürü deneyimle karşı karşıyadır. Dolayısıyla birey, kendisini dış dünyada vuku bulan değişimlerden, çatışmalardan ve tehlikelerden koruyabilecek bir kişilik yapısı geliştirmek zorundadır. Bu zorunluluğu gerçekleştirebilmek için kentli birey artık kırsal alanda yaşayan insan gibi kalbiyle, yani duygularıyla değil beyniyle, düşüncesiyle hareket etmeyi tercih edecektir (Simmel, 1996: 82). Simmel'in kenti konumlandığı nokta, toplumsal hareketlilik deneyimlerini kentte gerçekleştiren katılımcılarımızın ifadelerinden rahatlıkla okunabilmektedir. Görüşmeciler arasında hırıyla dikkat çeken Ahmet, Denizli'ye yerleştikten sonra rasyonel bir biçimde şekillendirdiği sosyal çevresi dışında kalan duygusal ortaklık geliştirdiği kişileri şu şekilde aktarıyor:

“İnsanlar, “Ahmet bugüne kadar köydeydi, Denizli'ye geldikten sonra hasbelkader bir şeye sahip olunca bizi ezmeye çalışıyor.” diyerek hazımsızlık yapıyor. Ben farkında olmadan insanları mutlaka ezmişimdir. Çevremdeki insanlardan ve akrabalarımın maddi durumu iyileşenler karşımda durup beni ezmeye çalışıyorlar. Yetiştirmek için yanıma aldığım yeğenlerim şimdi beni kötülemeye çalışıyorlar, yanımda el pençe durup arkamdan konuşuyorlar, samimiyetsizler! Bunları duyunca rahatsız oluyordum ama artık bunlara alıştım, bu tür şeyleri aştım. Zaman zaman içime atıyordum ama sonra kendimi boşuna üzdüğümü fark ettim.”

Kent mekanının kırsaldaki duygusal ortaklığa izin vermeyen yapısıyla karşılaşma anları bireylerin eylemlerini etkilemektedir. Bu etkileşim anına kiralık ev arama sürecinde rastlayan Kudret, duyduğu öfkeyi ev satın alarak dindirmiştir:

“Denizli’ye ilk geldiğimizde Denizli’nin turistik bölgesi olan Pamukkale’ye yerleştik. Biz o dönem fazla kültür aramıyorduk, sadece barınacak bir yer arıyorduk. Bizim almış olduğumuz doğu kültürü ilk günden bugüne kadar devam ediyor, çocuklarımıza Kürtçe öğrettikten sonra Türkçe öğretiyoruz. Bizi çok dışladılar, doğulu olduğumuz için bize ev vermiyorlardı. Kalabalık olduğumuz için bize ev vermediklerinden biz de kendi içimizde bölünüp ev bakıyorduk, hepimiz aynı evde kalamayacaktık. Pamukkale’de kiralık ev sorduğum adama Adıyamanlı olduğumu söyleyince kiralık evinin olmadığını söylüyordu. Halbuki evini meyhanede çalışan, kira ödemededen ara sıra evi bırakıp giden iki bayana kiralamıştı. Ben bu duruma çok sinirlendiğim için hırslanıp dört bina yaptım.”

Vanlı olan Semih’e yönelttiğimiz, “Van’a gitmeyi düşünüyor musunuz?” sorusuna verdiği yanıt mekânın bireyi etkileme mantığını izah etmektedir:

“Van’a dönmeyi, orada yaşamayı düşünmüyorum. Çünkü burada bir işim var. Van’a dönüp ne yapacağım? Ben Denizliliyim, Denizli’ye geldiğimizde küçük olduğum için üç senede alışmışım. Biz Pelitlibağ’a taşındığımızda buralar ormanlıktı, kimse burada yaşamıyordu. Burada sadece bir bina vardı, Forum Çamlık’ın olduğu yer çakıl üretme yeri. Kınıklı tamamen ormandı, burada kimsenin evi yoktu. Benim doydüğüm, iş yaptığım yer memleketimdir. Doğduğum yer de memleketim ama benim için Denizli önceliklidir.”

Gençlik döneminde İstanbul’da çalışmayı deneyimlemiş olan Doğan, İstanbul’un aile geçindirmek için ideal bir yer olmadığını düşünerek Denizli’ye gelme kararı aldığını belirtiyor:

“Açıkçası İstanbul büyük şehir olduğu için pek fazla para birikmiyordu, yatacak yer sorunu oluyordu. Gelecek kaygısı taşımadan günübirlik yaşayanlar için İstanbul çok uygun bir yer. Aylarca çalışarak kazandığımızı üç günde bitirebiliyorduk, yiyip içmezsek de kısa sürede hastalanıyorduk. Kötü şartlarda yaşadığımız için arkadaşlarımın birkaçı verem hastalığına yakalandı. Denizli’ye büyük paralar kazanma umuduyla değil askere gitmeden önce biraz para biriktirmek için gelmişim. Çünkü İstanbul’da hiçbir şekilde para biriktirme şansım yoktu. Askerden döndüğümde çalışma heyecanını tekrar yakalayıp kaldığım yerden devam etmeyi düşünüyordum. Askere para biriktirdikten sonra gitmeyi düşünmeme rağmen işten sıkıldığım için bir an önce gitmeye karar verdim.”

Biriktirdiğim parayı bana azar azar göndermeleri için aileme bıraktım.”

Bir önceki başlıkta belirttiğimiz gurbet yolculuğunun bilinçli aşaması olan Denizli'nin seçilmesindeki en büyük etken, Denizli'nin birikime uygun bir kent olmasıdır. Katılımcılarımızın ortaklaştığı bir konu olan birikim meselesi, sınıf atlama yolculuğunda Denizli ve benzer kentlerin tercih edilmesini açıklamaktadır. Bilindiği üzere Protestan çalışma etiğın ilk aşamasında görülen birikim yapma stratejisinin uygulamaya konulması, modern kapitalist toplumların en belirgin niteliğidir. Bu minvalde modern kapitalist toplumların en kalabalık grubunu oluşturan orta sınıflara da birikim yapmak düşmektedir. Zira, Selim'in ifade ettiğı gibi Denizli gibi kapitalistleşme sürecinin düzenli işlediğı bir kentte “akarken” doldurmak akılsızlık olacaktır:

“Ben birikim yapmak amacıyla Denizli'ye geldim. Buraya hiç ait olmadığım için ve İzmir'de de savurgan bir hayat sürdüğüm için başta birikim yapmak gibi bir niyetim olmadı. İzmir'e döndükten sonra eski yaptığım işleri yapamayacaktım. Çünkü daha evvel İzmir'de mağazalardan sorumluyken yaşım ve fiziki durumum sayesinde çok aktiftim, koşturuyordum, burada artık körelmeye başlamıştım. Aslında düşününce Denizli'yi ne kadar sevmesem de sekiz yıldır Denizli'deydim ve artık Denizlili olmuştum. Burada bizim taraflardan birçok insanla birlikte birkaç tane de Denizlili dostum olunca terazide Denizli'de kalma düşüncesi ağır basmaya başladı. Beni İzmir'e bağlayan sadece annem ve kardeşlerimdi. Patronuma Denizli'de kalmaya karar verdiğimi söylediğimde şaşırdı.”

Ailesiyle birlikte Denizli'ye yerleşmeyi tercih eden Veli, kentin ufuk açıcı boyutunu hatırlatmaktadır:

“O dönem çiftçiliğın pek getirisi olmadığı için 1989 yılında gurbette çalışan abilerimin yanına, Denizli'ye geldik. Bizim oradaki yaşam şartlarımız farklıydı, gelirin büyük kısmı yaz aylarında toplandığı için sekiz ay boyunca hiçbir şey yapmadan yazın kazandığımızla geçinirdik. Ufkumuzun genişlemesi için dışarıda, gurbette çalışmaya karar verdik. Erkekler gurbete çalışmaya gittiğinde annemin ve kız kardeşlerimin memlekette kalmasını istemediğimiz için ailece

*İstanbul'a gidecektik ama bir abim Denizli'de çalıştığı için
Denizli'ye gitmeyi tercih ettik.”*

Toparlamak gerekirse, farklı şehirlerde gerçekleştirilen çalışma deneyimleri sayesinde kazancın artması bireyleri biriktirmeye yöneltmiştir. Kazancın biriktirilmesi aynı zamanda Protestan ahlakın getirdiği bazı değerlerin benimsenmesine yol açmıştır. Maddi birikimle birlikte ahlaki birikimin de şekillendiği bu süreçte orta sınıf merdivenlerini tırmanan bireyler giderek daha muhafazakâr bir hayat görüşünü benimsemektedirler. Sürecin başında ailenin gelenekselliğini terk etmek adına geriden bırakıldığı düşünülen ahlaki kodların geri çağırılması olarak da ifade edilebilecek olan bu durum, bireylerin yaşam alanlarını, çocuklarını yetiştirme tarzlarını ve edindikleri sosyal çevreyi de kapsamaktadır. Sözelimi, Denizli'ye gelene kadar geçen sürede daha bireysel kararlar aldıkları gözlemlenen bu bireyler, Denizli'ye alışma sürecinde tekrar kendi sınıfsal pratiklerine yakın gördükleri kişilerle ilişki geliştirmişlerdir. Denizli'de belirli bir ekonomik sermaye edindikten sonra mevcut sosyal sermayenin değişmesi zorunluluğuyla karşı karşıya kaldıklarında yeni sosyal çevrenin gerektirdikleri habitusları inşa etme girişiminde bulunmuşlardır. Bu da sınıf atlama sürecinin en önemli ayağı olan sosyal sermayenin gelişimiyle paralellik gösteren bir süreçtir.

3.4.2. Kerameti Kendinden Menkul Bir Söylem: Yabancı

Bir mekânda ev sahibi konumundakilerin göçmenlere yönelik bakış açısını tartışan literatür, temelde “yabancı” kavramı etrafında kurulmaktadır. Kavram, sıklıkla kente sonradan gelen göçmenleri nitelemek için kullanılmaktadır. Göç alan kentin sakinleri ile göçmenler arasındaki ilişki göçmenlerin toplumsal konumunu tayin etmektedir. Bu toplumsal konum, içeride olan ama aynı zamanda marjinal, ikincil konumda kalan, dışarıdaki, öteki olarak şekillenmektedir. Simmel, yabancıyla olan etkileşimi, mesafe kavramını merkeze koyarak ele almaktadır. Yabancı ile aradaki mesafeyi belirleyen uzaklık-yakınlık derecesi birliktelik biçimlerini etkilemektedir. Başka bir ifadeyle, Simmel'e göre insan ilişkilerinin barındırdığı yakınlık-uzaklık ilişkisinin yapılanması, yabancı ile mümkün olmaktadır. Yabancıya olduğu bir yabancılik ilişkisinde yakın olanın uzak ama yabancı olarak görülebilecek

kadar da yakın olmasına işaret eden Simmel'e göre yabancılık ilişkisinin ortaya çıkabilmesi, mesafe içerisinde karşılıklı etkileşimin gelişmesine bağlıdır. Her şeyden önce bir kişinin veya halkın yabancı olarak tanımlanabilmesi için yabancıların varlığı ile yüzleşilmesi gerekmektedir. Bizzat grubun içindeki bir unsur olan yabancının grup içindeki üyeliği hem dışarda hem de yüzleşilmeyi gerekli kılacak bir niteliğe sahiptir. Simmel'in ifadesiyle, varlığı bilinmeyen, etkileşime girilmeyen bir topluluk yabancı olamaz (Simmel, 2009: 149). Dolayısıyla sahip olduğu bu nitelikler bağlamında yabancı ne çok yakın ne de çok uzak bir tip olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmamızın temalarından biri olan yabancılık deneyiminin ardındaki bu müphem durum, katılımcılarımızın göç ettikleri mekanlarda kendini göstermiş, Denizli'de ekonomik sermayelerini arttırdıkları zaman dilimine kadar da devam etmiştir. Katılımcılardan elde ettiğimiz verilere dayanarak yabancılık deneyiminin orta sınıflaşma sürecinde önemli bir ivme kazandıran etken olduğunu belirtmeliyiz. Yabancılık durumu söz konusu olana kadar ait oldukları toplumsal konumu belirleyemeyen bireyler, yabancılığın etkisiyle zorunlu bir seçime doğru sürüklenmişlerdir. Örneğin, Semih memleketi olan Van'a gittiğinde orada Denizli'yi arayacak konuma gelmeseydi Denizli'ye alışma süreci daha da uzayacaktı. Keza Denizli'deki yerleşik görgü kurallarına tamamıyla kendini kaptırsaydı kendini ifade etmekte zorlanacaktı:

“Denizli'ye ilk geldiğimde yabancı olduğum için sıkıntılar yaşadım ama daha sonra çalışıp beceri kazanınca her şey değişti. Kazandığımız paraları annem ve babam topladığı için kazancımıza sahip çıkıyorduk.”

“Hayır, orada çok akrabamız olduğu için kendimi yabancı hissetmiyorum. Van'daki yaşam bana çok farklı geldiği için oraya gittiğimde Denizli'yi arıyorum. Ama oranın kültürü, aile yapısı, insana yaklaşımı, misafirperverliği buradan güzel. Biri doğuda kendini yabancı hissettiğinde içtiği çayın parasını bile almazlar ama Denizli öyle değil. Doğunun yemek kültürü, insan ilişkileri buradakinden çok farklı. Baş sağlığına uğrayan birini yemek yedirmeden göndermezler. Biz o konularda farklıyızdır.”

Dikkat edilirse halen “biz” olarak tanımladığı özne, kendi doğup büyüdüğü toplumdan insanları kapsamaktadır. Bu da duygusal açıdan aidiyet beslediği sembolik bir bütünlüğe, Denizli’de oluşturmuş olduğu sosyal ve ekonomik sermayesi ise maddi bütünlüğe işaret etmektedir.

Hakan da geri dönüş sorusuna Semih’e benzer şekilde yanıt vermektedir:

“Ben önceden gitmeyi düşünüyordum ama bu saatten sonra orada kalamam. Çocuklarım burada doğup büyüdükleri için orada yapamazlar. Uzun zamandır oradan uzaklaştığımız için oraya gitmeyi hiç düşünmüyorum ama memleketim gözlerimin önünden hiç gitmiyor, her tarafını tanıyorum. O topraklar benim adım attığım, koştuğum, düştüğüm, kalktığım yerlerdir. Çocuklarım yaşadığım yerleri görse onlara garip bir köy gibi gelir ama bana cennet gibi geliyor. Kendimi burada hala yabancı hissediyorum. Buranın köylerine gidiyorum ama bizim köylerimize benzemiyor. Memleketimiz bizim kaderimizdir ama Denizli Erzurum’a göre daha iyi. Doğduğum yer değil doyduğum yer benim memleketimdir.”

Cemil’in yabancılık deneyimi, mahalle sakinleriyle karşı karşıya geldikleri anda başlamış ve sonrasında birbirlerini tanıdıkça Cemil ve ailesinin “zararsız” olduklarına kanaat getirilmiş. Tam da bu noktada Simmel’in ifade ettiği yabancılık döngüsü tamamlanmış ve yabancının yabancı olduğu tasdiklenmiştir:

“O dönem Denizli halkı bizi sevmiyordu. Yenişehir’e taşındığımızda da bizi mahallelerinde istemeyenler ayaklanıp imza topladı ama bir şey yaptıramadılar. O insanlar bizi tanıdıktan sonra gerçekten zararsız olduğumuzu görüp bizden özür dilediler, bir süre sonra bize alıştıkları için oradan gittiğimizde arkamızdan ağladılar. Onlara bir şey anlatmamıza gerek kalmadan kendiliğinden kaynaşıyorduk. Onların bir hastası olduğunda kimse yardım etmezken biz yardım ederdik. Bize bunları yaşatanlar kendilerini ‘Türk milliyetçisi’ olarak görüyordu. Denizlililer bende çok kötü iz bıraktı. Eski insanlar çok milliyetçi oldukları için sonraki nesle de Kürtlerin kötü olduğu imajını yansıtıyorlar. Kürtleri canavar veya öcü gibi görüp tırsıyorlar. İnşallah yavaş yavaş onların bu tavrı da kırılır, önümüzdeki yıllarda bunların hepsi çözülür.”

Yabancı'nın grupta olan mesafesinin getirdiği bir diğer özellik de yabancı'nın nesnelliğidir. Yabancı, grubun belli bileşenlerine ve yatkınlıklarına bağlanmış bir kişi olmadığı için nesnelliği söz konusudur. Yani, olayları ve durumları tarafsız bir şekilde değerlendirebilir. Olayları önyargılı bir biçimde değerlendirmesine neden olacak bağlara sahip değildir. Eylemleri, dinsel eğilimleri, önceki olaylar veya gelenekler tarafından sınırlanamamaktadır. Başka bir ifadeyle, yabancılığın getirmiş olduğu nesnellik yabancıyı daha özgür kılmaktadır (Simmel, 2009: 150-151). Bu özgürlük alanı, orta sınıfa yükselen bireylerde risk alma yoluyla kendini göstermektedir. Geleneksel yollarla sınıfsal konumunu elde edenlere karşın çalışmamıza konu olan katılımcıların sınıfsal hareketliliğinin önemli bir dinamiğini oluşturan yabancılık durumu, kentin yerleşik orta sınıf kesimine meydan okuyan türden bir deneyimin açığa çıkmasına yol açmaktadır. Yabancılığın yol açtığı bu özgürlük deneyimini en açık şekilde Talip'in ifadelerinde görmekteyiz:

“Fabrika sahipleri genelde anadan, babadan, atadan kalan sermayelerle yükselir ama ben öyle değilim. Anadan, babadan, atadan bir şey olmadığı gibi yerimiz, toprağımız, yurdumuz da yok. Bana baba, ana, ata bir şey vermediği için ben her şeyi çalışarak elde ettim. O yüzden bana hesap soracak kimse yok. Çünkü yapan da batırıp çıkan da benim. Batırırken kimseyi kendimle batırmıyorum, kimseye zarar vermiyorum, babamın, eşimin veya kardeşimin evini satmıyorum. Batmışımdır, param bitmiştir ama altı ay sonra tekrar toparlanacağımı biliyorum. Bir arkadaşım oğluna işleyen bir düzen ve yüklü miktarda para bıraktıktan altı ay sonra gelip hesap yaptığında hesapta eksik olduğunu görünce oğluna azarladı. Oğlu da arabayı Bağbaşı'na çekip kafasına sıktı, hadi güle güle! Şimdi dünya o adamın olsa ne yazar?”

Göç edilen yerde yabancı olmanın yanı sıra geldiği yere karşı yabancılık geliştiren Rıfat, memleketini soğukkanlılıkla değerlendirebilmektedir:

“Urfa hala gelişmediği için orada yaşayamam. Bizim orada dedikodu, kan davası had safhada. Ben hakikaten Urfa'yı çok seviyorum, gidip kalmak için can atıyorum ama zihniyeti değişmediği için orada kalamam. Orada yetişenler orayı geliştiremez ama buradaki gençler oraya giderse orayı değiştirebilirler.”

Yabancı ile grup arasında kurulan ilişkinin içerdği mesafenin pratik ifadesi, yabancı ile geliştirilen ortaklıkların sadece genel nitelikli olmasıdır. Başka bir ifadeyle, yabancıyla sadece genel nitelikli ilişkiler kurulurken, organik bağın olduğu kişilerle daha özgül ilişkiler geliştirilmektedir. Orta sınıf pratiklerini edinme sürecinde göze çarpan en önemli unsurlardan biri olan yabancılık durumu, toplumsal bir tipi işaret etmediğinden sınıf atlama macerasına temelde olumlu bir yön vermektedir. Öyle ki sınıf atlama sürecini hızlandırdığı söylenebilir. Cemil'in sınıf atlamadaki bireysel başarısının altında yatanın yabancılık durumunu aşma mücadelesidir:

“Hem Kürt hem fakir olmak daha kötü bir durumdu. Maddi durumum biraz daha iyi olduğunda insanlar bana çok farklı davranmaya başladı. Benden nefret etseler bile bunu yüzüme söyleyemiyorlar. Olayları anlatma şeklim sizin kadar iyi değil, siz okumuşsunuz. Ben okumayı çok istememe rağmen imkansızlıklardan dolayı ilkokulu zor bitirdim, ben buralara o kötü durumlardan geldim. Ama bunları da yaşamak lazım. Biz memleketten Denizli'ye ayağımızda plastik siyah ayakkabılarla geldik, babamdan kalan bir sermayemiz ya da burada bize el uzatan bir akrabamız yoktu. Buradaki insanlar Kürtleri dışlıyorlardı, iş bulup da çalışabildiğimde çalıştığım yerde bana kölelik yaptırıyorlardı, eziyet ediyorlardı. Bunlar benim yaşadıklarım. Yaşayamadıklarım karşı içimde bir ukde olduğu için kendime sürekli başaracağımı, yapabileceğimi hatırlatıyorum. İstediklerimi yapıp ideallerime ulaştığımda elde ettiğim yeri korumak, sağlamlaştırmak istiyorum. Çünkü sahip olduklarımı kaybetme korkusu olduğundan kazandıklarımı kaybetmemek için elimden geleni yapıyorum. Bir daha kaybetmek istemiyorum.”

3.4.3. Robinson Crusoe'nun İzinde

Gerçek anlamda modern bireyin anlatıldığı Robinson Crusoe, dinsel kaygılardan uzak, doğa karşısında güçlü, çalışması ve hırsı sayesinde bütün zorlukların üstesinden gelebilen, ahlaki değerleri kendisine göre kuran hesapçı bir bireyi betimlemektedir. Burjuva bireyin ilk destanı olarak tanımlayabileceğimiz bu romanda peşi sıra gelen felaketlere rağmen her zaman ayakta durabilmeyi, kazanmayı ve şükretmeyi bilen bir yurttaş olarak Robinson'u görmekteyiz. Önceki dönemlerde toplumun önüne geçmemesi gerektiği düşünülen ve kınanan bireysel çıkarların açık bir şekilde savunulması bu yeni insan tipinin en belirgin niteliğidir. Öyle ki ıssız bir adada bile elinde hesap kağıtları ve kalem düşmeyen bir karakter olan Robinson için sayılar çok önemlidir. Zira, yaşamak için önemli olan sayılar aslında zenginliğin de işaretidir. Öte yandan Robinson Crusoe'da ekonomik gerçekçilik, duyguların üzerindedir. Robinson, Protestan çalışma ahlakının vücut bulmuş hali, burjuva bireyin yıllarca sürececek hırsının, pragmatizminin erken bir sunumudur. Romanın geçtiği ada ise kısıtlamanın olmadığı, bireyin özgür iradesi ile gerçekleştirdiği girişimlerin sonuçlarına razı olduğu, bu girişimlerin de bireye her zaman başarılar getirdiği feodalitenin ve devlet bürokrasisinin hantallığından uzak ütöpik bir devleti temsil etmektedir. Robinson Crusoe, maceralara atlamadan evvel babasının orta sınıfla ilgili söylediklerini değerlendirdiği bölümde orta sınıf durumuna erken bir övgü görülmektedir. Nitekim, yaşamın sıkıntılarının aşağı ve yukarı tabakadakilerde mevcut olduğunu, en az sıkıntının orta yaşayışta rastlanacağını, orta tabakanın hem aşağıdakiler hem de yukarıdakiler arasında göze çarpan bir sürü kötülükten uzak olduğunu; orta bir yaşayış süren insanların, hem soysuz bir yaşayıştaki tantanadan, aşırılıklardan, hem ezici yorgunluktan, darlıktan hem de güçlüklerle yol açan, doğru düzgün ya da yeter ölçüde yiyecek bulma sıkıntısından uzak yaşadıklarını; bütün bunların, bu iki tabakanın sürdüğü yaşayışın, her türlü erdemi ve sevinci sağlayabilecek bir nitelik taşıdığını; barış ile bolluğun, ılımlılığın, ölçülülüğün, erincin, sağlığın, toplum bağlarının orta tabaka yaşayışına bağışlanmış şeyler olduğunu belirtmektedir.

Çalışmamızın iddiası bağlamında erken bir orta sınıf övgüsü olarak nitelendirebileceğimiz bu romanda anlatılanların üç yüzyıl sonra bile benzer motivasyonlarla yeniden üretildiğine tanıklık etmekteyiz. Zira, Katılımcıların hayat hikayelerini dinlerken aklıma ilk gelen romanın Robinson Crusoe olması pek tesadüf sayılamaz. Tıpkı romandaki gibi babasını dinlemeyip yollara düşen ve çalışma hırsıyla dolup taşan çağımızın Robinson'larını konu edindiğimiz çalışmamızda Robinsonculuğa dair en belirgin ifadelerden birini Ahmet dile getirmektedir:

“Altan, ezilerek geldiğim için hırslıyım. Çocukken dondurmayı kaç yaşında yediğimi hatırlamıyorum, dondurmaya uzaktan bakıp alamıyordum. İstanbul’da çalıştığım dönem vitrinlerde bir kıyafet gördüğümde o kıyafeti nasıl alabileceğimi düşünürdüm. Bazı geceler aklıma vitrinin camını kırıp kıyafeti oradan almak gelirdi. Diğerleri istediğim kıyafetleri giydiğinde ben de nasıl giyebileceğimin yollarını düşünürdüm, onların iyi giyinmesine öfkelenmezdim.”

Pragmatizmi doruklarda yaşayan Rıfat, bu tavrını çekinmeden dile getirmektedir:

“Benim siyasi parti görüşüm yok. Ben yıllar önce HDP’ye sempati duyardım ama sonra HDP dış güçlerin taşeronu olup Kürtleri temsil etmeyi bıraktı. Seçim zamanında sandığa elimi vicdanıma koyup giderim, o gün kafam nereye esiyorsa oraya veriyorum. Hiçbir partiye kaydım yok, hiçbir partide bir çay içmişliğim yok. Erdoğan’ı kendim gibi deli cesareti olan biri olarak görüyorum. Bir iş yapacağım zaman kar mı zarar mı ederim diye düşünerek vakit kaybetmiyorum. Sokakta yattığım zaman kendimi parkta güvende hissetmediğimde mezarlıkta yatarım. Bence insan önce kendini ve ailesini düşünmek zorunda. Biz artık kendimizi kurtardık, refaha kavuştuk.”

“Denizli’ye geldiğimde beni artık hiçbir yerin geleneği ilgilendirmiyordu. İş oluyorsa, para kazanıyorsam bana uyuyordu. Biz Denizli’ye ilk geldiğimiz yıllarda böyle bir şey yoktu, evimiz yoktu, kiracıydık. Kimse bize güvenip de kiralık ev vermediği için zorlanıyorduk. Onun dışında doğulu olduğum için iş yeri açmama, iş yapmama engel olan hiçbir şeyle karşılaşmadım. Yeri geldiğinde Kürtçe konuşulacaksa

konusurum. Şimdiye kadar dil konusunda bana karışan olmadı. Denizli'dekiler Kürtçe bilmediği için Denizli'de Kürtçe konuşursam tepki görürüm ama Urfa'dan gelen biriyle yemek yerken Kürtçe konuşabilirim.”

Bir başka Robinsonculuk niteliği olan risk alma durumunu Ahmet'in hayatının temelinde görmekteyiz:

“Yaptığım işler düzen kurmama engel oldu ama çocuklarımın geleceğini düşünerek bazı şeyleri göze aldım. Ben borç alarak Denizli'ye geldiğim için kaybedecek bir şeyim yoktu. Eğer kaybedeceğimi düşünseydim hiçbir şey yapamazdım. İnsan mutlaka riski göze almalı, risk olmadan hiçbir şey yapamaz. Ben farklı işler yaparken basit bir macera peşinde değildim, arayışlar içindeydim. Doğru düzgün tahsilim olmadığı için yeri geldiğinde hesap kitap dahi yapamıyordum. Ben zorluk çekip alttan, dipten geldiğim için merdiveni yavaş yavaş çıkıyordum. O yüzden de tutunmayı çok iyi biliyordum. Birinin beni kandıracağını hissettiğim anda, “Beni kandıramazsın!” diyerek ona dört elle sarılıp yapışıyordum. Beni götüreceği zaman kendimi koparıp alabiliyordum, bende bu vardı.”

Selim'in toplumsal konumunu korumak adına ölçülü ve ihtiyatlı olmaya özen göstermesi Robinsonculuğun imlediği orta sınıf tanımına tam olarak uymaktadır:

“Gündelik ilişkilerde insanlara bir şeyler verip tepkilerine baktıktan sonra kiminle neyi paylaşıp paylaşamayacağımı anlıyorum. Bana zarar vereceğini düşündüğüm şeyleri herkesle konuşmamaya özen gösteriyorum, en güzeli her şeyi herkesle paylaşmamaktır. Çünkü ortaya koyduğum on bir yıllık emeğimi Denizli'de çok çabuk harcarlar.”

Son olarak elindekilerini kaybetme korkusu yaşayıp yaşamadığını sorduğumuz Talip ise yine orta sınıf habitusu sayılan ölçülü olma halini benimsediğini belirtmektedir. Orta sınıfa ait sembolik bir gösterge niteliğinde olan ölçülülük, ekonomik ve sosyal sermaye açısından belirli bir doyum noktasından sonra devreye girmektedir:

“İkinci kez düşmemek için adımımı ona göre atıyorum. Üç ev alacak gücüm var ama ben üç ev almıyorum. Çünkü

zamanında düştüğüm hatalara bir daha düşmek istemiyorum. Herkes, her şeyin iyisini kullanmak ve değerlendirmek, iyi, kaliteli bir yerde oturmak ister. Ama ben Çamlık'ta ya da Bağbaşı'nda otursam da benim için çok bir anlamı yok. Benim bütün elemanlarım Esentepe ve Bahçelievler tarafında oturduğu için Çamlık veya Bağbaşı adres olarak benim işime ters yerler. Ben on beş yıldır Çınar'da huzurluyum. Daha sakin, güzel, sessiz mahalleler de var ama ben Çınar'ı seviyorum. Benim tek derdim ailemi geçindirmek, çocuklarıma iyi bir hayat sunmak, babamın bize yaptığı gibi çocuklarımin kimseye muhtaç olmadan yaşamalarını sağlamak. Benim için nerede oturduğum önemli değil. Zamanımın çoğunu Çamlık'ta geçiriyorum, istediğim yerde yiyip içiyorum, en iyi markalardan alışveriş yapıyorum. Hoşuma giden, beğendiğim bir şey elli lira da olsa alırım. Bugün ölecek olsam yapamadıklarım için pişmanlık hissetmem. Çocukluğumda özenip de yapamadığım hiçbir şey bırakmadım. En lüks arabaya bindim, en lüks yemeği yedim, en lüks ortama gittim. Artık gaziroya gidip eğlenecek durumda değilim. Çünkü ben o yolları çoktan geçtim.”

3.4.4. Melez Gerçeklik: İşçiden İşverene

Çalışmamızın temelindeki iddianın en güçlü verilerini elde ettiğimiz bu kısımda katılımcıların işçilikten işveren konumuna geçiş sürecini analiz etmeye çalışacağız. Belirli odaklar etrafında gerçekleştireceğimiz analiz, işçilik deneyiminin getirmiş olduğu sınıfsal konumun işveren olduktan sonra yerini orta sınıf konumuna bırakmasını içermektedir. Temel sorun, işçilikten işverenliğe geçişte işçi kültürüyle kesin bir kopuş yaşanıp yaşanmadığıdır. Başka bir ifadeyle, gerçekleşmesi için kol gücü ve bedenın en temel koşul olduğu yatkınlıklardan orta sınıf uğraşını içeren ticaret ve hizmet sektörünün gerektirdiği kişisel ilişkiler ve girişimci pratik zekâ gibi yatkınlıkların edinilmesinde ortaya çıkan güçlüklerle karşı verilen mücadelenin boyutlarını tartışacağız. Çalışmamızın konu edindiği orta sınıf kesitini açıklamak için yetersiz kalan Marksist sınıfsal yaklaşımın eksik kaldığı yeri tamamlamak için farklı araçlar geliştirmek gerektiğini daha önce belirtmiştik. Zira, sınıfsal konumun alt ve üst konumlara eğilimi bağlamında akışkan bir yapıyı içerdiği orta sınıf katmanını mecburi bir yönelim olarak ilişkisel bir çerçevede ele almak gerekmektedir. Bu doğrultuda başvurduğumuz isim olan Bourdieu, toplumsal sınıfları, aynı habitusa

sahip biyolojik bireyler olarak tanımlamış, temelde benzer toplumsal hayat koşullarına ve bunlara tekabül eden yatkınlık kümelerine sahip her türlü birey grubunu toplumsal sınıf olarak görmektedir. Ayrıca, toplumsal sınıf fikrini, sosyal dünyanın meşru temsilini tekeline almak için yürütülen simgesel ve toplumsal sınıflandırma mücadelesiyle ilişkilendirir (Swartz, 2015: 215). Bourdieu toplumsal dünyaya yönelik son derece katmanlı bir görüşe sahiptir; ona göre bireyler ve gruplar, hiyerarşik olarak yapılanmış bir toplumsal mekân içerisindeki göreceli konumlarını yükseltmek veya korumak için mücadele ederler. Bu bağlamda Bourdieu, aktörlerin toplumsal dünya hakkındaki pratik bilgiler aracılığıyla eylemde bulunduklarını ifade etmektedir. Bu noktada, Marksist toplumsal sınıf kuramına eleştiriler getirmektedir. Marksistlerin toplumsal sınıfa ilişkin ekonomik indirgemecilik yaptıklarını ifade eden Bourdieu, sınıfı her şeyden önce üretimin toplumsal ilişkilerinde işgal edilen konum bağlamında kavramsallaştırma girişimlerini şiddetle eleştirir (Swartz, 2015: 205). Bourdieu, üretimin toplumsal ilişkilerinde işgal edilen konumun kapitalist toplumlardaki toplumsal düzeni şekillendiren birçok iktidar kaynağından sadece bir tanesi olduğunu belirtir. Bu ifadesiyle Weber'in düşüncesinin izinden giden Bourdieu, toplumsal mekânın çok boyutlu olduğunu ve dolayısıyla ekonomik gibi tek bir nedensel mekanizmaya indirgenemeyeceğini öne sürer:

“Toplumsal sınıf sadece üretim ilişkilerindeki konumla değil, “normalde” (yani yüksek bir istatistiksel olasılıkla) o konumla özdeşleşmiş sınıf habitusuyla da tanımlanır”
(Swartz, 2015: 205).

Toplumsal sınıfların sınırları hakkında önemli bir yere işaret eden yukarıdaki açıklamaya göre, bir sınıf varlığıyla açıklanabileceği gibi aynı zamanda algılanışıyla, üretim ilişkilerindeki konumu kadar tüketimiyle de tanımlanır. Üretim ilişkilerindeki konuma bağlı olan bu tüketimin simgesel düzeyde olması için mutlaka gösterişçi olmasına gerek yoktur. Başka bir ifadeyle, simgesel ve toplumsal birikim ve farklılaşma biçimleri toplumsal sınıf ilişkilerinin önemli boyutlarından birini oluşturmaktadır. Ekonomik olmayan malların ve kaynakların biriktirilmesi, ekonomik iktidar dahil olmak üzere iktidarın kullanılması ve idame ettirilmesi

bağlamında önem taşımaktadır; mülkiyet ya da mülkiyetsizlik bu durumu açıklayamaz. İşte tam burada Bourdieu, Marksist sınıf kuramlaştırmalarını, sınıf ilişkilerinin simgesel boyutunu göz ardı etmekle eleştirir. Sınıfsal konumun belirleyicisi olarak ekonomik sermayenin kullanılmasıyla ortaya çıkan sembolik sermaye, sınıflar arası geçişliliğin en önemli göstergesidir. Ekonomik sermayenin birikimi sonucunda ortaya çıkan sembolik sermayenin toplumsal sınıfları birbirinden ayıran en önemli unsurlardan biri olduğunu ifade edebiliriz. İşçi geçmişe sahip katılımcılarımız, orta sınıfa yükselişlerinin bir göstergesi olarak sembolik sermayelerini geliştirmek ve muhafaza etmek için farklı alanlarda mücadele vermişlerdir. Aslında sembolik sermayenin kurulması sadece yeni edinmiş oldukları orta sınıf konumunun meşru sayılmasında değil aynı zamanda terk ettikleri işçi konumuyla aralarında geliştirdikleri mesafe konusunda da önemli rol oynamaktadır. Orta sınıf konumuna çadır imalatı yaparak erişen Ali, işçilik yaptığı dönemdeki sosyal çevresinin bir süre sonra değiştiğini ifade ediyor:

“İşçiyken insan elin ekmeğiyle karnını doyuruyor ama bizde o dönem büyüklere karşı saygı, korku vardı. İşveren bize ekmek verdiği için kendi işimiz gibi sahip çıkıyorduk ama yeni nesil asla öyle değil. Ben işçiyken kendi işimi kurmayı hayal ederdim. Krizden etkilenip paramı batırdığımda da trilyonlarla oynarken de aynıydım, hiç değişmedim. O konuda kendime güveniyorum. İşçilerle oturup kalkarken bir anda patronlarla, ticaret yapan esnaflarla, kumaş toptancısı ve demircilerle oturup kalkmaya başladım. Çevrem benim elimde olmadan değişti, çıtayı yükselttiğim için mecburen değişik insanlarla oturup kalkmaya başladım. Bu durum doğanın kanunu gibi bir şey ama en başta kurduğum çevrede gerçek dostluk varken öbür tarafta menfaat olduğu için en baştaki çevrem en doğru olanıydı.”

“Elin ekmeğiyle” doyduğu dönemde işçiliğe has habitusları net bir şekilde ortaya koyan Ali’nin ifadelerinde yeni neslin kendilerinden beklenen işçi niteliklerini taşımadıkları yer almaktadır. Zira, belli bir sınıfsal konuma ait olduğu düşünülen yatkınlıkların artık görülmemeye başlanması o sınıfsal konumun başka yatkınlıklar gerektirdiği anlamına gelmektedir. Peki bu yeni yatkınlıklar nasıl elde edilir, nerelerden öğrenilir? İşçilik geçmişi olan kişiler bu yeni yatkınlıkları eski patronlarını taklit ederek elde etmişlerdir. Ali’de görüldüğü üzere işçi-patron

arasında bir çizgide kalmayı tercih etmek, kaçınılmaz biçimde ekonomik sermayenin sarsılmasını getirmektedir:

“Onlar durumlarını düzeltip çıtayı yükselttiklerinde benden ne kapabileceklerinin hesabını yapmaya başlıyorlar. İşçiyken kimse işçiden bir menfaat beklemediği için böyle durumlarla karşılaşmıyordum. Söylemesi ayıp ben çırak ya da usta ayrımı yapmadan yanımda çalışanlarla her hafta mangal yapardım, atölyedeki bütün çalışanlara cumartesi günleri öğleden sonra tatil olurdu. Aslında ticari açıdan baktığımda benim yaptığım doğru değil, mesafe koymam gerekirdi ama ben koyamadım. Bu yaptığım bana koz olarak kullanıldığı için hatalarımı kapatmak zorunda kalıyordum. Fazla samimiyet iyi değil, istisnalar kaideyi bozmaz ama ne kadar taviz veririm tavizin arkası kesilmiyor, taviz verdikçe devamını istiyorlar. Yanında çalıştığım ilk patronum babam gibiydi, ben onun yanında çalışırken askere gittiğimde bana askerde dahi para gönderiyordu. Ben de patronum gibi olmaya özenirdim ve Allah bana o imkânı verdi.”

“Ne olursa olsun, hangi sektör olursa olsun çekirdekten gelmek güzeldir, ben çekirdekten geldim. Pazarlama yaparken birçok ev ürünü sattım ama belli bir mesleğim yoktu. Baba mesleği saatçilikti ama saatçilik biteli yirmi sene oldu. Her şeyimi çadır işinden kazandım, her şeyimi oradan kazandığımla yaptım ama para huzur, mutluluk getirmiyor.”

İşçilik deneyiminin patronluğa olan etkisini soruşturduğumuz sırada patronluğun gerektirdiği ekonomik sermayenin sağlanmasının ardından geçen sürede kültürel ve sosyal sermayelerini sağlayanların daha tutarlı bir sembolik sermayeye sahip olduklarını fark ettik. Toplumsal konum, işçilikten işverene geçiş sürecinde edinilen sermayelerin şiddetine ve imkanlarına göre şekillenmektedir. Yani, ekonomik sermayenin yanı sıra kültürel sermayeye ilişkin birikimlerin gerçekleşmemesi erişilmek istenen orta sınıf konumunu müphem bir noktaya taşımaktadır. Bir sonraki bölümün alt başlığında değineceğimiz bu konuyu akılda tutmak kaydıyla orta sınıflaşma sürecinde edinilen ekonomik sermayenin elde tutulması için gösterilen çabaya geri dönelim. Ekonomik sermayenin ilk aşamada yeni edinilen mesleğe uyum sağlamayı gerektirmektedir. Çeşitli işçilik deneyimlerinin ardından hizmet ve ticaret sektöründe işveren konumuna erişmiş orta

sınıfa mensup bireylerin bu yeni mesleğin gerektirdiği yatkınlıkları ilk önce “işçi gibi” düşünerek sürdürmüşlerdir. İşçi gibi düşünmenin patronluğu beslediğini ifade eden katılımcılar, bu durumun kendilerine karşı olan saygıyı arttırdığını dile getirmişlerdir. Ahmet’in ifadelerini ele alalım:

“Bazen işçiler beni kandırmaya çalışır, başkalarının açığını bana bildirerek kendi yerlerini sağlamlaştırmak isterler, bana yalakalık yapmak için iş arkadaşlarını kötülerler, başkasının yaptığı hatayı görmediğimi ama onunkini gördüğümü söyleyen olur. Ben de zamanında işçi olduğum için bu tür insanları gördüğümde bana tanıdık geliyorlar. Bu tür insanlara buranın sahibinin, patronunun ben olduğumu hatırlatıyorum. Abime, onun dükkânında abimi kafakola almış ona yalakalık yapan işçileri çıkarması gerektiğini söylediğimde çalışacak işçi olmadığını söylüyor. Abimin bu tür şeyleri neden göremediğini bilmiyorum, o benden farklı bakıyor. Ben oğluma hazır dükkânlar bıraktım ama ben olmazsam o dükkânların dağılacağını hissediyorum. Çünkü oğlum alttan gelmediği için bana güveniyor. Ben işleri idare etmesi için ona bırakmama rağmen zora girdiğinde ne yapması gerektiğini hala bana soruyor, iş yerini idare etme açısından eksikleri var. Ne olursa olsun alttan gelmek kadar iyi bir şey yoktur.”

Ahmet’in ifadelerinden restoran işletmeciliğinin işçileri yönetebilecek yatkınlığa ihtiyaç duyduğunu anlıyoruz. Bu yatkınlığını kendi işçi geçmişinden inşa eden Ahmet aynı zamanda oğlunun işini idare edemediğinden, onda gerekli yatkınlığın bulunmadığından bahsetmektedir. Çünkü oğlu, daha önce alt sınıfa ait işlerde çalışmamış, kendini bildiğinden beri babasının gölgesi altında yaşamayı tercih etmiştir. Ahmet’in ifadeleri mülakat yaptığımız katılımcılardan çalışacak yaşta çocuğu olanların dile getirdiklerine benzemektedir. İşçilikten gelen bu yeni orta sınıf mensubu bireyler, orta sınıf işlerin gerektirdiği yatkınlıkları işçilik deneyimlerinden elde ederken çocukları bu işleri tercih etmemektedir. Çünkü babalarının çalışma anlayışlarındaki işçi ruhuna, bir restoranı yönetirken benimsedikleri ilkelere sahip değiller. Babalarının işçilikten tam anlamıyla kopamayıp arafta kalmaları çocuklarının yaşamlarına da etki etmektedir. Daha sonraki bölümün bir alt başlığında bu durumu detaylandıracağımız için burada noktalıyoruz.

İşçilik dönemini büyük işler yapma hırsıyla geçiren ve bu nedenle sık sık para kaybeden Talip'in tekstil atölyesi açıp fasonculuk yapmaya başlamasıyla orta sınıfa ait pratikleri gerçekleştirmeye başladığını görüyoruz. Ancak bu pratikler yarı işçi yarı orta sınıf niteliği gösterdiğinden melez bir görünüm sunmaktadır:

“Sabah Organize Sanayi Bölgesi'ne gidip saat ona kadar işçilerin başında durduktan sonra Denizli'ye gelip işlerimi takip ederim, akşam saat beşte tekrar işçilerin başına giderim. Sabah saat yedide evimden çıkar işçilerin olduğu bir aracı ben kullanırım, akşam da aynı işçileri evlerine dağıtırım. İşçilere patron gibi değil de abi gibi davranırım.”

İşçilere “abi gibi davranma”, toplumsal hareketlilik sonucunda orta sınıflaşan bireylerin icra ettikleri orta sınıf mesleğinin gerektirdiği yatkınlıkları eğitim veya aileden miras yoluyla edinmedikleri için geçmiş işçi deneyimlerinden kalanlarla melez bir otorite biçimini işe koşmak durumundadırlar. Nadir'in ifadelerinden bu durum rahatlıkla gözlenebilmektedir:

“Bir işçi izin istediğinde ona izin vermediğimde bana da bir zamanlar izin verilmediği aklıma geliyor. Yaşadığım kötü deneyimleri yaşatmamaya çalıştığım için gerektiğinde işçilere belli bir kısıtlamaya göre izin veriyorum. İşçilerin ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için ben yaşayamadıklarımı işçilere yaşatmak isterim. Asistanım çocuğuyla ilgilenmek istediğinde onun yerine birini bulup ona izin veriyorum. Yaşayamadıklarımı şimdi görüyorum, bizde yoktu.”

İşçi deneyiminin “merhametli patron” imajına yol açması, tüm katılımcılarda görülen ortak bir durumdur. Doğan da bu merhametli patronlardan biri:

“Ben kendimi patron olarak görmüyorum ama işçilerin beni patron olarak görmeleri, bana patron olduğumu hissettirmeleri hoşuma gidiyor. Eskiden işe birkaç saat geç gittiğimde patrona ne diyeceğimi düşünürdüm. Ama şimdi iş yerine istediğim zaman gidiyorum, kahvaltı yapıp yapmadığımı soruyorlar. Kimsenin bana neden geç kaldığımı sormaması hoşuma gidiyor. İşçilere emirler yağdırmam, birinin bir yere gitmesi gerektiğinde ona nereye gittiğini, gerçekten acil bir iş olup olmadığını sormadan işçi gömleğini giyip gidenin yerine çalışırım. İşçi çalıştıran

insanda vicdan olması için işçilikten gelmesine gerek yok. İşçilikten gelip de işçilerin nasıl davranacağını bilen, onların iyi niyetini suiistimal eden, onlara gaddarca, şeytanice karşılık veren bir sürü patron biliyorum. İşçinin işe muhtaç olduğunu en iyi onlar bildikleri için işçinin hoşlanacağı şekilde davranırlar, iş isteyenleri sürekli oyalayıp işleri bittiğinde onları kapının önüne koyarlar. Ben de işçilerle ilgili her şeyi en ince detayına kadar biliyorum. Dükkâna girdiğimde kimin mutsuz olduğunu, hangisinin benden ne isteyeceğini, hangisinin işten ayrılacağını yüzlerine bakarak anlarım ama bunu asla kötüye kullanmam.”

Özetleyecek olursak, işçilikten işverene geçişte değişen sınıfsal konumun getirmiş olduğu yeni yatkınlıkların yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu yatkınlıklar çoğu kez işçilik deneyiminden yola çıkarak yarı işçi yarı patron nitelikleri taşıyan melez bir otorite sayesinde kurulmaktadır. Öte yandan işçilik yaptıkları dönemde işçiliğin gerektirdiklerini harfiyen yerine getirmiş olan bireyler, mevcut konumları gereği çalıştırdıkları işçilerde hatta kendi çocuklarında yeni yatkınlıkları görememektedirler. Mülakat çalışmamız sırasında sık sık karşılaştığımız bu karşılaştırma, katılımcılar tarafından anlaşılmayan bir durum olarak dile getirilmektedir. Onlar, yeni neslin işe olan sebatısızlığını anlamlandıramıyor, kendi zamanlarında işin değerli, emeğin yüce olduğunu aktarıyorlar. Oysa üretim ilişkilerinin değişimi, işe ve çalışmaya yüklenen anlamı, işi yürütecek kişilerin sahip olması beklenen yatkınları da dönüşüme uğratmıştır.

Bu kısımda değinmek istediğimiz ikinci nokta, sınıfsal konumların belli ayrımlara gereksinim duymalarıdır. Orta sınıflaşan bireylerin kendilerini alt ve üst sınıflardan hangi konularda ayırdıklarını sorarak orta sınıfın diğer sınıflarla olan ilişkisel boyutunu anlamaya çalıştık. Alt veya üst sınıfın katılımcılar için belli bir grubu temsil edemeyeceğini düşünerek, alt sınıfı temsilen asgari ücretle hayatlarını idame eden kişileri düşünmeleri gerektiğini, üst sınıfı temsilen de kendilerinden daha fazla kazananları işaret ederek sorularımızı sorduk. Talip, kendisi ve asgari ücretle geçimini sağlayan alt sınıflar hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Bugün asgari ücretle çalışan insanların çok zor şartlar altında hayata tutunduklarını iyi biliyorum. Asgari ücretle çalışmak bana ezikçe geliyor, modern kölelikten başka bir şey değil. Asgari ücretle çalışan biri kendini o duruma adapte etmiş. Bin altı yüz lira ona bir ay boyunca yetiyor ama benim aileme on gün yetmez. Onların giyim, yaşam, yemek yeme tarzları bizimkinden farklı. Ben şu telefonu üç gün önce beş bin liraya aldım ama onların yaşam kalitesi, standardı ancak beş yüz liralık telefon kullanmalarına el verdiği için doğal olarak onlar benden daha iyi hesap yapabiliyorlar. Ben o insanları hor görmüyorum, keşke asgari ücret daha yüksek olsaydı. İki çocuklu bir ailenin asgari ücretle geçinmesi imkânsız. Her şey paraya dayanıyor, param olmasa buraya giremezdim. İnsan rahat ve iyi bir hayat yaşamak istiyorsa çok çalışıp çok kazanmalı.”

Orta sınıf konumunu elde eden bireylerin kendilerine göre altta ve üstte konumlanan toplumsal kesimlere karşı geliştirdikleri mesafe, kendi konumlarının meşruluğu noktasında oldukça önemlidir. Katılımcılar arasında ekonomik sermaye ile kültürel sermayeyi hemen hemen eş biçimde kazandığını söyleyebileceğimiz Nadir’in ifadeleri sınıflar arası mesafenin olması gerekliliğini oldukça net biçimde göstermektedir:

“Kendimi bir işçiden farklı görmeye mecburum. İnsan altı görmeden hiçbir zaman üsttekilere hükmedemez. Alttaki insan aşağıdan geldiği için her zaman eziktir. Benim işçilerimin harcadıkları enerjiyi, yaptıkları tasarrufu görüyorum. Benim yaptığım düğünle bir işçinin yaptığı düğün aynı olmuyor. Neler yaşayarak bugünlere geldiğimi bildiğim için kazandığım konumu, bulunduğum yeri korumak zorundayım. Ben neyseme oyum, hatır gönül meselesinden dolayı bugün buraya söz verdiğim için geldim. Allah razı olsun benim kalabalık bir çevrede saygınlığım, itibarım vardır, sevilen biriyimdir. Şu an piyasada bankalar kredi vermiyor ama ben teminata gerek kalmadan, attığım imzayla on milyon dolar alırım. Ben sözümün kıymetini almış yaşında elde ettim, herkese yardımcı olmaya çalıştım. Param olduğu için kimseye üstünlük kurmadım, paylaşımcı olup herkesin işini görmeye çalışırım.”

Orta sınıf konumunu elde eden bireyler, imkanlar dahilinde alt sınıftan kaçınmak, üst sınıfa da yaklaşmak istemektedirler. Asım’ın ifadeleri, alt sınıf temsilcisi bir işçiyle kurulması gereken mesafe baki kalmalıdır:

“İşçilikten gelen insanların çoğu patronluğa soyunur. Bizim işte sirkülasyon hızlı olduğu için yanımda binlerce işçi çalıştı. Denizli’nin köylerinden, kasabalarından benim yanıma çalışmaya gelenler oluyor. Ben yine de işçilerle aramdaki perdeyi hiçbir zaman kaldırmam, iyi niyetli davranırım ama bir ustabaşı gibi yüz göz olmam. Ben sadece bana sorulana cevap veririm, işçilere söyleyeceğimi ustabaşıyı çağırır ona söylerim.”

Sınıfsal konumları bakımından kendilerinden üstte olanlarla ne türden ilişki geliştirdiklerini sorduğumuzda katılımcıların hemen hepsi halihazırda belirtilen kesimlerle ilişkilerinin olduğunu, tercih ettikleri takdirde bahsedilen kişilerden oluşan sosyal alana girebileceklerini belirtmişlerdir. Orta sınıflaşma sürecinin başlangıcında bu deneyim pek kolay olmasa da ekonomik sermayenin birikmesiyle birlikte daha mümkün hale gelmiştir. Bu değişimi Kudret’in ifadelerinden de yakalayabilmekteyiz:

“Görüştiğim insanların çoğunun eğitim seviyesi benim eğitim seviyemden yüksek. Ben otuz beş senelik esnaf olduğum için onlara ayak uydurabiliyorum, her insanın kafasına uyarım. Otogarda çalıştığım için her tipte binlerce değişik insan gördüm, okumuşunu da berduşunu da görmüşümdür. İnsanlarla konuşarak onları tanıdım, bir insanla birkaç gün gezdiğimde onun ne olduğunu anlarım.”

Sosyal sermayede yaşanan artışın doğrudan kabulü söz konusu değildir. Bu sermaye türüne bir miktar kuşkuyla yaklaşılmakta, hatta tepkisel bir karşılık bulunmaktadır. Yaşadığı sınıfsal dönüşümün bazı sonuçlarına katlanamayan, anlam vermekte zorlanan Rıfat, ekonomik sermayenin bir süre sonra getirmiş olduğu sosyal sermayeye karşı şu ifadeleri kullanmakta:

“Ben belli bir seviyeye geldikten sonra çevremdeki insan sayısı arttı, bana ‘Rıfat Bey’ demeye başlayanlara içimden küfredirim. Ben eskiden de aynı Rıfat’tım, bu beyi nereden yapıştırdılar?”

Orta-üst sınıfa ait olduğunu düşündüğü menfaatçiliğe tepki gösteren Ali de Rıfat gibi elde etmiş olduğu yeni sınıfsal konumun gerektirdiği sosyal sermayenin bozuk bulduğu yönüne değinmiştir:

“Pazarlamacı olduğum için ben her topluma girip sağlarım. Ama üst tabakaya gittikçe menfaat başlıyor, insanlar menfaat için bana selam veriyor. Bende para olduğunu bilenler beni nasıl kandırabileceklerini, bana nasıl mal satabileceklerini, benden nasıl ucuza mal alabileceklerini düşünmeye başladılar. Ama öteki durumda böyle bir şey yok, doğal arkadaşlık var. Doğal arkadaşlığı büyüdükçe fark etmeye başladım. Çok samimi olduğum arkadaşlarım menfaat için beni silebiliyorlar, kendi menfaatleri doğrultusunda beni ezebiliyorlar. Bu durum çok gücüme gidiyor çünkü benim durumum iyiiken durumu kötü olanlara yardım ediyordum. Onlar durumlarını düzelterip çıtayı yükselttiklerinde benden ne kapabileceklerinin hesabını yapmaya başlıyorlar. İşçiyken kimse işçiden bir menfaat beklemediği için böyle durumlarla karşılaşmıyordum.”

Son olarak, İzmir’de bir erkek giyim mağazasının yöneticisi olan Selim’in patronlarının teklifi ve teşviki üzerine mağazanın Denizli’deki şubesini satın alarak sınıf atlama sürecindeki ekonomik sermayeyi edindikten sonra içine girdiği sosyal sermaye hakkındaki ifadelerine bakalım:

“Çevremdekilerin ve arkadaşlarımla beni ittikleri belli bir yere adapte oluyorum. İzmir’de sosyal yaşadığım için beraber hareket ettiğim, her zaman görüştüğüm sosyal bir çevrem vardı. İzmir sosyalliğe daha çok imkân tanıyordu, Denizli gibi değildi. Sosyalleşme anlamında Denizli’de biraz zorlanıyorum.”

Orta sınıflaşmanın bir mücadele alanı olduğu fikrinden hareketle oluşturduğumuz bu kısımda orta sınıflaşma sürecinde alt ve üst sınıflara ait yatkınlıkların tanınıp mesafe alınmasının ardından belli biçimlerde ilişki kurulduğunu görmekteyiz. Alt sınıfla kurulan ilişkinin merhamet, üst sınıfla kurulan ilişkinin ise maddi çıkar üzerinden okunması gerektiğini ifade edebiliriz. Üst sınıfla kurulması beklenen ilişki aynı zamanda sosyal sermayeyi arttıracak için her ne kadar tepki içerse de zamanla dahil olunan bir ilişkiyi meydana getirmektedir.

3.4.5. Arbeit Macht Frei!

Hitler döneminde Nazi kamplarının girişindeki “arbeit macht frei” (çalışmak özgürleştirir) ifadesi yalnızca kamplara has bir ilke olmaktan çıkmış, çalışmanın doğasına ilişkin pek soruyu gündeme getirecek boyuta ulaşmıştır. Zira, modern kapitalist toplumların çalışmayı yücelten, birikimi zaruri gören anlayışı temelde bireylerin özgürce yaşamasını amaçlamaktadır. Modern toplum, bireylerin ancak çalışarak özgürlüklerini satın alabilecekleri anlamına da gelen bu anlayış doğrultusunda şekillenmeye başlamıştır. Toplumun hemen her kurumu bu anlayış çerçevesinde düzenlenmiş ve bireylerden bu düzene itaat etmeleri beklenmiştir. Çalışmamız kapsamında ele aldığımız orta sınıflaşan bireyler işte tam da bu itaatkarlığı, sebatlığı gösterdiklerinden dolayı modern toplumu belirleyen en önemli toplumsal grubu temsil etmektedirler. Çalışma olgusu, üçüncü bölüm itibariyle ele aldığımız diğer tüm olgularla birlikte okunduğunda hareketlilik aracılığıyla orta sınıflaşan toplumsal grubun belirli bir örüntüsünün oluşturulacağı kanaatindeyiz.

Teorik bölümde de değindiğimiz çalışma olgusu, bu bölümde modern kapitalist toplumların kendine has niteliklerinden biri olan Protestan çalışma etiği çerçevesinde ele alınacaktır. Protestan çalışma anlayışının ilk biçimlerinin görüldüğü modern kapitalist toplumlarda yaşanan gelişmeler, geç modernlik deneyimiyle değişime uğramıştır. İlk aşamada biriktirmeyi, ihtiyatlı olmayı içeren Protestan ahlakı yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren tüketime ve tüketilenin belirleyici olduğu bir anlam değişimine uğramıştır. Çalışma olgusu her iki süreçte de başat rol oynamıştır. Ancak üretmek için çalışılan ilk dönemden tüketmek için çalışılan ikinci döneme geçişte toplumsal düzeyde sert bir kopuş yaşandığını söylemek güçtür. Onun yerine bu geçişin farklı toplumsal konumları ortaya çıkardığı söylenebilir. Teorik açıdan bakıldığında, sanayileşme süreciyle birlikte çalışmanın sınıfsal konumu belirlemede etkin bir güç olduğu görülecektir. Başka bir ifadeyle, çok çalışmanın yüceltildiği, bireylerin her şart altında çalışmak için hazır oldukları bir süreçtir. Çalışılan işlerin kol gücü gerektiren, ağır çalışma koşullarını içeren, uzmanlaşmanın henüz yaygınlaşmadığı alanlar olduğunu belirtelim.

Kol gücüne dayalı işlerin bedeni belirli bir çalışma düzenine alıştırmayı ve çalışma koşullarının boş zamana izin vermemesi, çalışma faaliyetlerini bireylerin hayatları üzerinde bir güç olarak konumlandırmaktadır. Çalışmanın kaba halinin yaşandığı bu ortamda bireylerin emanet bir yaşam sürdüğü, gelecek için bugünü feda etmekte bir sakınca görmediklerini ifade edebiliriz. Geleceğe yönelik umutların yeşerdiği fakat ne kadarının gerçekleşeceği tahmin bile edilemediği bugünün tek anlamlı eylemi çalışmaktır. Mülakatlardan edindiğimiz veriler, sınıf atlayan bireylerin çalışma olgusuna ölümcül bir anlam yüklediklerini göstermektedir. Çalışma olgusu, bireylerin kendilerini ifade etme biçimine dönüştüğünde olgu, sınıf atlama meselesinin ana damarlarından biri haline gelmektedir. Nitekim, hayat hikayelerini anlatmalarını istediğimiz katılımcıların tümü çalışmanın ne denli önemli olduğunu vurgulamışlardır. Çalışmaları karşılığında artan ekonomik sermayelerinin tüketim yoluyla sembolik sermayelerini beslemesi ise sınıf atladıktan belli bir süre sonra gerçekleşmiştir.

Katılımcıların çalışma anlayışları, aslında onların sınıfsal konumlarındaki arada kalmışlıkla paralellik göstermektedir. Şöyle ki, orta sınıfa ait profesyonel iş kolunu ifade eden yöneticilik, işletmecilik, ticaret gibi faaliyetleri yürüten sermaye sahipleri, işletmelerinin idaresi için çeşitli konumlarda görev yapan uzmanlarla iş birliği yaparken orta sınıf merdivenlerini zar zor tırmanmış katılımcılarımız ise bizzat iş yerlerinde vakit geçirmekte, mesai saatlerine uyan işçiden farksız bir şekilde iş disiplini oluşturmaktadırlar. Öte yandan, işçilerle birlikte aynı yemeği yemek, işçilerle birlikte belli faaliyetleri gerçekleştirmekten kaçınmamaktadırlar. Çalışmanın toplumsal konumunu belirleyen en önemli unsur olduğunu belirten Ahmet, oluşturduğu iş disiplinini devam ettiremediği takdirde işlerinin olumsuz yöne evrileceğini ifade etmektedir:

“İnsan, hayatını devam ettirmek için mutlaka çalışmalı, çalışmadan nasıl olacak? Denizli’ye ilk geldiğim yıllarda yirmi sene boyunca hafta sonları bile tatilim yoktu, benim için mesai hep devam ediyordu. Nüfus sayımı veya sokağa çıkma yasağı gibi evde kalmak zorunda olduğumuz anormal

durumlar bizim için tatil oluyordu. İşlerimin başında durmazsam başarılı olamam. On günlüğüne Urfa'ya gittiğimde iş yerimi abime bırakmıştım, geldiğimde işler düşmüştü. Ben bir sene boyunca işleri düzeltene kadar mahvoldum.”

“Ben de işin ucundan tutuyordum. Nerede boşluk bulursam oraya gidiyordum, dışarıda gezmiyordum. Servis saatinde hesap almak için kasada durduktan sonra o iş bittiğinde mutfağa girip işin arka tarafında hazırlık yapıyordum, kebabçıya yardımcı oluyordum, dışarıdan gerekli malzemeleri alıyordum. Bu iş dükkânı açıp da işçi çalıştırmakla olmaz, işin başında durup yönetmek lazım, işi çok iyi takip etmek gerekiyor.”

Ahmet'in ifadelerine benzer şekilde Talip de iş yerindeki sorumluluğundan bahsederken yüz yüze ilişkilerin gelişmiş olduğu sanayileşmenin ilk aşamalarındaki çalışma anlayışını ortaya koymakta:

“Çocuklarım benim yaşadığım hayattan memnun olmadıkları için benim işime pek istekli değiller. Evde çok fazla vakit geçiremediğimden rahatsızlar ama benim işim evde oturmaya müsaade etmiyor. Ama benim sorumlu olduğum işçiler olduğu için evde oturduğumda rahat edemiyorum, uyuyamıyorum. Benim Organize Sanayi Bölgesi'ni, orada çalışan işçileri görmem lazım. On sekiz yıldır Organize Sanayi Bölgesi'ne gidiyorum, bir pazar günü tatil olduğunu unutup işe gitmişim. Hiçbir şey olmasa da ben omzuma o işyerinin sorumluluğunu yüklenmişim, insanlar kime çalıştığını görmek istiyor. Düzenim oturduğu için on gün işime gitmezsem hiçbir şey olmaz ama on birinci gün illaki sıkıntılar yaşanacak. Ben iş yerimde bedenen çalışmıyorum, bir kaşık bile kaldırmıyorum. İş yerimde yedi yıldır çalışan elemanlar var, bir insanın yedi yıl aynı yerde çalışması basit bir şey değil.”

İlk iş deneyimlerini yurt dışında gerçekleştirdikten sonra Denizli'ye yerleşme kararı alan Harun da çalışmanın ibadet olduğunu vurgulamaktadır:

“Hayat çok çabuk geçiyor, insan ne ekerse öbür dünyada onu biçer. Ben boş verip çalışmayı bırakmadım, inancım, imanım kuvvetli olduğu için öbür dünyayı garantilediğimi

düşünmüyorum. Çünkü çalışmak da ibadettir. Irak'ta çalıştırdığım işçilerin aileleriyle birlikte yüzlerce insan ekmek yiyordu. İnsan bir şey üretilip bütün insanlara fayda sağladığı sürece çalışmak ibadettir yoksa masa başında oturmayı kastetmedim.”

Orta sınıflaşmanın yolunu açan mesleğin kendisini işsiz hissettirdiğini ifade eden Ali, çalışmayı şu şekilde ifade ediyor:

“Çalışmak bana huzur veriyor, çalışınca mutlu oluyorum. Ben şu anda işsiz sayılırım, benim sabah sekizde açıp akşam beşte kapatacağım bir işyerim yok. Arabalarım galeride ama oraya gitmeme gerek yok, araba ilanlarını internete koyuyorum. İnsanlar eskisi gibi gezerek araba almıyorlar, alacakları arabaları internetten buluyorlar. Ben ticari araç alıp satıyorum, kiraya verdiğim iş makinelerime de ayda bir fatura kesiyorum.”

İş veren olmanın gerektirdiklerini kendi çalışma pratiklerinden yola çıkarak yorumlayan bir başka isim olan Hakan da işini sahiplenmenin sınıf atlamasındaki en önemli unsur olduğuna değinmekte:

“Yanımda on beş kişi sabit çalışıyor ama işçilerin sayısı değişiyor. Patron olduğumda bende bir şey değişmedi. Çoğu zaman ben de işçilerle çalışıyorum, onları yanımda çalışan işçi olarak görmüyorum. İşçilikten geldiğim için işçileri anlayabiliyorum. İşçiyle birkaç kelime konuştuğumda onun yalan söyleyip söylemediğini anlayabiliyorum. Ezilerek geldiğim için kimseyi ezmeye çalışmıyorum, merhametliyim. Elimden gelse onlara fazla maaş vermek istediğimi işçilere de söylüyorum. Bugün asgari ücretle geçinmek gerçekten çok zor. Yükselmek beceriye bağlı, insanın ufkunun geniş olması, araştırması, yapabileceği her şeyi düşünmesi lazım. Fayans işi yapan biri ömür boyu o işi yapacak diye bir kaide yok. Ben şu an tekstil işindeyim ama ömür boyu bu işle uğraşacağım diye bir şey yok, yarın daha güzel bir şey denk gelirse girebilirim.”

Çalışma faaliyetinin sınıf atlama serüvenindeki önemini belirten ifadeler şu soruyu gündeme getirmektedir: Kol gücünden kafa gücüne geçişi gerekli kılan

mesleklerin getirmiş olduğu yatkınlıkların benimsenememesi bir direnç göstergesi midir? Bu soru üzerine düşünürken, çalışma olgusunun mitleştirilmiş halinin orta sınıfın bu kesiti için pek çok değerlin temelini oluşturduğunu fark ettik. Çalışma olgusuna atfedilen önemin değişen sınıfsal konumlarda da devam ettirilmesinin ardında bireylerin değerlerini oluşturma çabaları yatmaktadır. Başka bir ifadeyle, çalışmak bireylerin aile ve eğitimin eksik bıraktığı boşluğu doldurmaktadır. Bu boşluk, gündelik hayatın idame ettirilmesi için sahip olunması gereken değerleri kapsamaktadır. Ali'nin aktardıkları bu görüşümüzü desteklemektedir:

“Benim altyapım yok, annem ve babam cahil kişilerdir. Ben hayat üniversitesinde, hayatla ilgili eğitimde iyiyim. Normal eğitimi okuyamadım ama hayat üniversitesinde insanları tanıdım, ticareti öğrendim. Okulu bitiremediğim için çok pişmanım, okulu bitirseydim çok iyi olurdu. Kırk sekiz yaşında olmama rağmen başımda hacı olduğu için iki elim kanda olsa hayatta bir yere gidemem.”

Uzun yıllar mağazada satış görevlisi olduktan sonra çalıştığı mağazanın Denizli şubesini satın alan Selim, çalışmanın ardında yatan inancı şu şekilde tanımlıyor:

“Yanımda on beş kişi sabit çalışıyor ama işçilerin sayısı değişiyor. Patron olduğumda bende bir şey değişmedi. Çoğu zaman ben de işçilerle çalışıyorum, onları yanımda çalışan işçi olarak görmüyorum. İşçilikten geldiğim için işçileri anlayabiliyorum. İşçiyle birkaç kelime konuştuğumda onun yalan söyleyip söylemediğini anlayabiliyorum. Ezilerek geldiğim için kimseyi ezmeye çalışmıyorum, merhametliyim. Elimden gelse onlara fazla maaş vermek istediğimi işçilere de söylüyorum. Bugün asgari ücretle geçinmek gerçekten çok zor. Yükselmek beceriye bağlı, insanın ufkunun geniş olması, araştırması, yapabileceği her şeyi düşünmesi lazım. Fayans işi yapan biri ömür boyu o işi yapacak diye bir kaide yok. Ben şu an tekstil işindeyim ama ömür boyu bu işle uğraşacağım diye bir şey yok, yarın daha güzel bir şey denk gelirse girebilirim.”

“Hayatta bir şey vermeden almak Allah'a mahsustur, insan almak istiyorsa önce insanlara bir şey verecek. Bu sadece inançla alakalı değil. Bence her inançta bir şey verdikten sonra bir bağlantı kuruluyor, Budist de Budaya bir kurban adadıktan sonra bir şey bekliyor. Çalıştığım dönem ben ne

verdiysem bana fazlasını verdiler. Sadece maddi anlamda değil, onun bir limiti var. Aldığım paranın vermiş olduğu tatmin duygusuyla çalıştım. Kendimle yarışıp çok rekor kırdım, benim hiçbir rakibim yoktu. Mağazadaki en iyi satış danışmanı bendim ve kendime karşı, kendimle yarışıyordum. Bu çalışmanın rakamsal karşılığı bitince maneviyat başlıyordu. Patrona ciro verdiğimde bana, 'Birader, abi' şeklinde seslenince aramızdaki patron-işçi ilişkisi kayboluyor. Patronla mağaza ile ilgili yapılanları konuştuğumuzda "Ben yaptım." değil "Biz yaptık." diyordum. Patronumun beni başka patronların olduğu ortama çalışanı değil de kardeşi gibi götürmesi benim yaptıklarımın bana manevi olarak geri dönüşüydü."

Çalışma ilişkilerinin aynı zamanda hayata bakış açısında da değişikliğe yol açtığını belirten Doğan şunları ifade etmektedir:

"Bana göre önemli olan, bir insanın en iyiyi bildiği halde en iyi bilen kendisi olduğunu söylemeyip mütevazî olmasıdır. Ben doğudaki ve buradaki örf ve adetleri pek önemsemiyorum. Örf ve adetlerde mantıklı olmak gerekir, insan okuyup örf ve adetlerini kendisi belirleyecek. İnsanlar, çocuklarını babalarının yanında sevememeyi yadırgıyor ama bunun bir saygı göstergesi olduğunu unutuyorlar. Doğuda özellikle kız çocuklarını okutmamak affedilemez cinsten bir anlayıştır. Eski aşiret alışkanlıkları böyle gerektirdiği için benim de kafamda kızlarımı okutmamak vardı. Ağaların, aşiret reislerinin bir lafı çocukları okula gönderip göndermemeyi etkiliyordu. Benim eşim de aynı süreçten geçip okumadığı için hiçbir yere tek başına gidemiyor. Ama şimdi internet çağında artık o yobaz insanların lafı geçmiyor. Çocuklarımın ahlaki olarak eşime benzemesini isterim ama eğitim yönünden onun gibi olmasını istemem."

Doğan'ın ifadeleri doğrultusunda katılımcıların eşleri ile ilgili bazı noktaları kaydetmekte fayda var. Katılımcılar, çalışma ilişkilerini devam ettirdikleri sürece karakterlerinin şekillendiğini, ahlaki değer yargılarının oluştuğuna veya değiştiğine vurgu yapmaktadırlar. Bu durum, Doğan'ın ifadesinde açığa çıkan bir soruyu elzem kılmaktadır: Çalışma ilişkilerine dahil olmayan eşler, neyi temsil etmektedir? Çalışmamızın sınırlılıkları doğrultusunda katılımcıların eşlerine pek fazla yer veremesek de burada çalışma ilişkilerinin belirleyiciliği konusunda değinmek durumundayız. Çalışma ilişkilerinin dışında kalan kadınlar, eşlerine göre geldikleri

yeri, eski sınıfsal konumlarını temsil etmektedirler. Eşlerine sundukları imkanları içselleştiremediklerinden yakınan katılımcıların bu konu hakkındaki en büyük endişeleri, çocuklarının da eşlerine benzemesidir. Cinsiyete dair ayrımı işaret eden bu çarpıcı durum, zaman zaman eşler arasındaki çatışmaların temelini oluşturmaktadır. Çalışmanın karakteri şekillendirmesindeki olumlu etkilerinin yanı sıra olumsuzluğu da barındırdığını hatırlatan Cemil, çocukluğunu çalışmaya adanmışlığını şu şekilde ifade etmektedir:

“Bana göre önemli olan, bir insanın en iyiyi bildiği halde en iyi bilen kendisi olduğunu söylemeyi mütevazî olmasıdır. Ben doğudaki ve buradaki örf ve adetleri pek önemsemiyorum. Örf ve adetlerde mantıklı olmak gerekir, insan okuyup örf ve adetlerini kendisi belirleyecek. İnsanlar, çocuklarını babalarının yanında sevebilmeyi yadırgıyor ama bunun bir saygı göstergesi olduğunu unutuyorlar. Doğuda özellikle kız çocuklarını okutmamak affedilemez cinsten bir anlayıştır. Eski aşiret alışkanlıkları böyle gerektirdiği için benim de kafamda kızlarımı okutmamak vardı. Ağaların, aşiret reislerinin bir lafı çocukları okula gönderip göndermemeyi etkiliyordu. Benim eşim de aynı süreçten geçip okumadığı için hiçbir yere tek başına gidemiyor. Ama şimdi internet çağında artık o yobaz insanların lafı geçmiyor. Çocuklarımla ahlaki olarak eşime benzemesini isterim ama eğitim yönünden onun gibi olmasını istemem.”

Çocukluğa dair özlemlere ve tatmin edilmemiş duygulara sık sık referans veren katılımcıların bu konu hakkındaki ifadelerini bir sonraki bölümde daha detaylı inceleyeceğiz.

3.5. Peki Ya Şimdi Nereye?: Sınıf Atladıktan Sonra

3.5.1. Mış Gibi Yapmak

Sınıf atlama sürecinin meyvelerinin toplandığı ana odaklanacağımız bu bölümde, sınıf atlayan bireylerin orta sınıf bireylere öykünme durumlarını inceleyeceğiz. Daha önceki bölümlerde orta sınıf habitusunu edinme konusunda sınıf atlama anında çalışma faaliyetleri sonucu elde edilen ekonomik birikimin öneminden bahsetmiştik. Ekonomik sermayenin birikim yoluyla elde edilmesinin ardından

sosyal ve kültürel sermayenin elde edilme çabası, sınıf atladıktan sonraki sürecin sancılı geçmesine yol açmaktadır. Mülakatlar sırasında katılımcıların hemen hepsinin özellikle bu anı anlatma hevesleri dikkatimizi çekmiştir. Katılımcılar, geçmiş sınıf alışkanlıklarını anlatırken isteksiz bir tavır sergilerken sınıf atladıktan sonraki gelişmeleri anlatmak için sabırsızlanmaktaydılar. Öte yandan bu bölümü oluşturan soruların geçtiği görüşmelerin, araştırmacının sembolik şiddet ilişkisini deneyimlediği görüşmeler olması da ayrıca önem teşkil etmektedir. Zira, katılımcıların araştırmacıyla “aynı dili” konuşabildiklerini kanıtlarcasına dil oyunlarına başvurmaları, araştırmacının sınıfsal konumunu gözeterek örnekler vermeleri, yine araştırmacının da deneyimlediğini düşündükleri eylemleri ifade etmeleri araştırmacıyla aralarında sınıfsal hiyerarşiyi kabul etmemelerinden kaynaklanmaktadır. Sembolik şiddetin sezinlendiği birkaç ifadeye yer verecek olursak:

“Senin inancın nedir ne değildir bilmiyorum ama insanın dini inancı olmalı.” (Harun)

“Çok af buyur sen üniversiteye gittiğin için her şeyi az buçuk biliyorsundur, ‘Erken evlenen döl alır, yol alır.’ derler.” (Nadir)

“Boş zamanımız olduğunda istesek denize gidecek imkânımız var ama gitmiyoruz. Eşim Ramazan ayı bitmesine rağmen oruç tutan bir hocadır. Deniz kenarındaki yerlerin ortamını anlatmama gerek yok. Ben çocuklarımı dışarıda yemek yemeye, havuzda yüzmeye götürürüm. Ama eşim havuza girmez, öyle yerlere gelmez.” (Kudret)

“Olayları anlatma şeklim sizin kadar iyi değil, siz okumuşsunuz. Ben okumayı çok istememe rağmen imkansızlıklardan dolayı ilkokulu zor bitirdim, ben buralara o kötü durumlardan geldim.” (Cemil)

Harun’un ifadesinde, orta sınıf konumuna uyum sağlamak adına “hoşgörülü” olması gerektiğini fark eden ve orta sınıf mensubu bireyle ilişkisinde bu hoşgörü kartını kullanmasını bilen birini görmekteyiz. Fakat bu durum, kendisinin inançlı olduğunu vurgulamasıyla karşısındaki orta sınıf bireye aynı katmanda olmadığını hatırlatmaktadır. Mülakatlar boyunca cinselliğe olan vurguyu ön plana

koyan, katılımcılar arasında orta sınıflaşma deneyimini ekonomik, sosyal, kültürel ve sembolik anlamda tamamlamaya en yakın olan Nadir ise ifadelerindeki esnekliği anlayışla karşılayacağımızı bildiği için oldukça rahat konuşmaktadır. Nadir'in, kendisini eğitilmiş birine açmadaki rahatlığı, araştırmacıyı karşılık veremeyeceği ifadeleri kullanmasına yöneltmiştir. Kudret'in kendisine yöneltilen ama ısrarla cevaplamaktan kaçındığı "Tatillerde denize gider misiniz?" sorusuna verdiği yanıt ise araştırmacının Kudret'e karşı kurduğu sembolik şiddete örnek verilebilir. Mülakat boyunca eşinden hiç bahsetmeyen Kudret, eşinin hoca olduğunu sıkılarak da olsa söyleyerek sorudan kurtulmuştur. Cemil'in yanıtlarının çoğunu düzelterek tekrar ifade etmemiz ise onun böyle bir yanıt vermesine yol açmıştır. Bu ifadeler, orta sınıfın başka katmanına ait biriyle geliştirdikleri ilişkiye odaklanan bu bölüme veri sağladığı için belirtme ihtiyacı duyduk.

Orta sınıfın diğer katmanlarından bireylerle geliştirmiş oldukları ilişkilerde kendilerini tam anlamıyla ringe çıkmış kabul eden katılımcılar, bu mücadelede belli stratejiler geliştirmişlerdir. Eğitim, dil, aile ve tüketim konularında öykündükleri diğer orta sınıf katmanlarından bireylerle iş ilişkisi bağlamında başlayan etkileşim, katılımcıların yaşadıkları evdeki komşuluk ilişkilerinde ve çocuklarının gittiği okullarda devam etmektedir. Diğer orta sınıf mensubu bireylere öykünmedeki en kritik nokta, katılımcıların pragmatik davranışlarıdır. Söz gelimi, siyaset ve din konusunda diğer orta sınıf mensubu bireylerin ne düşündüklerini önemsememelerine rağmen kadın, aile, dil ve tüketim konularında onlardan öğrendiklerini uygulamaktan kaçınmamaktadırlar. Kadınlara karşı bakışında değişikliğin gerekli olduğunu fark eden Doğan'ın ifadeleri şu şekildedir:

"Eskiden bizim orada komşu kadınlar kapının önünde oturduklarında kapının önünden geçerken onlara bakmamak için başımızı öne eğdik. Kadınlara bakmanın namussuzluk olduğunu düşündüğüm için hiçbir zaman bir kadına bakamam. Pazarlamacı bir bayanla konuştuğumda bile küçüklüğümde kalan alışkanlıkla yüzüm kızarır. Bize kadınlara bakmanın ayıp olduğu öğretildiği için bir kadının yüzüne bakamam ama buradakiler rahatça bakıyorlar. Yıllardır Denizli'de restoran işlettiğim için buradakiler gibi davranıp onlar gibi görünmeye çalışıyorum ama hala bana

öğretilenleri üzerimden atamadım. Bir bayanla konuştuğumda onun yüzüne bakıyorum ama kendi içimde hissettiğimin farklı olduğunu biliyorum. Ailemle yaşadığım dönemden aklımda kalanlardan dolayı bir kadınla konuşurken sık sık sağa sola bakarım. Ben erkeklerle gayet iyi anlaşıyorum ama bayanlarla konuşurken çekingenim. Bu durum sadece bende değil Urfalıların genelinde vardır. Benim dikkat çekici davranışlarımı arkadaşlarım da söyler. Bir arkadaşım tezgâhta çalışan bayanın yanında argo konuşunca ben utancımдан kulağımı kapatıp mağazanın dışına çıktım. Ne olduğunu sorduğunda kadının yanında bu tarz konuşmasının ayıp olduğunu söyledim ama ona göre bu durum son derece normal. Birileri telefonda konuştuğunda onları duymamak için yanlarından uzaklaşıyorum.”

Anadili Kürtçe olan Rıfat, Denizli’de Türkçe konuşmayı tercih ettiğini ifade ediyor:

“Yeri geldiğinde Kürtçe konuşulacaksa konuşurum. Şimdiye kadar dil konusunda bana karışan olmadı. Denizli’dekiler Kürtçe bilmediği için Denizli’de Kürtçe konuşursam tepki görürüm ama Urfa’dan gelen biriyle yemek yerken Kürtçe konuşabilirim.”

Elde ettiklerinin sonucunda hak ettiği yaşam tarzını tarif eden Harun, aslında orta sınıfa ait tasviri sunmaktadır:

“O hırsa girer, hırs iyidir ama hırs yaparken miktar belirlememek lazım. Çünkü insan belirlediği miktara ulaşamayınca hüsrana uğrar. Ben şu an aç veya susuz olmamama rağmen niçin kendimi bu kadar yıpratıyorum? Asgari ücretle de çalışırım ama iyi bir evde oturamam, kız kardeşimin oturduğu beş yüz liralık bir evde otururum, çocuklarımı devlet okuluna gönderirim. Yaşantım değişeceği için şimdikinden farklı olurdum. Ben burada ayda yüz bin lira kazanırsam tabii ki çocuklarımı kolejde okutacağım, hanıma en iyi ayakkabıları, kendime en lüks arabayı alacağım, diğerleriyle yarışa gireceğim.”

Orta sınıflaşan bireylerin üretim için çalışmaktan tüketim için çalışmaya yönelmeleri, kazanmış oldukları sermayelerin sembolik değerlerini ortaya çıkarmak için izledikleri en önemli yoldur. Aile, dil ve kadın konularındaki değişen

tutumlarının yanı sıra tüketim faaliyetleriyle eklemlendikleri orta sınıf konumlarının sembolik alanını beslemektedirler. Akif'in ifadeleri, bu durumu özetlemektedir:

“Eskiden benle abim bir sonbahar günü eski eşya pazarından aldığımız ceketleri iki sene boyunca her mevsim giyerdik ama şimdi kaliteli markalardan giyinirim, dün üç yüz elli liraya pantolon aldım. İçimde bir özlem var, bizim her şeyde gözümüz kaldı. İbrahim Tatlıses, Arif Sağ’a çok kilo aldığını söylediğinde Arif Sağ ona kırk yaşına kadar doyuya kuru ekmek yiyemediğini, kırk yaşından sonra parayı bulunca istediği kadar yemezse gözlerinin açık gideceğini söylüyordu. Bizimki de aynı hikâye, benim altı metre uzunluğundaki kıyafet dolabım kıyafetlerle doludur. Paketini hiç açmadığım gömlekler dolapta üst üste durur. Görüp de hoşuma giden bir şey olursa alıyorum. Bu konuyla ilgili eşimle kavga etsek de gözümün kalmamasını istiyorum. Eşim giymediğim kıyafetleri aldığım için bana kızdığında ben de zamanı gelince giyeceğimi söylüyorum. Giymeden ölürsem başkasına verir, param varken benim içimdeki özlemi gidermem lazım. İnsanın gözü doymadığı için kazanınca daha çok kazanmak istiyor.

3.5.2. Para Bizi Akraba Yapar

Orta sınıf konumunu toplumsal hareketlilik yoluyla elde etmiş bireylerin hayatlarında para, ilginç bir yer teşkil etmektedir. Paranın maddi açıdan önemli olduğu kadar sembolik anlamda da değerli olması, paraya farklı anlamlar yüklemektedir. Orta sınıf konumunu elde etmek için biriktirilmesi beklenen ekonomik sermayenin temel unsuru olan para, sınıf atlama sürecinin en önemli noktalarında çalışarak kazanılması gereken, ihtiyaçların giderilmesi için mutlak surette ulaşılmak istenen, hayatın amacı haline gelen unsurken sınıf atladıktan sonra artık para hakkında konuşulan sembolik değeri ön plana çıkarılan bir unsur haline gelmektedir. Paranın, kişilerin karakterinin önüne geçmesi bu sembolik değer en net göstergelerinden biridir. Öte yandan, para maddi ortaklıkların yanı sıra itibarın da esas kaynağı haline gelmektedir. Para kazandıkça hayat tarzının değişip değişmediğini sorduğumuz Ali, değişen hayat tarzından memnuniyetsizliğini kültür eksikliğiyle açıklıyor:

“Hayat tarzımı değiştirmek gibi bir takıntım olmadı ama para hayat tarzımı yönlendirip değiştiriyor. Bu sadece benim için değil herkes için geçerli. Bu değişim benim elimde değil, hayat beni sürüklüyor. Durumum iyi olduğunda küçük bir evde oturuyorken daha büyük bir evde yaşamaya başladım, Murat 124’e biniyorken şimdi Mercedes ya da BMW alıyorum. Mecburen tercih yapıp karar veriyorum, insanın egosu para kazandığında ister istemez yükseliyor ve çıtayı arttırıyor. Dün Nokia marka telefon kullanıyordum şimdi Iphone 7 kullanıyorum, canım Iphone 8 almak istiyor. Bence bende dahil çok müsrif bir toplumuz, para insanı bozuyor. Benim Opel marka arabam varsa onunla mutlu olmalıyım ama Mercedes’e, BMW’ye biniyorum. Türk toplumu olarak altyapımız yok, maalesef bizde kültür yok. Türkiye elektronik çöplüğü, bugün ilkokula giden çocuğun elinde Iphone var.”

Katılımcılarımızın kazandıkları para miktarına bağlı olarak hayat tarzlarında yaşanan değişiklikleri açıklarken yaptıkları “mecburiyet” vurgusu, ekonomik sermaye ile sembolik sermayenin iç içe geçtiğini kanıtlar niteliktedir. Geldiği konum itibariyle artık hayal edeceği hiçbir şeyin kalmadığını belirten Talip, geçmişinde tanıklık ettiği para sahibi insanlar gibi hareket ettiğini ifade ediyor:

“Bazı şeyler içimde ukde kaldı. Ayakkabı boyacısına fazla para vermemin nedeni çok param olması değil, zamanında başkasının bana yaptığı harekete özenip onun gibi olmak istememdir. Ben paraya değer vermiş olsaydım onlarca dairem olurdu, zenginliğe değil insanlığa değer verdim. Dün bana ‘Erkan’ diyen bugün ‘Erkan Bey’ diyor, bu bir gerçektir. Param olsa da olmasa da benim özgüvenim var. Çünkü ben o parayı kazanacağımı, nasıl mücadele edeceğimi iyi biliyorum. Başka bir yere gitsem bir ayda düzenimi kurar orada başarılı olurum. Biz Erzurum’dan buraya geldiğimizde burada bağımız bahçemiz, tarlamız, takımız yoktu, ailemizde de bir şey yoktu. En kötü ihtimalle kazandığımı kaybederim, kaybettiğimi de birkaç sene içinde tekrar kazanırım. Belki ben beceremem ama çocuklarımı yetiştirirsem onlar kazanır.”

Paranın harcandığı zaman değerli olduğunu ifade eden Semih, parayı harcama alışkanlığını ne zaman kazandığını şu şekilde ifade ediyor:

“Yoksulluk yaşadktan sonra para kazanmaya başlayınca kazandığımızın çoğunu kendimize harcardık. Para kazandıktan sonra yemesini, içmesini bilen bir aile olduk. En güzelini giydik, yedik, düğünlerimiz çok kaliteli oldu. Çocukken çok para kazanmaya başlayınca para harcama alışkanlığımız oluştu. Kendimize geldikten sonra kazandıklarımızı harcamayı öğrendik. Ben on altı yaşındayken para harcamayı bilmiyordum, evlenip çocuk sahibi olunca harcamayı öğrendim.”

Para, harcadıkça sınıfsal konumun sembolik değerini açığa çıkarmaya yarayan bir araç haline ancak belirli bir birikimden sonra gelmektedir. Bu birikimden sonra para hem sosyal çevre hem de itibar getirmektedir. Çalışmamız kapsamında ele aldığımız orta sınıfın bu kesiti için paranın, toplumsal konumun sembolik değerini ortaya çıkarması için doğrudan satın almaya gerek yoktur. Zira, kişinin satın alabilme gücüne sahip olduğunu bilip satın almayı tercih etmemesi ve bunun çevrede bu şekilde bilinmesi satın alma eyleminin yanında daha güçlü bir gösterge olarak durmaktadır. Nadir, bu konuda şunları ifade etmektedir:

“Elde edemediklerime sahip olunca özlemi giderdiğimi hissediyorum. Ev halimde evim, rahatım, düzenim dört dörtlüktür, prensip sahibiyimdir, tutucuyumdur. Giyimime kuşamıma dikkat ederim. Eşim, kızlarım, oğlum modayı takip ederler ama ben sade yaşamayı severim. Benim şu an Audi’ m var, eşimle kızıma geçen sene Mercedes aldım. Kendime de alabilirdim ama almadım. Satın almayla ilgili hiç sorunum yok, tekstil işiyle ilgili yeni bir makine çıktığını duyduğumda fiyatı ne kadar olursa olsun yarın gider hemen alırım. Çünkü o benim geleceğim, araba sadece getirip götür en bir taşıma aracı. İsteklerim ve özlemlerim çok para kazanmak üzerineydi, fabrikaya sahip olup olamayacağımı düşünüyordum. Şimdi iki yüz metrekarelik bir alanda iki fabrikam var.”

Benzer bir ifadeyi kullanan Cemil’in yanında bulunan Harun Cemil’in aşağıdaki ifadelerinden sonra Murat Ülker’in de aynı anlayışa sahip olduğunu belirterek olması gerekenin bu olduğunu ifade etmektedir. Cemil’in ifadeleriyle:

“Evet benden daha iyi yerlere gelenlere ulaşmak, kendimden üsttekileri örnek alıp onların seviyesine gelmek istiyorum. O seviyeye gelip onu atladıktan sonra önüme geçmem gereken başka biri daha çıkıyor. Ben fason paketleme işi yaparken üstümde gördüğüm, onun yerinde olmak istediğim birinin olduğu yere gelip onu geçtim. Fabrika sahibi olmak istiyordum ve oldum, beş milyon euroluk ihracatımla Denizli’deki sayılı firmaların arasına girdim. İki sene boyunca Viyana, Almanya ve Fransa’daki fuarlarda, stantlarda bulundum. Eski devlet bakanı Kürşat Tüzmen’le özel bir gezi yaparak Gürcistan’daki dükkanlarımı açmaya gittiğimizde beni ödüllendirdiler. Çok şükür çok kazandığım için artık kimseye özenmiyorum, hepsini aştım. Bugün elektrikli motorla da normal arabayla da yaşayabilirim, ne olursa olsun hiç fark etmez. Çünkü hepsini yaşadım. Çok kazanan adamların hala Nokia 5110 telefon kullandıkları cimri olduklarını göstermez. Süreç içinde bunların hepsini yaşadıktan sonra her şeyden vazgeçip sadece çocukluğumu, özgürlüğümü, o eski halimi istiyorum. Bir insan yiyebileceği kadar ekmeği bir şekilde bulup yer. Keşke Denizli’ye gelmeseydim, babam gelmeseydi, burada yaşamasaydım orada kalsaydım. Yaşadığım acılardan dolayı böyle düşünüyorum. Çok sert süreçler atlattım, kolum yandı, ameliyat geçirdim.”

Paranın bir itibar kazanma aracı olduğunu vurgulayan Hakan, paranın kendi hayatındaki yerini şu sözlerle ifade ediyor:

“Para benim için geçim kaynağından başka bir şey değil. Param olmadığında toplumda saygı görmediğim bir dünyada yaşıyoruz. Eskiden fazla bir şeye sahip değilken bunu anlamazdım ama şu an param olduğunda her yerde saygı görüyorum. Param yokken çoğu zaman adam yerine konulmuyordum. Bu kural gibi her zaman geçerlidir, değişmez. Para kazandıkça çevrem genişledi, daha çok dostum oldu ama arada para olduğunda tam manasıyla gerçek dostluk olmuyor. Biz batırdığımız, kaybettiğimiz zaman yanımızda kimsenin kalmadığını, en yakın dostlarımızın yanımızdan gittiğini gördük. O günleri yaşayıp bildiğimiz için deneyimliyiz. Param olduğunda bana güven geliyor, karşımdaki bana saygı duyuyor.”

Selim, mesleği aracılığıyla elde etmiş olduğu ekonomik kazancın itibarına etkisini şu şekilde ifade ediyor:

“Çok temiz bir iş yaptığım için ister istemez saygınlık kazanıyorum. Yaptığım işin marka değerinin çok önemli olduğunu burada anladım. Yaptığım iş gereği sosyal yaşamaya özen gösterdiğim için iş ortamı dışında vakit geçirdiğim mekanlar standardın üstünde yerlerdir. Oradaki insanlarla karşılaşmak, selamlaşmak benim için önemli. Buradaki konumum ve çalıştığım firmanın marka değeri sayesinde başka markalarda elde edemeyeceğim saygınlığı elde ettim. Yaşadığım diyaloglara bakınca gerçekten de bu işin özellikle böyle bir yerde böyle bir markayla statümü yükselttiğini fark ediyorum.”

Paranın güç olduğunu belirten Cemil’e göre para kazanmak kişinin kendi kişisel becerisine bağlıdır:

“Para güçtür. Benim param olmasaydı bunları düşünemezdim, asgari ücretle çalışsaydım geçim derdinde olurum, elli lira fazla kazanmanın hesabını yapardım, bu söylediklerimi düşünme şansım olmazdı, söylediklerim aklıma bile gelmezdi. Bence para dünyada birinci sıradadır. Para olmazsa olmaz çünkü ulaşmak istediğim yerleri para olmadan elde edemem. Parayı bulduktan sonra geri kalan her şey gelir. Parayı bulmak kişinin kendi çabalarına ve aklına bağlı. Beynini çalıştırabilen birinin çok basit yollardan parayı bulma şansı var, bunun için çok zor işler yapmaya gerek yok. Biz çok basit bir şekilde köylerden, kasabalardan, mahallelerden topladığımız insanların sırtından fabrika sahiplerinin kazanamadığı milyon dolarlar kazandık. O dönem vergi ve sigorta masrafı olmadığı için günlük yirmi bin liraya yakın para kazanıyorduk. İnsan aklını çalıştırırca çok rahat para kazanabilir.”

3.5.3. Ne Oralı Ne Buralı

Orta sınıfa yükselmiş bireylerin işçilik geçmişleri ile orta sınıf şimdileri arasında sıkıştıklarını daha önce belirtmiştik. İşçilik deneyiminden tam anlamıyla bir kopuş yaşanmaması, bireylerin gündelik hayatlarında gösterdikleri performansı etkilemektedir. Baba, eş, patron, öğrenci velisi, siyasi seçmen, oğul, iş arkadaşı gibi performansları yürütürken geçmiş referanslı tutumlar da sergilemek durumunda kalan bireyler için ikili bir yaşam söz konusudur. Geçmiş sınıf pratiklerinin geçerli olduğu memleketlerine pek az gitseler de gittiklerinde yeni sınıfsal konumlarını sergilemekten kaçınmaktadırlar. Bu ayrımın farkında olan Ahmet, orta sınıfa ait pratikleri sergilemediği memleketinden olumlu geri dönüş aldığını ifade ediyor:

“Hakikaten ben bugün Denizli’de bir Denizlili gibi, Urfa’ya gittiğimde de bir Urfalı gibi hareket edebiliyorum. Urfa’ya gittiğimde oradaki gelenek ve göreneklere göre hareket ediyorum. Adamın hiçbir şeyi yoksa bile yaşça benden büyük olduğu için elini öperek onu toplumun içinde onurlandırırım. Denizli’de bu tür bir samimiyete gerek yok, ‘Merhaba, hoş geldin.’ demek yeterli. Ama bizde adam fakir de olsa oraya gidip o adama saygı gösterdiğimde herkes, ‘Zengin iş adamı olup buraya gelmiş ama yine de bildiğini yapıyor, adamın burnu büyümemiş.’ der.”

Denizli'deki hâkim orta sınıf iklimi, katılımcıları içine almış görünse de memleketlerinin onlarda bıraktığı manevi bağ kesin bir kopuş yaşamalarına engel olmaktadır. Bu bağlamda Veli'nin ifadelerine bakalım:

“Denizli'ye geldiğimden beri Erzurum'a hiç gitmedim. Benim ailem o kültürü pek tanımıyor. Bayram tatilinde ailemi doğup büyüdüğüm yerlere götüreceğim. Çocukluğumun geçtiği, doğup büyüdüğüm, yaşadığım yerleri unutamam. Çocukluğumdan kalan, bellek altındaki çoğu şeyin mutluluğu, hazzı apayrı. Onları ölene kadar silemem.”

Veli'nin, “bellek altında kalanlar” şeklinde tarif ettiği, orta sınıfa yükselmiş katılımcıların ilk sınıfsal konumunu oluşturan yatkınlıkların tümüdür. Orta sınıf pratiklerini gerçekleştirmelerine imkan tanıyan mekanın sunduğu hayatın emanet bir hayat olduğunun bilincinde olan Doğan, kendisini Denizlili görmenin doğaya aykırı olacağını ifade ediyor:

“Ben Urfa'yı hatta doğduğum yer olan Hilvan'ı hiç unutamıyorum. Kendimi hiçbir zaman Denizlili olarak görmedim, görsem doğaya aykırı olur. Benim nüfusumu buraya alsalar burada yaşayamam, memleketime giderim.”

Nereye ait olduğunu sorgulayan Selim ise gündelik hayatta bu aidiyetsizliğe karşı geliştirdiği stratejiden şu şekilde bahsetmektedir:

“Gündelik ilişkilerde insanlara bir şeyler verip tepkilerine baktıktan sonra kiminle neyi paylaşıp paylaşamayacağımı anlıyorum. Bana zarar vereceğini düşündüğüm şeyleri herkesle konuşmamaya özen gösteriyorum, en güzeli her şeyi herkesle paylaşmamaktır. Çünkü ortaya koyduğum on bir yıllık emeğimi Denizli'de çok çabuk harcarlar. Ben konum olarak siyasi tutumu, görüşü, her şeyiyle belirli olan bir çevredeyim ama yanlış yerdeyim, inancımın gerektirdiği yerde değilim. Öyle bir yerdeyim ki sanki burası bir okyanus ve ben o okyanusun içindeyim. Belki inancımın alakalı Mardin'de olmam, orada mücadele etmem lazım. Niye buradayım? Patronlarıma farklı gözüktüp aslında farklı hissetmem ikiyüzlülük gibi geliyor. Burada çoğu zaman bazı sorulara yanıtlar arıyorum. Çünkü bizim işimiz bir açıdan insanlarla sohbet etmek ve iki kişi sohbet ettiğinde konu ister istemez buralara geliyor.”

Göç yoluyla yerleştikleri Denizli’de elde ettikleri sınıfsal konumu korumak adına Denizli’yi benimseyen katılımcılar, değer yargılarının kaynağı olan memleketlerini, geçmiş sınıf pratiklerini de terk etmemişlerdir. Nostalji düzeyinde aktarılan geçmiş sınıf pratikleri ve ilişkileri katılımcıların özellikle sınıf atladıktan sonraki yıllarda özlemine duydukları bir hal almıştır. Sınıf atlama sürecinin başlangıcında intikam almak üzerine kurgulanan geçmiş imgesi, koşulların gelişmesiyle daha olgun karşılanan bir imgeye dönüşmüştür. Dolayısıyla geçmiş ve şimdinin yeniden değerlendirilmeye tabi tutulduğunda geçmişi sahiplenici bir tutum sergilenmektedir. Bu konuda Kudret’in ifadeleri şu şekildedir:

“Bir sene içinde yanımda üç yüz işçi çalışmaya başladığında aylık kazancım elli bin lirayı buluyordu. Doğulu olduğumuz için bize ev vermediklerinden dolayı beni ev hırsı tuttu, Honaz’da üç bina yaptırды. Yine bunların yüzünden değişik arabalar ve birkaç servis aracı aldım. Ailemi yaptığım binalardan birine yerleştirdim, bedelli askerlikten yararlanıp askerlikten kurtuldum, abilerim teslim olup kırk gün cezaevinde yattıktan sonra suçsuz oldukları anlaşılınca beraat ettiler. Geçmişimi göz önünde bulundurarak Denizli’de kimsenin kiralık ev vermediği Suriyeli dört aileye Honaz’daki evlerimden verip onlardan dört sene kira almadım, onlara yanımda iş verdim. Hem ev verdiğim Suriyeli ailelerin hem de yanımda çalışan Suriyeli işçilerin zararlarını, yolsuzluklarını görmedim. Şimdi Allah’a şükür ev ve lüks araba alıp satıyorum. Geçmişim ayda en az bir kere aklıma gelir. Gerçekten insan yaşadıklarını unutamaz. Maddi olarak birileri üstün olabilir ama herkes dokuz aylıktır. Kimse kimseden insan olarak bir gram üstün değildir, herkes Allah’ın kuludur. Maddi fark Allah’ın verdiği bir nimettir. Bu dünyada herkes zengin olsa kimse çalışmazdı, herkes öğretmen olsa kimse öğrenci olmazdı. Bu durum böyle gelmiş böyle gider, eşitsizlik ortadan kalkmaz. Kimi açıktan ölür kimi de paranın varlığından ne yapacağını şaşırır.”

Cemil de yaşadıklarından sonra geçmişe vakur bir biçimde yaklaştığını şu ifadelerle belirtmektedir:

“Yok canım, geçmişini takmıyorum bile. Ama o tarz insanlara da selam vermemeye çalışıyorum, o tarz insanlar da zaten bizimle konuşmuyor. Bu zorluklarla karşılaşmasaydım, karşıma hiçbir engel çıkmamış olsaydı hiçbir şey düşünmezdim. Çok şeffaf olurdum, o tarz insanlara paspas olurdum. Gördüklerimden ve yaşadıklarımın dolayısıyla bunları söyleyebiliyorum. Bu ayrımcılığın azalmasında Özal’ın etkisi var.”

3.5.4. Tüm Orta Sınıf Çocukları Tüketimde Birleşin

Orta sınıf merdivenlerini ağır ağır çıkma deneyimlerine tanıklık ettiğimiz bireylerin inşa etmiş oldukları bu sınıfsal konumun aktarımı konusunda akıllara hemen çocuklar gelmektedir. Mülakatlarda çocuklarının toplumsal konumda nereye tekabül ettiğini anlamaya yönelik sorularımızı belirli bir çerçeveden sormaya dikkat ettik. Çalışma ilişkilerinin değiştiği mesleklere eriştikleri için boş zamanla tanışan bireylere çocukları ile boş zamanlarda neler yaptıklarını, kendi aileleriyle eskiden boş zamanlarda neler yaptıklarını, çocuklarını nasıl yetiştirdiklerini, çocukları için nasıl bir gelecek hayal ettiklerini ve çocuklarının eğitim konusunda teşvik edip etmediklerini sorduk. Aldığımız yanıtlara göre, çocuklarının kendilerinin geldikleri konumlara ulaşamayacaklarını bilen katılımcılar, bu yüzden çocuklarını eğitime teşvik etmektedirler. Ayrıca çocuklarının gösterişçi tüketim alışkanlıklarını sürdürmeleri katılımcıların sınıfsal konumlarının devamı için önem teşkil etmektedir.

Ali’nin çocuklarıyla geliştirdiği ilişki kendi ailesinden görmediği bir ilişki biçimini yansıtmaktadır:

“Oğlumun öğretmen, mühendis ya mimar olması da bana yeter. Çocuklarımın kendi ayaklarının üzerinde durmaları, ahlaklı, namuslu, dürüst olmaları yeterli, trilyonlar kazanmalarına gerek yok. Ben kendi işimden çok çektiğim için çocuklarımın benim işimle uğraşmalarını istemeyerek doğru mu yanlış mı yaptığımı bilmiyorum. Çocuklarımı çalıştırarak onların hayatı öğrenmelerini sağlıyorum. Çocuklarım örf ve adetlerini biliyorlar, haberim olmadan bir yere gitmezler. Ben örf ve adetlere fazla düşkün olduğum için yeni nesil bana çok saygısız geliyor. Bayramlarda düzenli bir şekilde tatile gideriz, hafta sonları onları yemeğe götürürüm.

Oğlum bende kalıyor, onunla arkadaş gibiyizdir, bana her şeyi rahatça anlatır.”

Sınıf atlama sürecinde emanet bir hayat yaşayan bireyler, çocuklarına devredecekleri mirasın emanet değil kendilerine ait olmasını arzulamaktadırlar. Bu nedenle kendilerinin geçmiş oldukları çetrefilli yollardan çocuklarının geçmelerini istememektedirler. Bunun için uğraş verdiğini belirten Talip, çocuklarının gelişiminde tüketimi ön plana koymaktadır:

“Benim yaşadığım hayatı çocuklarımın yaşamaması için onları yönlendiriyorum. Çocukluğumun geçtiği mahalleden çıktığımız için Allah’a dua şükrediyorum. Çünkü oradaki ortamla benim çocuklarımın yaşadığı ortam çok farklı. Çocuklarım tertemiz bir mahallede yaşıyorlar, iyi okullara gidiyorlar, güzel arkadaşları var. Büyük oğlum ortaokul ikinci sınıflar arasında Denizli’de birinci oldu. Oğluma takdir belgesiyle birlikte birinci olduğunu gösteren kâğıdı da verdiler. Diğer oğullarım da derslerinde çok başarılılar. Ben onlara sosyal aktivite yaratıyorum. Boşta gezip de avareliği öğrenmemeleri için geçen sene üçünü de yüzme kursuna gönderdim. Pazar günü ailece pikniğe gittiğimizde ben boyumu aşan yerde yüzemezken onlar balık gibi yüzyüyorlardı. Bu bayram kendime çorap bile almadım ama çocuklarımın ve eşimin sadece kıyafetlerine bir sürü para harcadım. Büyük oğlum okulunu başarılı bir şekilde bitirdiği için ona iphone 6 aldım. Çocukların bazı şeyleri daha istekli yapmaları için onları ödüllendirmem lazım. Ben yokluğu yaşadığım için onların yokluk yaşamalarını istemiyorum.”

Nadir de benzer şekilde kendi yoksulluk anılarından çıkardığı derslerle çocuklarını yetiştirmektedir. Özel bir üniversitede Uluslararası Ticaret ve Finans bölümünü okuyan oğlundan bahsederken şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Ailemin durumu iyi olmadığı için ben kot pantolon giyemedim. Lewis, Nike, Adidas, Puma gibi markalar giyemedim. Ben bunları göremedim ama şimdi oğlumun, af buyur, iç çamaşırı, çorabı, ayakkabısı marka. Tekstilin kalbi Türkiye olmasına rağmen 1970’li yıllarda yabancı markalı ürünler Amerika’dan Türkiye’ye gelirdi. Ben 1973 yılında taksitle bir motosiklet almışken yirmi dört yaşındaki oğlumun altında 4.20 BMW var. Ben bunları göremedim, yapamadım, olmadı. Herkesin içinde bir ukde olduğu gibi bende de oldu

ama ben geçmişin intikamını şimdi alıyorum, giymediğimi giydiriyorum, yiyemediğimi yediriyorum.”

Gerçekleşmemiş hayallerini çocuklarında gerçekleştirmek isteyen katılımcılar, çocukları aracılığıyla elde ettikleri sınıfsal konumun eksik parçası olan kültürel sermayelerini de pekiştirmek istemektedirler. Eğitim sisteminin üç kilit işlevi yerine getirdiğini ifade eden Boudieu’ya göre, eğitim öncelikle bir kültürel mirası muhafaza etme, telkin etme ve yüceltmedir. Bu, eğitimin içsel ve en asli işlevidir. Eğitim yalnızca teknik bilgi ile becerinin aktarılmasını değil, belirli bir kültürel gelenek içerisinde sosyalleşmeyi de sağlar. Katolik Kilisesi’ne benzer biçimde, okul toplumun kültürel kanonlarını muhafaza etmek, aktarmak ve telkin etmek üzere özel olarak tasarlanmış bir kurumdur. Eğitim sisteminin bu miras bırakma işlevi, dışsal işlevi olan yeniden üretme işlevini beraberinde getirmektedir. Toplumsal sınıf ilişkilerini yeniden düzenlemek yerine pekişmesine neden olan bu işlev, bir sonraki işlev olan meşrulaştırmayla tamamlanmaktadır. Eğitim, aktardığı kültürel mirası yücelterek yeniden üretimin gözden kaçmasına ve yanlış tanınmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda mülakatlar sırasında sık sık okul okuyan çocuklarının kendilerinin gelişimine de katkıda bulunduklarını ifade eden katılımcılar için çocuklarının iyi bir eğitim alabilmesinin ekonomik sermayeden sonraki en önemli konu olduğunu ifade edebiliriz. Çocuklarına kendi geçtiği zorlu yollar yerine daha sterilize alan olan eğitimle ilişki geliştirmelerine olanak tanıyan Cemil aynı zamanda deneyimin de gerekli olduğunun altını çizmektedir:

“Çocukluğumu hiç yaşamadım ki! Ben burjuva çocuklarından değilim. Maddi durumumuz iyi olmadığı için okula gidemedim. Okumayı çok isterdim, kravat takmaya özenirdim, okula gitmeyi çok istiyordum. Ne babamda ne de başka birinde para vardı, ekmek alacak para bulamıyorduk okula nasıl gidecektim? Normalde ben devlet okulunda okumalarını, hırsızını da düzgününü de her boktan insanı yaşayarak görmelerini, burjuvaların içinde yetişmemelerini isterim. Yoksa okutmak çok basit, Harun gibi ben de çocuklarımı Ferhatlar Koleji’ne gönderir özel okulda okutabilirim. Ama amaç o değil, amaç her şeyi görerek öğrenmeleri ve kendi hayatlarını kazanmaları.”

Orta sınıfa toplumsal hareketlilik yoluyla erişmiş katılımcılar, çocuklarının eğitim yoluyla orta sınıflık durumlarını devam ettirmelerinde ortak görüşü paylaşmaktadır. Çocuklarının üretim ilişkilerine erken yaşta katılmalarından ziyade hayatı öğrenebilme yetkinliklerini kazanmalarını önemseyen katılımcılar aynı zamanda sembolik değeri haiz tüketim alışkanlıklarının çocukları tarafından benimsenmesine imkân tanımaktadırlar.

SONUÇ

Toplumsal yapı araştırmalarının vazgeçilmez aracı olan sınıfsal perspektifler, gündelik yaşamda farkında olmadan gerçekleştirdiğimiz eylemlerin anlamlandırılması konusunda çeşitlilik arz etmektedir. İçinde bulunulan dönemin etkisiyle gelişen bu perspektifler, toplumun ayrışma noktalarını işaret etmesi bakımından hem tarihsel hem de teorik bilgi üretme bakımından son derece elverişlidirler. Toplumun üzerine inşa edildiğı farklılıkların ve eşitsizliklerin keşfedilme girişimi, incelenen toplumun kendi iç dinamiğıyle açıklanmayı gerekli kıldığından bu konuyla ilgili açıklama araçlarının nesnel ve evrensel kuralları ihtiva etmesi beklenmemelidir. İnşa edilmiş sınıfsal konumların belirlenmesi her çalışmada pratik bilginin işaret ettiğı kavramsallaştırmaları gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla sınıfların nesnel bilgisinden hareketle okunmaya çalışılan pratikler eksik kalacaktır. Öte yandan teorilerin geliştirilmesine imkân tanıyan pratiğın de akışkan koşullarda oluştuğı unutulmamalıdır. Bu iki gerekli ön koşulun sağlanması, belirli zaman ve mekânda sınırlanmakla mümkün görünmektedir. Başka bir ifadeyle, sınıfsal konumun etkileşim alanı ile ilgili yapılacak çalışmalarda alanın inşa edilmesi için tanınan süre zarfında aktörlerin de sınıfsal pratiklerini sergilediklerine kanaat getirilmelidir.

Sınıfsal konumlarımızı ele veren gündelik hayat pratikleri doğası gereğı öngörülemez, hesaplanamaz ve çoğı zaman yapılan tercihlere bağılı olarak uzun vadede fayda veya zarar getirecek eylemlerdir. Sınıf araştırmalarının odaklandığı gündelik hayat pratikleri, birbirinden habersiz aynı davranışları sergileyen, benzer görüşlere ve konumlara sahip insanlara yönelik verilerin toplanabileceğı en verimli alandır. Aktörün gerçekleştirme sebebini açıklamadan, yaşantının akışı içinde olağan karşılanan eylemleri eylemesi araştırmacının elinde sınıfsal örüntünün önemli bir parçası haline gelmektedir. Günümüzün modern toplumları içerisinde kalarak toplumsal sınıfları okuma girişimi, gündelik hayata ilişkisel bir boyutta bakmayı gerekli kılmaktadır. Toplumsal sınıfların tarihsel gelişimine bakıldığında her dönemin kendi içinden getirilen açıklamalara yer verildiğı görülecektir. Bu nedenle

toplumsal sınıfları içinde bulunduğumuz toplumsal koşullar içerisinde okuma girişimi, belirli mevzi alışları beraberinde getirmektedir. Günümüz toplumlarında sınıf çalışmalarını yürütebilmek için nicelik olarak üstünlüğü elinde bulunduran orta sınıfa odaklanma nedenimiz de çağın getirmiş olduğu bir zorunluluk olarak ifade edilebilir. Zira, temsil gücünün yüksek olduğu varsayılan orta sınıfı incelerken aslında üst ve alt sınıfa ait ilişkileri de gözden geçirme fırsatı bulmaktayız.

İşçiliğin, anlam dünyamızda artık nostaljik bir enstantane olarak yerleşmeye başladığı şu zamanlarda klasik işçilikle özdeşleşen sınıfsal göstergelerde de orta sınıf katmanları arasında erimektedir. Orta sınıfın işçiliği massedici şekilde genişlemesi, gündelik hayatta işçi sınıfı ile orta sınıfa ait melez bir kültürel örüntünün oluşmasına neden olmaktadır. Ekonomik sermayenin biriktirilmesi, orta sınıf konumunun en temel aşamasını oluşturmaktadır. Ardından edinilen kültürel sermayenin hacmine göre farklı katmanları işaret eden orta sınıf dediğimiz toplumsal grup, sınıfsal ilişkileri barındırması bağlamında birçok sınıfsal pratiğin bir arada yaşandığı alanı tanımlamaktadır. Salt işçi sınıfı kültüründen bahsetmek günümüzde oldukça güçleşmişken orta sınıf habituslarına dayanan sınıfsal konumları, orta sınıfların katmanları şeklinde açıklamak daha makul görünmektedir. Zira, biz de araştırmamızı gerçekleştirirken ilk önce işçi kültürünün izini sürmeyi denedik fakat ardından işçi sınıfının orta sınıfla ilişkisinin başladığı sınırlarda gezinen kişilerin aslında orta sınıfın işçi sınıfına en yakın kesim olduğunu fark ettik. Bu durum bize, orta sınıfın ekonomik yapıyı aşan statü gruplarını oluşturduğunu ve işçiler nezdinde ulaşılması, elde edilmesi gereken toplumsal pratikleri barındıran cazibeli bir konum olduğunu göstermektedir. Araştırılması gereken nokta, işçilerin veya orta sınıfa ait olmadığı iddia edilen grupların orta sınıflıkla ilişkilerini nereden, nasıl, ne biçimde geliştirdikleridir.

Çalışmamızın teorik kısmında aktardığımız toplumsal dönüşümler, orta sınıfın oluşması için gerekli koşulları hazırlamıştır. İlk bölümde Batı Avrupa coğrafyasında kapitalizmin gelişim süreciyle birlikte okumaya çalıştığımız toplumsal dönüşümleri, Türkiye bağlamında ele aldığımız ikinci bölümde farklı biçimde aktardık. Zira, Türkiye toplumunun tarihsel temelleri, Batı Avrupa toplumlarının

köklendiği koşulları içermektedir. Kapitalizmin oluşumuna ve toplumsal sınıfların bu bağlamda yorumlanışına imkân tanıyan Batı Avrupa'nın aksine Türkiye tarihi toplumsal sınıfların dönüşümüne dair farklı soru ve açıklamaları gerektirmektedir. Biz de ikinci bölümde Türkiye'deki toplumsal sınıfların dönüşümünü devlet, ekonomi ve toplumsal grupların birbirleriyle olan ilişkisi bağlamında ele aldık. Buradaki çıkarımımız, Türkiye'de devlet eliyle oluşturulmak istenen milli burjuvazinin aktörlerinin siyasette etkin bir rol oynamasıdır. Başka bir ifadeyle, işçi sınıfının karşısında konumlanması beklenen burjuvazinin toplumsal konumu, siyasi alanı işaret etmektedir. Tarihselliği ifade eden burjuvazinin katmanlaşmış yapısını temsil eden orta sınıflar tartışması, Türkiye bağlamında ancak 1980'li yıllarla birlikte tüketim alışkanlıklarının belirlediği statü grupları üzerinden yorumlanmaya başlandığında orta sınıfın imgesine gerçeklik kazandırılmıştır. Ayrıca birinci bölümün son kısmında belirttiğimiz orta sınıfların katmanlı yapısının kategorik ayrımları, orta sınıfa dair imgenin gerçekliğine katkı sunmaktadır.

Çalışmamızın saha verilerini analiz ettiğimiz son bölümde orta sınıfa dair verilerimiz ışığında orta sınıflık durumuna dair bir örüntü yakalamaya çalıştık. Bunu yaparken teorik arka planı, Bourdieu'nün sınıf inşası üzerinden kurduk. Modern toplumların sınıfsal yapılarının önemli bir parçasını oluşturan orta sınıflaşma, sınıfların akışkan karakterini gündeme getirmiştir. Orta sınıflaşma olgusunun özellikle işçiliğe dair yönelimlerin azaldığı modern toplumlarda görülmesi, modern toplumlardaki çalışma anlayışının değişmesiyle de yakından ilişkilidir. Başka bir ifadeyle, beden ve kol gücünü gerekli kılan işçiliğin yerini alan hizmet ve ticaret gibi girişimciliğin ön planda olduğu çalışma alanları, işçilikten farklı yatkınlıkları gerekli kılmaktadır. Bu yatkınlıklar, işi icra etmede önemli olduğu kadar bireylerin karakterlerinde aşınmalara da neden olmaktadır. Orta sınıflaşmanın getirmiş olduğu bu karakter aşınmasının sınırlarını ve görünümelerini toplumsal hareketlilik aracılığıyla orta sınıf konumunu elde eden bireylerin gündelik hayat pratiklerinden okuma denemesini içeren çalışmamızda elde ettiğimiz veriler orta sınıfın bu kesitini oluşturan bireylere dair bir anlatıya dönüşmektedir. Orta sınıf konumunu toplumsal hareketlilik yoluyla elde eden bu toplumsal kesitin çözümlemesini sunmak için üçüncü bölümü üç ayrı kısımda oluşturduk. Sınıf atlama öncesi, sınıf atlama anı ve

sınıf atladıktan sonraki zaman dilimlerinde farklı temalar eşliğinde orta sınıflık hallerini ele alarak ekonomik, kültürel, sosyal ve sembolik sermayelerin elde edilış biçimlerinin hikâye edilmesi de denilebilecek bu bölümde ele aldığımız orta sınıf kesitinin, üst sınıflara özgü ruh ile alt sınıflarla özdeşleşen beden imgesini birleştirdiğini ifade edebiliriz. Öyle ki, sınıf atlama öncesinde tek sermayeleri olan çalışma faaliyetleri onları sınıf atlama anına taşımakta ve sonrasında ruh edinmelerine yol açmaktadır. Orta sınıf konumunu pekiştirecek sembolik sermayenin belirleyici olduğu sınıf atladıktan sonraki dönemde bireylerin temelde iki endişesi bulunmaktadır: sınıfsal konumun muhafazası ve aktarılması.

Üçüncü bölümün ilk kısmında, bireylerin orta sınıf konumunu elde etmeden önceki sınıf geçmişlerini aile, eğitim, göç ve baba otoritesi temaları etrafında tasvir etmeye çalıştık. Kırsal yaşamın sürdüğü dönemi kapsayan sınıf atlama öncesindeki dönemde aile, tüm toplumsallığı kuran pozisyona sahiptir. Ailenin ekonomik sermayeyi oluştururken çocukları da üretim ilişkilerine dahil etmesi çocukların okuldan uzaklaşmalarına neden olmaktadır. Eğitimin, aileden sonra sosyal ve kültürel sermayeyi kuran en önemli unsur olması çocukların eğitime mesafe geliştirmeleri bu sermayeleri geç tamamlayacaklarını işaret etmektedir. Ailenin hem mekânsal hem de kültürel sınırlılıklar dahilinde muhafazakâr ve yoksul bir profil çizmesi, çocukların erken yaşta hayata atılmalarına neden olmuştur. Erken yaşta çalışma hayatının zorlu koşullarına uyum sağlamaya çalışan çocuklar için hayat okulu olarak tarif ettikleri dönem başlamış bulunmaktadır. Hayat okulu, temelde deneyimin eğitimin önüne geçtiği anlayışı içeren, bireylerin hayatta kalma mücadelesinin araçlarını geliştirdikleri alanı ifade etmektedir. Hayat okulu, ailelerinden uzaklaştıkları andan itibaren karşılaştıkları deneyimleri içermektedir. Tek başlarına veya aileleriyle şehirlere göç etmek zorunda kalan bireyler, tüm hayatlarını çalışma faaliyetleri üzerine kurmuşlardır. Çalışmak için gittikleri farklı şehirlerde geliştirdikleri sosyal çevre, ekonomik sermaye için gerekli olan koşullardan en önemlisidir. Zira, sınıf atlamadan önce biriktirilen sosyal sermaye hem yeni sınıfsal yatkınlıkları hem de bu yatkınlıklar sonucunda elde edilecek ekonomik sermayenin önünü açmıştır. Katılımcılarımızın göç güzergahlarında edindikleri iş deneyimleri, sınıf atlama sürecinin sosyal sermaye ayağını

oluşturmakta ve devamında gelişecek olan ekonomik sermaye için zemin hazırlamaktadır. Baba otoritesi teması, çalışmamızın mülakat kısmındaki gözlemlerimiz aracılığıyla kurguladığımız bir temadır. Bireylerin eski sınıf ilişkilerini temsil eden bir aktör olarak baba'nın otoritesini ele geçirmek için şehirde edindikleri yeni pratiklerle sahneye çıktıklarını görmekteyiz. Çoğu zaman baba'nın gülünç, yetersiz ve yoksulluğun kaynağı olarak işaret edilmesinin yanı sıra nostaljik bir hatıradan öteye gidemediğini ifade edebiliriz.

Sınıf atlama anına odaklandığımız üçüncü bölümün ikinci kısmında ise, yabancılık, çalışma olgusu, mekânın etkisi, Robinsonculuk ve patronluk temaları eşliğinde sınıf atlama anı diyebileceğimiz talihin dönmesi sırasında bireylerin geliştirdiği ilişkilerin boyutunu analiz etmeye çalıştık. Bu bağlamda Denizli şehrinin bir mekan olarak sınıf atlamanın temel şartı olan ekonomik birikim için ideal olduğunu ve bu nedenle tercih edildiği sonucuna vardık. Mekanın ekonomik sermaye birikimine katkıda bulunan havası bir yandan da yabancılık durumunu pekiştirmektedir. Bireylerin yerleşik toplumsal grupların hiçbirine ait olmaması anlamına gelen bu yabancılık, bireylerin daha bağımsız ve cesurca hareket etmelerini ve kendi değerlerini oluşturmalarına neden olmuştur. Daha önce ailenin boş bıraktığı sembolik düzeydeki değerleri sosyal sermaye yoluyla dolduran bireyler artık kendilerini ifade edebilecek mekân üzerinden yeniden şekillenmeye ve farklı girişimlerde bulunmaya başlamaktadırlar. Yeni ortaklıklar, ilişkiler, seyahatler, yatırımlar, batmalar, çıkmalar... Aslında sınıf atlamanın en kaotik dönemini oluşturan bu özgür kuş durumu, yabancı olmanın getirmiş olduğu avantaj olarak okunabilir. Öte yandan bu denli özgürlük akıllara Robinson Crusoe'u getirmektedir. Robinson Crusoe'nun maceraperest kişiliğini referans alarak Robinsonculuk olarak adlandırdığımız orta sınıflaşma pratikleri, katılımcılarımızın sınıf atlama sürecinde karakterlerine yansıyan yatkinlikleri temsil etmektedir. Robinson Crusoe'un türlü maceralara atılıp özgürce kendi değerlerini inşa etmesi yani kendi kendini yaratan bireyi sunması onu orta sınıfın imgelerinden biri haline getirmektedir. Robinson Crusoe kısmında da değindiğimiz çalışma olgusu, sınıf atlama anında ve öncesinde Protestan ahlakın ilk biçimi olan tutumluluk ve ihtiyatlılık üzerine kurulmuştur. Birikimin son derece önemli olduğu bu anlayış, haz içerikli eylemleri dışlamaktadır.

Çalışmanın özgürleştirici yanına vurgu yapan katılımcılar için çalışmak, hayata geliş amacımızı oluşturmaktadır. Aileleri tarafından muhafazakar bir anlayışla büyütülen bireyler sınıf atlama anında kendi değerlerini oluştururken özellikle her şeye açık, demokratik, hoşgörülü bir profil çizmektedirler. Çalışmanın bu dünyayı ve öte dünyayı kurtaracağı düşüncesi, çalışmaya dinin yerini alacak mitik bir karakter kazandırmıştır.

Üçüncü bölümün son kısmında sınıf atladıktan sonraki dönemi, elde edilen konumu muhafaza etme ve aktarma üzerine kurgulayarak aktarmaya çalıştık. Bu iki temel kaygıyı bireylerin diğer orta sınıf katmanlarıyla kurulan ilişki ve çocukları üzerinden okumaya çalıştık. Başka bir ifadeyle, elde edilen sınıfsal konumun muhafaza edilmesi için zorunlu olarak diğer orta sınıf katmanlarıyla ilişki kurularak sınıfsal konumlarının sembolik değeri korunmaya çalışılırken aynı zamanda çocukları aracılığıyla sınıfsal konumlarının devamlılığı sağlanmaya çalışılmaktadır. Çocuklarının orta sınıf pratiklerini eğitim yoluyla pekiştirebileceklerine inanan katılımcılar, eğitimin kendileri için yol açtığı eşitsizliği tersine çevirmeyi arzulamaktadırlar. Katılımcıların çocuklarının okul ve meslek tercihleri, babalarının gerçekleştiremedikleri hayatın izlerini taşımaktadır. Kısacası, orta sınıf konumunu toplumsal hareketlilik yoluyla elde eden bu kesitin sınıf atlama merdivenlerini çıkarken deneyimledikleri ve sınıf atladıktan sonra bu yeni konumlarına dair tanımlamaları sınıfsal konumların geçişli ve ilişkisel boyutunu akıllara getirmektedir. Zira, orta sınıf konumuna yükselen bireyler salt öğrenilmiş bir orta sınıf habituslar dairesinde hareket etmek yerine deneyimlenmiş işçilik pratiklerini de gerçekleştirmektedirler. İki sınıf arasında sıkışıklığın en çarpıcı sonucu, bireylerin kendilerine özgü değerler inşa edip bu değerleri koruma ve aktarma çabalarında bulunmalarıdır. Ailelerinden aldıkları görece muhafazakar değerlerle, farklı şehirlerde edindikleri hoşgörülü, demokratik değerleri sınıf atladıktan sonra melez biçimde yaşayan katılımcılar, sanayileşme sürecinin ortaya ilk çıktığı erken modern toplum bireyi ile sanayileşme sonrasının yaşandığı geç modern toplum bireyi arasında salınmaktadır.

Çalışmamızın sınıf çalışmalarına bilhassa orta sınıf çalışmalarına farklı bir perspektifle bakılmasını sağlayacağını ümit ediyoruz. Zira, mevcut çalışmalar sınıf atlama hikayesinin veya orta sınıf konumunu elde ediliş sürecini göz ardı etmektedirler. Oysa biz çalışmamızda sınıf atlama anına dikkat çekerek sonuca giden yolda neler biriktirildiğine bakmaya çalıştık. Orta sınıfların inşacı yaklaşımından hareketle oluşturduğumuz çalışmamızın temsil gücü yüksek daha kalabalık örneklem grubuyla genişletilmesi bizi şimdiden heyecanlandırmaktadır. Zira, orta sınıf katmanlarından belli bir kesit için bu denli enerji harcanması, bir dirhem bal için onca keçi boynuzunun kemirilmesine benzer bir açlığı göstermektedir. Çalışmamızın, özellikle saha verileriyle, daha sonra yapılacak sınıf çalışmalarına ışık tutmasını temenni etmekteyiz.

KAYNAKÇA

ADORNO, T. W.: 2016

Kültür Endüstrisi, M. Tüzel, N. Ülner, E. Gen., Çev., İstanbul, İletişim Yayınları

AHMAD, F.: 1998

“Cumhuriyet Türkiye’inde Sınıf Bilincinin Oluşması: 1923-1945”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler: 1839-1950** içinde, D. Quataert ve E. J. Zürcher Ed., İstanbul, İletişim Yayınları, 123-153.

AHMAD, F.: 2008

From Empire to Republic: Essay on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey – Cilt I, İstanbul Bilgi University Press.

AKÇAY, İ.İ.: 2010

Türkiye’de Emegın Bir Mücadele aracı Olarak İş İhtilafları: 1936-1963, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, 25, 41-64.

AKIN, Y.: 2012

“Erken Cumhuriyet Türkiye’inde İşçi Sınıfı Siyasetinin Dinamikleri: Dil, Kimlik ve Deneyim”, **Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi** içinde, T. Atabaki ve G. D. Brockett Ed., İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 177-198.

AKKUŞ, Y.: 2009

XIV. ve XV. Asırlarda Osmanlı ve Avrupa

- Ekonomileri: Bir Mukayese Denemesi, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi**, 40, 33-69.
- AKTEL, M.: 2001 Küreselleşme Süreci ve Etki Alanları, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 6/2, 193-202.
- ALBERTINI, J. M.: 1995 **Ekonomik Sistemler: Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm**, C. Unay, Çev., Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- ALP, T.: 1916 Milli İktisada Doğru, **İktisadiyat Mecmuası**, 1/1.
- ALP, T.: 1916 Yeni İktisadi Müesseselerimiz, **İktisadiyat Mecmuası**, 1/6.
- ANSAL, H.: 1996a **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- ANSAL, H.: 1996b **Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar**, İstanbul, Birleşik Metal-İş Sendikası.
- ARENDT, H.: 2011 **İnsanlık Durumu**, B. S. Şener, Çev., İstanbul, İletişim Yayınları.
- ARON, R.: 2010 **Sosyolojik Düşüncenin Evreleri**, K. Alemdar, Çev., 8. Bs., İstanbul, Kırmızı Yayınları.
- ARSLAN, Z.: 2011 **Urban Middle Class, Lifestyle and Taste in Keçiören and Çankaya, Ankara: Distinction**

Through Home Furniture, Furnishing and Decoration, (Basılmamış doktora tezi), Orta Doğu

AYAS, R.: 1982

“Çalışma” Kavramı Hakkında, **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, 5, 79-87.

AYATA, S., AYATA, G. A.: 1996

Konut, Komşuluk ve Kent Kültürü, T.C Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Dizisi, ODTÜ, Ankara.

AYATA, S.: 2002

The New Middle Class and the Joys of Suburbia, Kandiyoti, D. ve Saktanber, A., Ed., **Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey** içinde, New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 25-73.

AYDIN, S.: 1996

Bilgi Çağında İnsan, İzmir, TÖV.

AYDINLI.: 2004

Sosyoekonomik Dönüşüm Süreci (Post-Fordizm) ve Sanayi Ötesi Yaklaşımlar, **Kamu-İş İş Hukuku ve İktisat Dergisi**, 7/4.

AYDOĞAN, F.: 2000

Medya ve Serbest Zaman, İstanbul, Om Yayınevi.

AYTAÇ, Ö.: 2006

Tüketimcilik ve Metalaşma Kıskaçında Boş Zaman, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2006/1, 27-53.

BAHÇE, S., GÜNAYDIN, Türkiye’de Toplumsal Sınıf Haritaları: Sınıf F.Y., KÖSE, A.H.: 2011 Oluşumları ve Sınıf Hareketliliği Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma, S. Şahinkaya ve İ. Ertuğrul Ed., **Bilsay Kuruç’a Armağan** içinde, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Yayınları 2011/1, 359-392.

BARKAN, Ö. L.: 1975 The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East, **International Journal of Middle East Studies**, 6, 3-28.

BAUDRILLARD, J.: 2013 **Tüketim Toplumu Söylenceleri/Yapıları**, H. Deliceçaylı, F. Keskin, Çev., İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

BAUMAN, Z.: 1999 **Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar**, Ü. Öktem, Çev., İstanbul, Sarmal Yayınevi.

BAUMAN, Z.: 2015 **Azınlığın Zenginliği Hepimizin Çıkarına Mıdır?**, H. Keser, Çev., İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

BAUMAN, Z.: 2018 **Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları**, A. Yılmaz, Çev., İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

BEAUD, M.: 2018 **Kapitalizmin Tarihi: 1500-2010**, F. Başkaya, Çev., 3. Bs., Yordam Yayınları.

- BEHAR, C.: 1996 **Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu: 1500-1927**, Ankara, DİE yayınları.
- BELL, D.: 1973 **The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting**, New York, Basic Books, Inc. Publishers.
- BENJAMIN, W.: 2018 “Din Olarak Kapitalizm”, A. Aydın, Çev., (Çevrimiçi) <https://ozvekabuk.wordpress.com/2018/05/05/din-olarak-kapitalizm-walter-benjamin/>, internet sitesi erişim tarihi: 13 Haziran 2019.
- BENETON, P.: 1991 **Toplumsal Sınıflar**, H. Dilli, Çev., İstanbul, İletişim Yayınları.
- BERKES, N.: 1975 **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi – Cilt II**, 2. Bs., İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- BLOCH, M.: 2015 **Feodal Tolum**, M. A. Kılıçbay, Çev., 5. Bs., Ankara, Doğu Batı Yayınları.
- BORATAV, K.: 2004 **İstanbul ve Anadolu’dan Sınıf Profilleri**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları.
- BORATAV, K.: 2005 **1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları.
- BORATAV, K.: 2006 **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005**, 10. Bs., Ankara, İmge Kitabevi.

- BORATAV, K.: 2010 **Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye**, İstanbul, Yordam Kitap.
- BOTTOMORE, T.B.: 1961 “Modern Cemiyette Sosyal Sınıflar”, A. Güriz, Çev., **AÜHF Dergisi**, C. 18 1/4, 71-99.
- BOURDIEU, P.: 1984 **Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste** U.S.A., Harvard University Press.
- BOURDIEU, P.: 1990 **The Logic of Practice**, California, Stanford University Press.
- BOZKURT, V.: 2000 **Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği**, Bursa, Alesta Basım Yayım Dağıtım.
- BOZKURT, V.: 2014 **Endüstriyel, Post-Endüstriyel Dönüşüm: Bilgi, Ekonomi, Kültür**, Bursa, Ekin Kitabevi.
- BOZTEMUR, R.: 1996 Özel Girişimciliğin Gelişiminde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, 18/29, 63-79.
- BRAUDEL, F.: 2014 **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, İ. Yerguz, Çev., 2. Bs., İstanbul, Say Yayınları.
- BUĞRA, A.: 1998 **Class, Culture and State: An Analysis of Interest**

- Representation by Two Turkish Business Associations, **International Journal of Middle East Studies**, 30, 521-539.
- CALLINICOS, A.: 2001 **Postmodernizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri**, Ş. Pala, Çev., Ankara, Ayraç Yayınevi.
- CARCHEDI, G.: 1977 **On the Economic Identification of Social Classes**, London, Routledge.
- CEMAL, Z.: 1958 İstanbul'a İnsan Akını, **Ekonomi Gazetesi**, 8 Ocak 1958.
- CLARKE, S.: 2007 "Neoliberal İktisat Kuramı", **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki** içinde, A. Saad-Filho ve D. Johnston Ed., Ş. Başlı, T. Öncel, Çev., İstanbul, Yordam Kitap, 91-105.
- ÇAYIR, K.: 2015 **Türkiye'de İslamcılık ve İslami Edebiyat & Toplu Hidayet Söyleminden Yeni Bireysel Müslümanlıklara**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları
- DELİCAN, M.: 2006 Cumhuriyet Döneminde Türk Endüstri İlişkileri: İşçi Sendikalarının Dünü, Bugünü, **Sosyal Siyaset Konferansları**, 51, 3-45.
- DEMİR, E.: 1995 Türkiye'de İşçileşme Süreçleri, **Toplum ve Bilim**, 66, 69-85.
- DEMİRBİLEK, S.: 2012 Tek Parti Döneminde İnhisarlar 1923-1946,

- DEMİRKENT, I.: 1996 **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 12/24, 203-232.
- DERİN, H.: 1940 **“Haçlılar”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 2, 525-546.
- DOKUYAN, S., ÖZÇELİK, F.: 2014 **Türkiye’de Devletçilik**, İstanbul, Çituri Biraderler Basımevi.
- DOKUYAN, S., ÖZÇELİK, F.: 2014 İkinci Dünya savaşı sırasında Türkiye’de ekonominin ve iktidarın temel dayanağı: Milli korunma kanunu, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, 31, 113-142.
- DUMAN, D.: 2013 1929 Dünya Ekonomi Krizi ve Ulusal Ekonomiye Güçlendirme Mücadelesinde Kadınlar, **Turkish Studies**, 8, 211-224.
- DUMAN, M. Z.: 2007 Türkiye’de Burjuva Sınıfının Sosyal Profili, **Sosyoekonomi Dergisi**, 33-46.
- DUMENIL, G., LEVY, D.: 2007 “Neoliberal (Karşı) Devrim”, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki** içinde, A. Saad-Filho ve D. Johnston, Ed., Ş. Başlı T. Öncel Çev., İstanbul, Yordam Kitap, 25-41.
- EDGEELL, 1998 **Sınıf**, D. Özyiğit, Çev., İstanbul, Dost Kitabevi Yayınları.
- EHRENREICH, B., EHRENREICH, J.: 1979 **The Professional-Managerial Class, Between Labor and Capital**, 5- 45.
- EKİN, N.: 1994 **Endüstri İlişkileri**, İstanbul, Beta Basım Yayımları.

Dağıtım.

ELDEM, V.: 1994

Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

ENGELS, F.: 1974

Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, K. Somer, Çev., 3. Bs., Ankara, Sol Yayınları.

ERDEM, T.: 2009

Feodaliteden Küreselleşmeye Temel Kavram ve Süreçler, Ankara, Lotus Yayınevi.

ERÖZ, M.: 2014

İktisat Sosyolojisine Başlangıç, Ankara, Ötüken Neşriyat.

FAROQHİ, S.: 2011

Osmanlı Zanaatkarları, Z. Kılıç Çev., İstanbul, Kitap Yayınevi.

FEATHERSTONE, M.: 2013

Postmodernizm ve Tüketim Kültürü, M. Küçük, Çev., İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

FREYER, H.: 2014

Sanayi Çağı, H. Batuhan ve B. Akarsu, Çev., Ankara, Doğu Batı Yayınları.

FULBERTH, G.: 2011

Kapitalizmin Kısa Tarihi, S. Usta, Çev., 2. Bs., İstanbul, Yordam Yayınları.

GALBRAITH, J. K.: 2011

Kuşku Çağı, N. Himmetoğlu, Çev., İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi.

GENÇ, M.: 2012

Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, 8. Bs., Ankara, Ötüken Yayınları.

- GENÇOĞLU, A. Y.: 2015 “Kapitalizmin Temel Nitelikleri Açısından Emegın Konumu”, **Hak-İş Uluslararası Emek Ve Toplum Dergisi**, 1/1, 97-116.
- GEORGEON, E.: 2006 **Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930**, A. Berktaş Çev., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- GIDDENS, A.: 2000 **Sosyoloji**, H. Özel, C. Güzel, Çev., Ankara, Ayraç Yayınevi
- GIDDENS, A.: 2010 **Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori**, Ü. Tatlıcan, Çev., 2. Bs., İstanbul, İletişim Yayıncılık.
- GOFF, J.: 2005 “Orta Çağ’da Batı Avrupa”, N. Uluç, Çev., **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, Ağustos-2005, 33, 39-69.
- GOLDTHORPE, J.: 1983 Women and Class Analysis: in Defence of the Conventional View, **Sociology**, 17/4, 465-488.
- GOLDTHORPE J.: 1987 **Social Mobility and Class Structure in Modern Britain**, Oxford, Clarendon Press.
- GORZ, A.: 2007 **İktisadi Aklın Eleştirisi**, I. Ergüden, Çev., İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- GÖKALP, Z.: 1916 Milli İktisat Nasıl Vücuda Gelir? **İktisadiyat Mecmuası**, 1/35, 1-3.
- GÖKÇEN, A.: 2012 “Cumhuriyet’ten Günümüze Türkiye’de İktisat

Politikaları ve Ekonomik Gelişme”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı** içinde, M. Zencirkıran Ed., 3. Bs., Bursa, Dora Yayınları.

GÖLE, N.: 1997

“The Quest for the Islamic Self Within the Context of Modernity”, **Rethinking Modernity and National Identity in Turkey** içinde, S. Bozdog, R. Kasaba, Ed., 81-95, Seattle, University of Washington Press.

GÖZE, A.: 2000

Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, İstanbul, Beta Basım.

GRINT, K.:

Çalışma Sosyolojisi, V. Bozkurt, B. Çekmece ve S. Göktan Çev., Bursa, Alfa Basım Yayım Dağıtım.

GÜLALP, H.: 1993

Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet, İstanbul, Belge Yayınları.

GÜLER, M. A.: 2014

Çalışma Sosyolojisi, V. Bozkurt, B. Çekmece ve S. Göktan Çev., Bursa, Alfa Basım Yayım Dağıtım.

GÜRAN, T.: 1992

“Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, **150. Yılında Tanzimat** içinde, H. D. Yıldız Ed., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 235-257.

GÜRAN, T.: 2014

19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- HARVEY, D.: 2007 Neoliberalism as Creative Destruction, **The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science**, 610, 22-44.
- HEPER, M.: 2006 **Türkiye’de Devlet Geleneği**, N. Soyarık Çev., İstanbul, Doğu Batı yayınları.
- HILL, C.: 1993 “Protestanlık ve Kapitalizmin Doğuşu”, **Kapitalizm ve Din** içinde, M. Özel Ed., İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 63-72.
- HILTON, R.: 1984 “Giriş”, **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş** içinde, R. Hilton, Der., M. Gürer, S. Sökmen, Çev., 3. Bs., İstanbul, Metis Yayınları, s. 7-31.
- HOBSBAWM, E. J.: 2013 **Sanayi ve İmparatorluk**, A. Ersoy, Çev., Ankara, Dost Kitabevi.
- HUBERMAN, L.: 2007 **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, M. Belge, Çev., İstanbul, İletişim Yayınları.
- ILLICH, I.: 2010 **İşsizlik Hakkı**, D. Keskin, Çev., İstanbul, Yeni İnsan Yayınevi.
- ILLICH, I.: 2011 **Tüketim Köleliği**, M. Karaşahan, Çev., İstanbul, Pınar Yayınları.
- İNALCIK, H.: 2006 **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ: 1300-1600**, 7. Bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

- KARADAĞ, M.: 2009 On Cultural Capital and Taste, **European Societies**, 11/4, 531-551.
- KARADEMİR-HAZIR, I.: 2014 How Bodies are Classed: An Analysis of Clothing and Bodily Tastes in Turkey, **Poetics**, 44, 1-21.
- KARAHASANOĞLU, C. D.: 2012 “Zımmi Esnaf ve Tacirlerin Yabancı Devlet Vatandaşlığı İddialarının Osmanlı Hukukuna Etkisi”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret** içinde, F. Demirel Ed., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 105-126.
- KARPAT, K.: 2010 **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul, Timaş Yayınları.
- KASABA, R.: 1994 **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, İstanbul, Belge Yayınları.
- KAZGAN, H.: 2005 **Galata Bankerleri**, 2. Bs., Ankara, Orion Yayınevi.
- KEYDER, Ç.: 2008 **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, 13. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları.
- KOCKA, J.: 2018 **Kapitalizmin Tarihi**, E. T. Güney, Çev., İstanbul, Say Yayınları.
- KOÇAK, C.: 1997 “Siyasal Tarih: 1923-1950”, **Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980** içinde, S. Akşin, Der., İstanbul, Cem Yayınevi, 85-173.
- KORALTÜRK, M.: 2008 Yabancı Sermayeli İmtiyazlı Şirketlerde İş Gücünü

- Türkleştirme Uygulamaları 1923-1930, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımları**, 7, 61-99.
- KORAY, M.: 1992 **Endüstri İlişkileri**, İstanbul, Basisen Eğitim ve Kültür Yayınları.
- KURTKAN, Â.: 1960 Türkiye’de İctimai Sınıflar, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi**, 1/1, 62-80.
- KURTKAN, Â.: 1976 **Genel Sosyoloji**, İ. Ü İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- KURUÇ, B.: 1981 Kamu Kesimi Politikaları, Tartışmalar ve Düşünceler, **İktisat Dergisi**, 61-71, 204-203
- KÜÇÜKCAN, T., FİDAN, A.: 2013 İktisadi Kalkınmada Yerli Burjuvanın Sosyolojik Anlamı: Osmanlı’dan Günümüze Bir Sınıf Analizi, **Ç.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 22/2, 255-268.
- LAPAVITSAS, C.: 2007 “Neoliberal Dönemde Anayolcu İktisat Kuramı”, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki** içinde, A. Saad-Filho ve D. Johnston, Ed., Ş. Başlı ve T. Öncel Çev., İstanbul, Yordam Kitap, 59-75.
- LERNER, E. R., MEACHAM, S., BURNS, E. M.: 1993 **Western Civilizations: Their History and Their Culture**, USA, W.W Norton Company.
- LIECHTY, M.: 2003 **Suitably Modern: Making Middle Class Culture in a New Consumer Society**, New Jersey, Princeton University Press.

- LORDOĞLU, K., **Çalışma İktisadı**, İstanbul, Der Yayınevi.
ÖZKAPLAN, N.: 2003
- MAHİROĞULLARI, A.: 2005 **Cumhuriyet'ten Günümüze Türkiye'de İşçi Sendikacılığı**, İstanbul, Kitabevi yayınları.
- MAKAL, A.: 2007 **Ameleden İşçiye; Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- MAKAL, A. vd., 2012 **Çalışma İlişkileri Tarihi**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi yayınları.
- MARDİN, Ş.:1990 **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- MARDİN, Ş.: 2006 “Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye’de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci”, **Şerif Mardin Bütün Eserleri 6: Türkiye’de Toplum ve Siyaset** içinde, M. Türköne ve T. Önder Ed., 13. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 79-118.
- MARDİN, Ş.: 2007 “Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi: 1838-1918”, **Şerif Mardin Bütün Eserleri 7: Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler 2** içinde, M. Türköne ve T. Önder Ed., 9. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 51-115.
- MARDİN, Ş.: 2008 “Türkiye: Bir Ekonomik Kodun Değişimi”, **Şerif Mardin Bütün Eserleri 9: Türk Modernleşmesi Makaleler 4** içinde, M. Türköne ve T. Önder Ed.,

18. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 193-235.

MARX, K.: 2011

Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi – Cilt I, M. Selik, N. Satılğan, Çev., İstanbul, Yordam Yayınları.

MARX, K.: 2013

1844 El Yazmaları, M. Belge, Çev., İstanbul, Birikim Yayınları.

MARX, K., ENGELS, F.: 2014

Komünist Manifesto, N. Satılğan, T. Ağaoğlu, Çev., 2. Bs., İstanbul, Yordam Yayınları.

MARX, K.:2017

Kapital – Cilt III, E. Özalp, M. Selik, Çev., İstanbul, Yordam Yayınları.

MEDA, D.: 2012

Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer Mi?, I. Ergüden, Çev., İstanbul, İletişim Yayınları.

METİN, B., ÖZAYDIN, M.M.: 2014

Çalışma ve Refah, Ankara, Gazi Kitabevi.

MILLER, G.: 2012

Tüketimin Evrimi: Cinsiyet, Statü ve Tüketim, G. Vardar, Çev., İstanbul, Alfa Yayıncılık.

NAVARO-YASHIN, Y.: 2002

Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey, Princeton, University Press.

NEYZİ, N. :1973

“Middle Classes in Turkey”, **Social Change and Politics in Turkey** içinde, Kemal Karpat, Ed., Brill, Leiden, 123-151.

NUREDDİN, T.: 1912

Türk Esnafının Hali, **Türk Yurdu Dergisi**,

- OMAY, U.: 2008 İstanbul, Tanin Matbaası, 1, 42-47.
- Boş Zamanın Manipülasyonu ve Çalışma: “İş, Güç” **Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi**, 10/3, 122-147.
- ÖNCÜ, A.: 2000 “İstanbullular ve Ötekiler: Küreselcilik Çağında Orta Sınıf Olmanın Kültürel Kozmolojisi”, **İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında** içinde, Çağlar Keyder, Ed., Metis Yayınları, İstanbul, 117-145.
- ÖNGEN, T.: 1994 **Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı**, İstanbul, Alan Yayıncılık.
- ÖREN, K.: 2013 **Çalışma Sosyolojisi**, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık.
- ÖREN, K., YÜKSEL H.: 2012 Geçmişten Günümüze Çalışma Hayatı, **Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**, 1/1, 34-59.
- ÖZ, S.: “Kapitalizmin Ruhü Problemi: Werner Sombart”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 29/29, 142-169.
- ÖZCAN, A.: 2018 **“Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!”: Modern Türkiye’de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970)**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- ÖZCAN, G.B., TURUNÇ, H.: 2011 Economic Liberalization and Class Dynamics in Turkey: New Business Groups and Islamic Mobilization, **Insight Turkey**, 13/3, 63-86.
- ÖZER, S.: 2014 Demokrat Parti Dönemi Zirai Makineleşme

- Hareketi ve Sonuçları, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 31, 61-80.
- ÖZKAYA, Y.: 1994 **Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyânlık**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını.
- ÖZYÜKSEL, M.: 2007 **Feodalite ve Osmanlı Toplumunu**, İstanbul, Derin Yayınları.
- PAMUK, Ş.: 1987 “İthal ikamesi, Döviz Darboğazları ve Türkiye: 1947-1979”, **Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye’nin Alternatif Sorunu** içinde, K. Boratav, Ç. Keyder ve Ş. Pamuk Ed., İstanbul, Kaynak Yayınları, 37-89.
- PAMUK, Ş.: 2009 **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914**, 5. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları.
- PAMUK, Ş.: 2014 **Türkiye’nin 200 yıllık iktisadi tarihi**, 3. Bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- PARLAK, Z.: 2004 Sanayi Ötesi Toplum Teorilerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. 2, 95-125
- PARVUS: 1912 Köylüler ve Devlet, **Türk Yurdu Dergisi**, İstanbul, tanin matbaası, 1, 262-268.
- PARVUS EFENDİ: 2005 **Türkiye’nin mali tutsaklığı**, İstanbul, İleri Yayıncılık.
- POSTMAN, N.: 2018 **Televizyon Öldüren Eğlence**, O. Akınhay, Çev., İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

- POULANTZAS, N.: 1974 **Classes in Contemporary Capitalism**, Britain
Lowe, Brydone Printers Ltd.
- QUATAERT, D.: 2004 “19. Yüzyıla Genel Bir Bakış: İslahatlar Devri:
1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2** içinde, H. İnalcık ve
D. Quataert Ed., H. Berktaş, Çev., İstanbul, Eren
Yayınılık, 885-1051.
- RITZER, G. **Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek**, S. Kaya,
Çev., İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- SANDIKÇI, Ö., GER, G.: 2010 Veiling in Style: How Does a Stigmatized Practice
Become Fashionable?, **Journal of Consumer Research**, 37, 15-35.
- SAVAGE, M., BARLOW, J., DICKENS, P., FIELDING, T.: 1992 **Property, Bureaucracy and Culture: Middle
Class Formation in Contemporary Britain**, New
York, Routledge.
- SCHOLTE, J. A.: 2005 The Sources of Neoliberal Globalization,
Overarching Concerns Programme 8, Geneva,
United Nations Research Institute for Social
Development.
- SENNETT, R.: 2011 **Yeni Kapitalizmin Kültürü**, A. Onacak, Çev.,
İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- SENNETT, R.: 2014 **Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin**

- Kişilik Üzerindeki Etkileri**, B. Yıldırım, Çev., İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- SIMMEL, G.: 1996 “Metropol ve Zihinsel Yaşam”, B. Ö. Düzgören, Çev., İstanbul, Cogito, 8, s. 81-89
- SIMMEL, G.: 2009 “Yabancı”, **Bireysellik ve Kültür** içinde, T. Birkan, Çev., İstanbul, Metis Yayıncılık.
- SOMBART, W.: 1993 “Kapitalizmin Öncesi İktisadî Görüş”, **Kapitalizm ve Din** içinde, M. Özel Ed., İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 35-45.
- SOMBART, W.: 2008 **Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlâki ve Entelektüel Tarihine Katkı**, O. Adanır, Çev., Ankara, Doğu Batı Yayınları.
- SOMBART, W.: 2016 **Yahudiler ve Modern Kapitalizm**, S. Gürses, Çev., İstanbul, Küre Yayınları.
- SWARTZ, D.: 2015 **Kültür ve İktidar**, E. Gen, Çev., İstanbul, İletişim Yayınları.
- ŞEN, M.: 1995 Türkiye Büyük Burjuvazisinin Anatomisi, **Toplum ve Bilim**, 66, 46-68.
- ŞENER, S.: 2005 Türkiye Ekonomisinde İkinci Dönem Liberal İktisat Politikaları, **Yönetim Bilimleri Dergisi**, 3/1, 141-148.
- ŞİMŞEK, A.: 2005 **Yeni Orta Sınıf**, L&M Yayınları, İstanbul.

- ŞİŞMANOV, D.: 1978 **Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi: Kısa Tarih 1908-1965**, İstanbul, Belge Yayınları.
- TABAKOĞLU, A.: 1981 Türkiye’de Devletçiliğe Tarihi Bir Yaklaşım Denemesi, **İktisat Dergisi**, 72-79, 203-204.
- TALAS, C.: 1992 **Türkiye’nin Açıklamaları: Sosyal Politika Tarihi**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- TAYLOR, F.W.: 2014 **Bilimsel Yönetimin İlkeleri**, H. Bahadır Akın, Çev., Ankara, Adres Yayınları.
- TOFFLER, A.: 2008 **Üçüncü Dalga Bir Fütürist Ekonomi Analizi Klasığı**, S. Yeniçeri, Çev., İstanbul, Koridor Yayıncılık.
- TOKOL, A.: 2015 **Türk Endüstri İlişkileri Sistemi**, 4. Bs., Bursa, Dora Yayınları.
- TORUN, İ.: 2001 “Kapitalizmin Zorunlu Şartı Protestan Ahlâk”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 3/2, 89-98.
- TOURAINÉ, A.: 2002 **Modernliğin Eleştirisi**, H. Tufan, Çev., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- TUNA, O., YALÇINTAŞ, N.: **Sosyal Siyaset**, İstanbul, Filiz Kitabevi. 2011
- TURNER, B.: 2013 **Eşitlik**, B. S. Şener, Çev., 4. Bs., Ankara, Dost Kitabevi Yayınları.

- TÜRKDOĞAN, O.: 2009 **Türk Sanayi Toplumu**, 2. Bs., İstanbul, Timaş Yayınları.
- ÜLGEN, P.: 2010 “Orta çağ Avrupa’sında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış”, **Mukaddime Dergisi**, 1/1, 1-18.
- ÜSTÜNER, T., HOLT, D.: 2010 Toward a Theory of Status Consumption in Less Industrialized Countries, **Journal of Consumer Research**, 37/1, 37-56.
- WALLERSTEIN, I.: 2012 **Tarihsel Kapitalizm**, N. Alpay, Çev., 6. Bs., İstanbul, Metis Yayınları.
- WAARDENBURG, J.: 2007 “Reform”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 34: 530-533.
- WEBER, M.: 1958 “Class, Status, Party”, **From Max Weber: Essays in Sociology** içinde, H.H. Gerth and C. Wright Mills Ed., New York, Oxford University Press, 180-196.
- WEBER, M.: 1978 **Sosyoloji Yazıları**, T. Parla, Çev., İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları.
- WEBER, M.: 2017 **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, M. Köktürk, Çev., 3. Bs., Ankara, BilgeSu Yayıncılık.
- WOOD, A. W.: 2017 **Karl Marx**, D. Yücel, B. Aydın, Çev., İstanbul, İletişim Yayıncılık.
- WRIGHT, E. O.: 1989 **The Debate on Classes**, Verso, London.

- WRIGHT, E. O.: 2005 “Foundations of Neo-Marxian Class Analysis”, **Approaches to Class Analysis** içinde, Erik Olin Wright, Ed., Cambridge University Press, 4-30.
- WHITE, J.: 1999 “Islamic Chic”, **Istanbul, Between the Global and Local** içinde, C. Keyder, Ed., 77-91, New York, Rowman Littlefield.
- WHITE, J.: 2002 **Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics**, Seattle, University of Washington Press.
- YAVUZ, H.: 2003 **Islamic Political Identity in Turkey**, Oxford, Oxford University Press.
- YAZICI, E.: 2010 **İlkçağdan Günümüzde Dönüşen İş Kültürü**, Ankara, A Kitap.
- YILDIRIM, K.: 2014 “Cumhuriyet Döneminde Türkiye Çalışma Hayatının Gelişimi ve Değişimi”, **Türkiye’de Toplumsal Değişim** içinde, L. Sunar, Ed., Ankara, Nobel Yayıncılık, 177-201.
- ZÜRCHER, E. J.: 2012 **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 27. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları.

EKLER

EK 1. Mülakatlarda Kullanılan Soru Kâğıdı

A. Demografik Sorular

1. Kaç yaşındasınız?
2. Evli misiniz?
3. Kaç çocuğunuz var?
4. Nerelisiniz?
5. Kaç kardeşsiniz?

B. Ekonomik Sermaye İle İlgili Sorular

6. Aylık kazancınız nedir?
7. Ne işle uğraşıyorsunuz?
8. Siz de kendi iş yerinizde çalışıyor musunuz?
9. Yatırım yaptınız mı?
10. Denizli'ye gelmeden önce maddi durumunuz nasıldı?
11. Kazancınızı nasıl değerlendirdiniz?
12. Denizli birikim yapmak için ideal bir yer mi?
13. Sermayeniz olmadan iş planları yapmaya mı başladınız?
14. Sermayenizi yatıracağınız işi belirlerken neye dikkat ediyorsunuz?

C. Kültürel Sermaye İle İlgili Sorular

15. Eğitim durumunuz nedir?
16. Anneniz ve babanız ne iş yapıyordu?
17. Aile bağlarınız kuvvetli midir?
18. Para bazı eksiklikleri tamamlamayabilir mi?
19. Ailenizle yaşadığınızda boş zamanlarınızda neler yapardınız?
20. Recep Tayyip Erdoğan'ı kendinize benzetiyor musunuz?
21. Çocuklarınıza kendi hayatınızı anlatıyor musunuz?
22. Nasıl bir ailede büyüdünüz?
23. Kendi eşiniz ve çocuklarınızla boş zamanlarınızda neler yapıyorsunuz?
24. Çocuklarınızın eğitimleri konusunda ne düşünüyorsunuz?
25. Çocukluğunuzu çalışarak mı geçirdiniz?
26. Çocuklarınızın eğitim durumları nedir?
27. Okul konusunda ailenizin tutumu nasıldı?
28. Çocuklarınız sizin işinizi devam ettirebilirler mi?
29. Kızların çalışmasına müsaade ediliyor muydu?

30. Kardeşlerinizin eğitim durumu nedir?
31. Eğitimin önemli olduğunu düşünüyor musunuz?
32. Çocuklarınızı istediğiniz gibi yetiştirebildiniz mi?
33. Annenizin ve babanızın eğitim durumları nedir?
34. Kendinizi eksik hissettiğiniz bir husus var mı?
35. Kendinizi Erzurumlu gibi hissediyor musunuz?
36. Babanızdan kalan bir şeyler var mı?
37. Ne zaman evlendiniz?
38. Aile bağlarınız kuvvetli midir?
39. Denizli'ye ilk geldiğinizde dil sorunu yaşadınız mı?
40. Babanıza öfkeleniyor muydunuz?
41. Çocuklarınızı nasıl bir gelecek bekliyor?
42. Mesleki açıdan yükselmek için eğitim önemli bir unsur mu?
43. Babanızla zaman geçirebiliyor muydunuz?
44. Mesleğinizi belli bir eğitim almadan başarıyla sürdürmenizi neye bağlıyorsunuz?
45. Sorunlarınızı aile içinde mi çözüyorsunuz?

D. Toplumsal İlişkiler ve Statü ile İlgili Sorular

1. Denizli'ye alışma süreciniz nasıl geçti?
2. İşçilik deneyiminizin patronluğunuza katkısı oluyor mu?
3. Şu anki konumunuza geleceğinizi hayal ediyor muydunuz?
4. Yaptığınız iş size belli bir saygınlık kazandırıyor mu?
5. Para kazandıkça harcamalarınız arttı mı?
6. Geçmişin öcünü almak istiyor musunuz?
7. Satın alma gücünüz sizi çelişkide bırakıyor mu?
8. Asgari ücretle çalışan işçilerle sizin aranızda farklılıklar var mı?
9. Eşinizin çalışmasına müsaade eder misiniz?
10. Memleketinize dönmek ister miydiniz?
11. İş ortamında tanıştığınız insanlarla iş dışında da görüşür müsünüz?
12. İlk sermayenizi nasıl edindiniz?
13. Nasıl bir patronsunuz?
14. Çalışanları yönetmek zor mu?
15. İnşaat işinde iyi yerlere gelebilmek için gerekli olan nedir?
16. Kendinizi hırslı biri olarak görüyor musunuz?
17. Denizli'nin yerli insanların sizden daha avantajlı olduğu konular var mı?
18. Siz aile olarak Babadağlılar gibi olabilir misiniz?
19. Para sizin için ne anlam ifade ediyor?
20. Geçmişten bahsedildiğinde nasıl hissediyorsunuz?

21. Patronunuzla aranızda nasıl bir ilişki vardı?
22. İşi öğrenmek o işten gelir elde etmekten daha mı önemli?
23. Yaptığınız işin her aşamasında yer alabiliyor muydunuz?
24. Yaptığınız işin gerektirdiği belli bir yaşam standardı var mı?
25. Ne zamandan beri işveren pozisyonundasınız?
26. İşçi olduğunuz dönemde patronlarınız tarafından eziliyor muydunuz?
27. Çalışma ilişkileri açısından benimsediğiniz bazı değerler var mı?
28. Çalışma hayatında deneyimin yanında şans da gerekli mi?
29. Yaptığınız iş aile düzeni kurmanıza engel mi?
30. Çalışma hayatınız başka bir şehirde şekillenseydi yaşantınızda farklılıklar olur muydu?
31. Kendinizi patronunuzla eşit görüyor muydunuz?
32. İnsanlara karşı mesafenizi oluştururken neye dikkat ediyorsunuz?
33. Kendinizi patron olarak görüyor musunuz?
34. Mutluluğu nerede arıyorsunuz?
35. Memleketinize gittiğinizde kendinizi yabancı hissediyor musunuz?
36. İş disiplininizi nasıl elde ettiniz?
37. Kardeşlerinizle ortak iş yaptınız mı?
38. Yaptığınız iş karakterinizi şekillendirdi mi?
39. Siz işçiyken yaşadıklarınızı sizin yanınızda çalışan işçiler yaşıyor mu?
40. İnsanlarla ilişki kurarken onların nereli olduklarını önemser misiniz?
41. Eğitim alarak sizin yaptığınız işi yapanlarla aranızda farklılıklar var mı?
42. Geçmişinizi unutmaya çalışıyor musunuz?
43. Yaptığınız iş için çevre önemli bir unsur mu?
44. Tasarruflu musunuz?
45. Anne ve babanızla olan ilişkinizle kendi çocuklarınız arasında geliştirdiğiniz ilişki farklı mı?
46. Geçmişin öcünü almak istiyor musunuz?
47. Para kazandıkça itibarınız arttı mı?
48. Para kazandıkça tüketim alışkanlıklarınız değişti mi?
49. Sizden daha üst konumda olan kişilerle vakit geçiriyor musunuz?
50. Memleketinizde yaşamak ister miydiniz?
51. İlk kazandığınız parayla ne almıştınız?
52. Ailenizin evinden ne zaman ayrıldınız?
53. Kendinizi girişimci biri olarak görüyor musunuz?
54. Gittiğiniz yerlere uyum sağlayabiliyor muydunuz?
55. Para kazandıkça harcamalarınız arttı mı?
56. Ne zaman evlendiniz?
57. Çalışma ilişkileri açısından benimsediğiniz bazı değerler var mı?
58. Eğitim seviyesi sizden yüksek kişilerle vakit geçiriyor musunuz?
59. Kendinizi aştığınızı düşünüyor musunuz?

60. Talihsiz girişimlerinizden öğrendiğiniz bir şey oldu mu?
61. Denizli'ye gelme kararını nasıl verdiniz?
62. Kürt olduğunuzdan dolayı Denizli'de sıkıntı yaşadınız mı?
63. İş ortamında tanıştığınız insanlarla iş dışında da görüşür müsünüz?
64. Sizden daha iyi konuma gelmiş olanlara yetişmek istiyor musunuz?
65. Bu dünya ve öteki dünyayı bir arada mı yaşıyorsunuz?
66. İşçileri seçerken neye dikkat ediyordunuz?
67. Para kazandıkça çevreniz değişti mi?
68. Değişen çevrenize uyum sağlayabildiniz mi?
69. Para kazandıkça tüketim alışkanlıklarınız değişti mi?
70. Çalışma hayatında deneyimin yanında şans da gerekli mi?
71. Çalışmak sizin için ne anlam ifade ediyor?
72. Kendinizi hırslı biri olarak görüyor musunuz?
73. Zamanında elde edemediklerinizi elde etmeye başlayınca ne hissediyorsunuz?
74. Dini oluşumlara karşı mısınız?
75. Hak ettiğinizden fazla kazanç elde ettiğiniz dönemler oldu mu?